

DARKO POLŠEK / UDOVICE I SIROČIĆI

Izdavač
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Za izdavača
Vlado Šakić

Fotografije
Boris Cvjetanović

Recenzenti
Slaven Ravlić
Dino Milinović

Likovni urednik
Marijan Goršić

Grafički urednik
Nenad Rožić

ISBN 978-953-6666-54-6

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 660907.

Tisak

d.o.o. za izdavačku,
grafičku i tiskarsku djelatnost
Dalmatinska 12, 10000 Zagreb

Darko Polšek

UDOVICE I SIROČIĆI

Eseji iz sociologije kulture

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences

IVO PILAR

Zagreb, 2008.

SADRŽAJ

UVOD

O udovicama-siročićima i profesoru Panglossu 9

ŠOK-TERAPIJA ZA FILOZOFE 11

KRITIKA PROGRESIVNOG DILETANTIZMA 39

Mudrost gomile 43

Mase koje nam trebaju 48

Mase kojih nema i mase kojih ima previše 57

Razularene mase 61

Sloboda govora za pojedince i mase 66

Nepotističke mase 72

Umrežene mase 77

Bioetičke mase 84

Olimp(ij)ske mase 92

Religijske mase 97

Ograđene i zatvorene mase 103

Znanje za mase 109

Informiranje masa 115

Otuđene mase u uredima 120

Kritične mase 122

Korumpirane mase 126

Konzervativne mase 131

Mase i njihova prehrana 135

Hrvatske mase i njihovo školovanje 138

Uloga pojedinca u Babilonu Interneta 141

Propast masa i njihovih civilizacija 144

DOKTOR PANGLOSS U ŠPANJOLSKOM APARTMANU 147

Sastanak u španjolskom apartmanu 149

ZAKLJUČAK 165

HEDONISTIČKI MLIN, TRI VRSTE SREĆE I OBRAĐIVANJE

VLASTITOGA VRTA 147

*A vi ćete vjerojatno oprostiti, ako u našoj zemlji
naiđete na običaje koji vam se ne sviđaju*

VOLTAIRE, NAIVKO.
Istinita pripovijetka iz rukopisa oca Quesnela

UVOD

Jedan mi je kolega nedavno poslao tridesetak tekstova i zamolio me da vidim “što od njih mogu napraviti”. Obećao sam mu da ću to učiniti, i proizvod kopanja po toj arhivi jest rukopis pred Vama. Više se vjerojatno nitko ne sjeća kako i kada su nastajali ti tekstovi, i možemo samo nagađati o ciljevima i svrhama zbog kojih su pisani. Možemo naslutiti da su nekoć bili jako aktualni, a s obzirom na vremenski odmak, i na još uvijek vidljivu aktualnost, da su u vrijeme nastanka bili aktualni.

Veterani računalne obrade teksta prisjećaju se možda starih programa u kojima je postojala naredba za uključenje i isključenje “udovica i siročića”. Ta je naredba igličnim pisačima određivala hoće li ostaci teksto-va prelaziti na novu stranicu, ili će ih se pokušati “ugurati” na prethodnu. Ono što je u Wordu (ili Word Perfectu) vrijedilo za odlomke, u knjizi pred Vama, čitatelju, vrijedi za cijele tekstove. Ti su tekstovi doista udovice i siročići: to su relikvije jednog golemog rukopisa iz kojega su *takozvani* zakoni tržišta, personificirani u kolegama urednicima, po nahođenju uzeli ono za čime je potražnja navodno postojala, a potom poput Kerbera ispljunuli sve ostalo. Dopustite mi određenu količinu sentimentalnosti prema tim udovicama i siročićima. Sada su to postali moji siročići i moje udovice. Kako ne vidim nekakva razloga zašto i oni ne bi zaslužili da se čuje njihov glas, odlučio sam sastaviti njihovu priču.

Istina, s njima je uvijek teško, s tim udovicama i siročićima. Njihov je svijet razbacan poput ostataka na bojnome polju iz nekog rata kojeg se više nitko ne sjeća. Teško je od njih napraviti vrhunske modele, sada kada su u prnjama, umrljani i silovani.

Pa ipak, oni svjedoče da je njihov autor, poput Voltaireovog profesora Panglossa, vjerovao kako je ovaj svijet najbolji od svih mogućih svjetova. I premda su se svima njima – i Voltaireu, njegovim likovima, Kandidu, Panglossu, Cunegondi, Cacambu, Naivnom Huronu, Zadigu i drugima, kao i ovim udovicama i siročićima, tj. tekstovima koji slijede, događalo svašta, ipak iz svih njih (i osoba, i likova i tekstova) zrači optimizam, neka vjera da su vihori njihove sudbine samo privremene vremenske nepogode koje će uskoro proći, i da će jednoga dana, procvjetati poput pustinjske ruže. I zato podnaslov knjige govori o profesoru Panglossu, tom notornom optimistu u svjetskoj književnosti i filozofiji,

koji je vjerovao da je ovaj svijet najbolji od svih mogućih svjetova, i da za sve gadosti na ovome svijetu postoje neki razlozi.

Još jedna spekulacija o Voltaireovim likovima, koji su toliko nalik na moje udovice i siročiće, a potom krećemo. Danas, u vrijeme sveopćeg scijentizma (kada se i o ljudskim životnim ciljevima učenjaci usuđuju govoriti “na znanstveni način”), kada vrhunci znanstvenoga rada predstavljaju korelacije pretvorene u “činjenice” (o inteligenciji rasa, o numeričkoj ili tržišnoj vrijednosti rođenog i nerođenog života, o rasprostiranjn učenja, o “izgaranju kalorija”, o znanstvenoj izvrsnosti preko citiranosti i još koječemu drugome), i kada Douglas Adamsov vic iz *Vodiča za autopstoperu kroz galaksiju* o super-kompjutoru koji na pitanje o smislu života odgovara “42” a da to više nije smiješno), danas dakle kada se razum pretvorio u nešto posve tehničko, ne treba zaboraviti na uzore i heroje racionalizma, poput Voltaira, koji su pričama uništavali ondašnji scijentizam i kako bismo stalnim pričanjem poricali Wittgensteinov aforizam prema kojem čak i kada smo sve znanstvene i logičke probleme riješili, osjećamo da naši osobni problemi još nisu niti dotaknuti. Ova Panglossova arhiva služi upravo tome: da ne pomislimo kako se o tim problemima još može samo šutjeti. Kako ne bismo pomislili da je jedini oblik naše racionalnosti pisati radove u stranim zemljama i na stranim jezicima.

Eto, toliko imam reći u obranu svojih udovica i siročića. A sada poslušajte njihov glas.

ŠOK TERAPIJA ZA FILOZOFE

Svi bi intelektualci u svom životu trebali biti izloženi izvjesnoj količini progona. I to što ranije to bolje. Ne velikoj, (jer) to bi bilo loše za njih. Samo malo.

BERTRAND RUSSELL

Nedavno je britanski filozof Kwame Anthony Appiah¹ potvrdio intuiciju koju već dugo njegujem: Filozofija je postala eksperimentalna disciplina. Moja intuicija o tome stvorena je proučavanjem bioetičkih problema na bolničkom terenu i proučavanjem odnosa bioetike i medicinskih eksperimenata. U medicinskoj etici filozofi su ponudili barem četiri načela za rješavanje sporova: autonomiju, ne činjenje zla, činjenje dobra, pravednost;² ali kako će se ta načela postupanja u praksi provoditi: hoće li pojedino načelo uopće biti primjenjivo, kojim redom će se primjenjivati - to će vjerojatno ovisiti o svakom pojedinom slučaju u praksi. A kako je riječ o medicinskim postupcima, za koje je obično potrebna brza reakcija, vrlo je vjerojatno da će liječnici prvo izvesti zahvate, a potom razmišljati jesu li se povinovali navedenim filozofskim načelima i kojim redosljedom. Vjerujem naime da i za liječnike i za medicinske znanstvenike prva "maksima njihove volje" glasi: "prvo riješi problem, a potom razmišljaj o filozofskim implikacijama". I vjerojatno je u većini slučajeva tako i dobro. Premda je takvo postupanje, s druge strane, dovelo do brojnih novih problema i još brojnijih medicinsko-etičkih skandala, te brojnih novih zakonskih i moralnih ograda.³ U maniri starih gurua, filozofi

---

¹ Appiah, Kwame Anthony. 2007. "The New New Philosophy", *New York Times*, 9. prosinca 2007.

² Beauchamp, Tom, James Childress. 1994. *Principles of Biomedical Ethics*, Oxford University Press, Oxford

³ Rothman, David. 1991. *Strangers at the Bedside. A History of How Law and Bioethics Transformed Medical Decision Making*, Harper-Collins, NY.

su tako zaključili kako se *principalizam* treba pretvoriti u *situacionizam*, ili “filozofiju od-slučaja-do-slučaja”.

Ali Appiah zapravo ne govori o vječnom filozofskom problemu odnosa teorije i prakse, ni o tome kako praksa utječe na teoriju. On govori o posve novom pristupu: proučavanju kako ljudi stvarno misle, i kakve to posljedice ima za “filozofe iz naslonjača”.

Filozofi nisu navikli na prikupljanje podataka, kaže Appiah, “a mnogi se filozofi definiraju svojom nesklonošću da to čine”. Većina njih smatra se carevima čiste misli. “Kolege s biologije imaju PCR sprave i mikroskopska stakalca za bojanje; politički znanstvenici moraju analizirati demografske trendove; psiholozi imaju svoje štakore i labirinte. Mi filozofi mašemo im uljudnim pogledima. Mi znamo da su eksperimentalne znanosti užasno važne, ali uloga koju sebi rado namijenjujemo jest uloga katoličkog svećenika koji vodi vjenčanje, siguran u to da podrška takvoj praksi leži upravo u njezinoj teoretičnosti. Mi filozofi ne promatramo; mi ne eksperimentiramo, mi ne mjerimo, mi ne brojimo. Mi razmišljamo. Mi najviše volimo naše “misaone eksperimente”, ali ključna je riječ pri tome “misaone?” I kao što je rekao predsjednik jedne od najvažnijih filozofskih ustanova, Aristotelovsko društvo: “Ako se išta može poduzeti iz fotelje, onda je to filozofija”.

Na primjer: u jednom takvom eksperimentu, ravnatelj firme odlučio se za postupak koje će povećati profit, ali uz to pomoći i okolišu. Njega ne zanima okoliš već samo profit. Bismo li smjeli reći da njegovo postupanje namjerava pomoći okolišu? Sada zamislimo sličnu situaciju, (u kojoj ravnatelja i dalje ne zanima okoliš), ali da pri tome znamo kako bi njegovo postupanje uništilo okoliš. Kada su ispitanike pitali o namjernim ishodima ravnateljeva postupka, rezultat tog “eksperimenta” bio je da je samo 23 posto ispitanika u prvoj situaciji tvrdilo kako je ravnatelj namjerno pomagao okolišu, dok je u drugoj situaciji 82 posto ispitaika zaključilo kako je ravnatelj namjerno uništavao okoliš.

U drugom takvom “eksperimentu” filozof Edouard Machery testirao je priču o Ivici koji je u lokalnom kafiću želio popiti najdužu kavu. Prodavač ga informira da najduža kava dolazi u pakiranju s posebnom “jubilarnom” šalicom. Ivicu nije briga za “jubilarnu” šalicu. Je li kupio šalicu namjerno? Većina ispitanika odgovara niječno. Ali što ako ga prodavač informira da je ta duga kava poskupjela za dolar zbog “jubilarne” šalice. Je li tada platio dolar viška namjerno? Većina tada odgovara pozitivno.

Nije posve jasno što bi iz svega toga trebalo zaključiti. Možda najvažniji zaključak takvih radova, tvrdi Appiah, jest u tome što nas takvi

eksperimentalni podaci čine poštenim, odnosno skromnim (mi bismo rekli – skeptičnima) prema težini koju obično pridajemo svojim intuicijama ili teškim zaključcima. “Jer premda eksperimenti mogu osvijetliti filozofske argumente, oni ih nikada neće jednom za svagda riješiti.”

Ali postoji vjerojatno i drugi zaključak: da je došlo vrijeme u kojemu u bitki između čistih sfera uma i eksperimentalnim sferama statistike pobjeđuju potonje. A to pak nama, običnim ispitanicima, ostavlja dovoljno prostora za osnaženje važnosti našeg svakodnevnog empirijskog života.

* * *

“Danas živimo u kulturi u kojoj su osjećaji vrlo važni. Ustvari, u našoj su kulturi osjećaji toliko važni da se gotovo svaki izazov ili nezgoda koja nam se može dogoditi smatra izravnom opasnošću za naše blagostanje. Svakodnevna razočaranja, odbijanja, pogreške, zanemarivanja, automatski se smatraju rizikom za naše samopoštovanje.” Pod stresom su Tony Soprano, glavni lik mafijaške TV serije, kao i njegova filmska analogija Paul Viti u *Analyze This* i *Analyze That*. Djeca u dobi od 9-10 godina već govore o tome da su “pod stresom”, a onoj koja se još ne mogu dovoljno dobro izraziti dijagnosticira se ADHD i prepisuje lijek Ritalin.

Takvom dijagnozom promjene u značenjima emocija u suvremenoj kulturi započinje svoju knjigu *Terapijska kultura* Frank Furedi, profesor sociologije u Canterburyju i redoviti kolumnist časopisa *Spiked!*⁴ Riječi “stres”, “samopoštovanje”, “trauma”, “depresija”, “emocionalno preživljavanje”, “wellness” bile su prije dvadesetak godina gotovo posve nepoznate. Tada je pretjerano izražavanje emocija bilo je znak osobne slabosti ili nižeg socijalnog statusa. Sportaši se nisu valjali po terenu od sreće ili tuge: takvo se ponašanje smatralo neukusnim. Ljudima koji su doživjeli neku katastrofu nije se nudila psihoterapija ili antidepresivi. Patnja je bila dio života koji je trebalo prevladati. Danas se međutim smatra da je “psihološka depresija veća pošast od siromaštva”. Psihijatar Terrence Real izjavio je da je od početka XX stoljeća “svaka generacija bila dvostruko podložnija depresiji od prethodne”, a u jednom kanadskom izvješću tvrdilo se da postoji stroga korelacija između mlađe dobi ispitanika i učestalosti depresije. “Današnja djeca nisu samo nesretnija od prethodnih generacija; bez neke dramatične promjene u njihovom životu, ona će biti nesposobnija za stvaranje boljeg društva u budućnosti”. Epidemija

⁴ Furedi, Frank. 2003. *Therapy Culture. Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*, Routledge, London.

je depresije, prema američkom psihologu Martinu Seligmanu, nastala zbog posve novih poteškoća u rješavanju razočaranja ili pogrešaka. Ali današnja društva nisu postala traumatičnija tijekom posljednjih dvadeset godina, tvrdi Furedi. Riječ je naprotiv o bitno drukčijem poimanju uloge osjećaja u društvenom životu. "Patologiziranjem negativnih emocija koje nastaju zbog životnih pritisaka, suvremena kultura nesvjesno potiče ljude da se osjećaju traumatizirano i depresivno."

Nema sumnje da je broj depresivnih osoba u naglom porastu. Tijekom Prvog svjetskog rata broj depresivnih bio je oko 1%. Tijekom Drugog svjetskog rata popeo se na 5%, a šezdesetih godina na 10-15%. Danas, prema jednom britanskom izvješću 53% studenata osjeća "napetost na patološkoj razini", a Britansko društvo za psihoterapiju tvrdi da je svaki deseti student koji traži psihološku pomoć "već sklon samoubojstvu".

Svaka životna dob danas se prikazuje kao rizik koji se može ili treba liječiti. Naša kultura pretvara neizvjesnost u rizik, a svaki se novi socijalni susret pretvara u test emocionalne izdržljivosti. Psihološka pomoć nudi se djeci već od četiri godine, a u Sjedinjenim Državama je već postalo samorazumljivo da se agresivnost gimnazijalaca liječi "managementom bijesa", vježbama poput tučnjave jastucima. I psihoterapija kućnih ljubimaca postala je dio ponude osiguravajućih društava. Godine 1995. gotovo je 50% Amerikanaca zatražilo neku psihoterapijsku intervenciju, a do 2000. ta se brojka popela na 80%. Svakoga tjedna 15 milijuna Amerikanaca sudjeluje u radu neke od 500.000 grupa za psihološku pomoć. Prema Američkome ministarstvu zdravlja 50 milijuna Amerikanaca svake godine doživljava neki oblik mentalne bolesti.

Jedno objašnjenje za takvo stanje jest da je psihoterapija postala unosan biznis. Prema psihoterapeutu Nicku Tottonu psihoterapije su postale svojevrсни "financijski inženjering", kojim se stalno povećava broj klijenata, pa nije čudno da danas u Sjedinjenim državama ima više psihoterapeuta negoli knjižničara, vatrogasaca ili poštara, i dvostruko više negoli zubara ili farmaceuta. Dio te "financijske piramide" tvori potražnja za psihološkim savjetovanjem otpuštenih radnika. Ali ponuda terapije za menadžere nije zanemariva: njima je psihološka pomoć potrebna kako bi prevladali stresove zbog otpuštanja radnika. Čak niti institucije stoičkoga duhu, poput vojske ili policije nisu imune: treba izliječiti niz novih sindroma - zaljevski, kosovski, falklandski, pa i afganistanski "sindrom". Premda je posttraumatski stresni poremećaj jedna od čvršće utvrđenih činjenica koja dovodi u sumnju dijagnozu o psihoterapeutskom financijskom inženjeringu, takvo je objašnjenje samo vrh velikih promjena u kulturnom managementu emocija.

Otkako religija više nije “opijum za narod”, terapeuti su postali nova svećenička klasa. Prema sociologu Jamesu Nolanu medicinski i psihijatrijski autoritet zamijenio je onaj religiozni, jer danas upravo te profesije konstruiraju naš emocionalno orijentirani moralni univerzum. U tom moralnom univerzumu pojam ili osjećaj osobne krivnje postaje sve beznačajniji. Krivica je stvar koju treba psihološki prevladati. Kultura individualizacije, koja od nas traži da sami tražimo putove vlastite sreće proturječi ideji da je naš izabrani put pogrešan ili nemoralan.

Tako nastaje bitna socijalna ambivalentnost “terapijske kulture”: s jedne je strane samorazumljivo da ljudi traže svoje putove sreće. Ali s druge se strane od nas traži da javno pokazujemo svoje emocije i time priznajemo vlastitu slabost, čime se ponovno socijaliziramo. Princa Charlesa mediji su optuživali da tijekom sprovoda Lady D. nije zagrlio svoje sinove i pokazao tugu. Mediji denunciraju sportaše s problemima ovisnosti. Britanske nogometaše Gascoigne, Adamsa i Mersona novine su primjerice proglasile pijancima i ovisnicima. Doživljavali su puni bijes medija sve dok nisu javno priznali da “imaju problem” i da se liječe. Predsjednik Clinton morao se javno ispričati što je imao “problema” sa seksualnom ovisnošću. Takvim su priznanjima “slabosti” oni izvršili od njih traženi ritual koji je danas postao nužan za ponovno primanje u moralnu zajednicu.

* * *

U sve užurbanijem svijetu utrke za novcem, slavom ili srećom, čini se da sve više ljudi ponovno počinje tražiti neki filozofski izvor utjehe. Prema Lou Marinoffu, autoru knjige *Platon ne Prozac! Primjena stare mudrosti u rješavanju svakodnevnih problema*,⁵ i protagonistu novog pravca – filozofske terapije, “nakon što su etablirane religije izgubile autoritet, i nakon što su psihologija i psihijatrija dostigle granice upotrebljivosti u ljudskom životu (i počele donositi više štete nego koristi), mnogi su počeli ponovno otkrivati da filozofija donosi znanja na području logike, etike, vrijednosti, smisla, racionalnosti, donošenja odluka u situacijama sukoba i rizika, u sveukupnoj složenosti ljudskog života.” “Ako dođete u moju kancelariju,” nastavlja Marinoff, “možemo razgovarati o Kierkegaardovim razmišljanjima o odnosu prema smrti, o idejama Ayn Rand o vrlinama sebičnosti ili o Aristotelovu savjetu da se u svim stvarima treba držati razuma i umjerenosti, možemo razgovarati o teoriji

⁵ Marinoff, Lou. 2000. *Umjesto Prozaca – Platon! Filozofija kao psihološka pomoć*, VBZ, Zagreb, preveo Dario Borković.

donošenja odluka, I Chingu ili Kantovoj teoriji dužnosti. Ovisno o vrsti vašeg problema, možemo ispitati ideje filozofa koje su u vašoj situaciji najprimjerenije, one na koje ćete se najradije osloniti... Do istinskog duševnog mira doći ćete kontemplacijom a ne liječenjem. Da bi Platon zamijenio tablete, potrebno je samo misliti jasno i razložno.” (Na takvu misao Russell bi odgovorio: “Ljudi bi radije umrli negoli mislili. Ustvari to i čine.”)

Ključna je Marinoffljeva riječ *duševni mir*, onaj stari pojam ataraxije, koji su rado koristili rimski filozofi stoičari. To je bila ključna riječ i za cara-filozofa Marka Aurelija, i za njegova učitelja roba Epikteta, kao i za rimske senatore-filozofe Senecu i Cicerona. A naša je kultura, poput rimske, kultura u kojoj se cijeni bogatstvo, slava i moć. Što više imamo, to više vrijedimo. Ali usporedo sa značajem bogatstva, slave i moći, i sve većih žrtvi koje smo spremni podnijeti za uspon na društvenoj ljestvici, rađa se i suprotna potreba - za menadžmentom naših osjećaja i identiteta. Jer “osjećamo da čak i kada je dan odgovor na sva pitanja, naši životni problemi još uopće nisu dodirnuti”, tvrdio je Wittgenstein.

Ako je novac sredstvo za postizanje ciljeva, koji su zapravo naši ciljevi? Iscrpljuju li se oni u gomilanju sredstava? Ili u rastrošnosti kao dokazu vlastitog bogatstva i društvenog statusa? Ako je ispravna usporedba s Aurelijem i Epiktetom, čini se da se barem nekim društvenim slojevima, i to upravo onima na vrhu i na dnu društvene ljestvice, čini najprimjerenije razmišljati o smislu života ili bitke za uspon na društvenoj ljestvici. Baš kao i u starome Rimu, u uvjetima kapitalizma i tržišta izloženi smo velikim hirovima “sudbine”, trenutnim obratima sreće, i kada najviše ovisimo o kapricima društvene ili tržišne stihije tada nam se najviše čini da smo izgubili važan dio našeg duševnog mira. Poput Neurathovih filozofa-mornara koji popravljaju brod na otvorenome moru, moramo potražiti “utjehu” ili luku, neko naše sidrište.

Ali dok su se stoici, car Aurelije i rob Epiktet, složili da se sreća, sloboda i duševni mir stvaraju odbacivanjem bogatstva, slave i moći, i mirenjem sa sudbinom, Marinoffljeva terapija je umjerenija. Ona ne sugerira radikalne korake: naše samopouzdanje ne mora trpjeti ako šef uzima sve zasluge našeg rada, a naši sukobi ne moraju završavati otkazima zbog neslaganja naravi. (Marinoffljeva filozofska terapija namijenjena je duševno zdravima. Bolesni i dalje moraju posjećivati psihijatre i ostale liječnike.) Temelj njegove terapije je tzv. PEACE proces, što je akronim za: Problem, Emocija, Analiza, Kontemplacija, Ekvilibrij. Taj ekvilibrij, ili ravnotežu, postizemo primjerenom promjenom, pravednim postupanjem i shvaćanjem neizbježnosti promjena koje slijede.

Takva filozofija nije bila zamišljena (samo) za menadžere. Ali je vrlo vjerojatno da će upravo u takvim krugovima nalaziti na veliki odjek. Jer će takve oblike terapije oni moći platiti. Ili imati dovoljno slobodnoga vremena za nju. Osim toga, nije li normalno da pitanje “pravih” ljudskih ciljeva postave oni koji više nemaju problema sa (financijskim) sredstvima? A za ostale i dalje vrijedi mukotrpan put u filozofiju: učenje na vlastitom iskustvu. I u tome može biti utjehe: naime da su oni koji se nikada nisu penjali sada sve strmijom društvenom ljestvicom, za tu “filozofiju” već odavno znali.

* * *

“Kada bi me sada izabrali za predsjednika banke, što bih radio do kraja života?”, pitao me je u šali poznanik, jedan inače naš izuzetno mladi visoko rangirani bankar.

Njegova je duhovita intuicija odnedavno dobila i pečat znanstvenosti: Prema Stewartu McCannu, profesoru psihologije sa sveučilišta Cape Breton u Kanadi, rani uspjeh u životu donosi i ranu smrt. Do takvog je zaključka McCann došao na temelju istraživanja života 1672 američka guvernera koji su između 1789. i 1978. bili izabrani na visoku dužnost u razmjerno mladoj dobi.⁶ Čak i kontrolom varijabli kao što su godina rođenja, dužina odslužene dužnosti, države u kojima su vladali, te regresijskim analizama, obrazac se pokazao točnim: guverneri izabrani u mladoj dobi žive kraće od onih izabranih u starijoj.

Čini se da to pravilo ne vrijedi samo za guvernere, već i za sve “mlade lavove”. U jednom drugome istraživanju McCann je analizirao raznoliki skup osoba koje su postigle uspjeh: predsjednike, ministre, nobelovce, oskarovce, pa čak i pape. Zaključak je bio isti: “Oni koji se popnu na najviše vrhove u najkraćem roku umiru mlađi. Za najpoznatije, a možda i za sve, rani uspon dovodi i do ranog pada.”

Što dovodi do preuranjenosti smrtnog udara?, pita se novinar Dan Pink, koji je McCannovu ideju uvrstio u prošlogodišnju seriju “Ideja godine” *New York Times Magazine*⁷. U maniri znanstvenika, McCann je želio ostati oprezan sa velikim zaključcima. Ipak, ponudio je dva objašnjenja. Prvo je da hormoni koji nagone “mlade lavove” na rana posti-

⁶ McCann, Stewart. 2001. “The Precocity-Longevity Hypothesis: Earlier Peaks in Career Achievement Predict Shorter Lives”, *Personality and Social Psychology Bulletin* Vol. 27, No. 11, 1429-1439.

⁷ Pink, Dan, 2004. “Young success means early death”, *The New York Times*, December 14, 2004.

gnuća imaju i svoju cijenu – dugoročno loše zdravlje. Druga je mogućnost da oni koji su svoj zenit doživjeli rano gube razlog svog postojanja, a time i inicijativu da ostanu zdravi. Bez obzira na to koje je objašnjenje točno, nastavlja Dan Pink, Billu Clintonu, koji je postao guverner u tri-desetdrugoj, a predsjednik u četrdesetšestoj, možda bi McCannova istraživanja mogla poslužiti kao izvor predostrožnosti. “Mi ostali, možemo se opustiti i tješiti vlastitom osrednjošću.”

Nije nikakva tajna da adrenalin koji je posebno važan hormon u vezi s kromosomom Y, tj. kod muškaraca, dovodi do kraćeg života muškaraca u usporedbi sa relativnom dugovječnošću žena. Mnogi genetičari, razvojni psiholozi, pa čak i kriminolozi, u adrenalinu (i muškoj selekciji) vide uzrok riskantnom ponašanju. Čak i žene s viškom adrenalina, koje isto tako češće postižu poželjne pozicije na društvenoj ljestvici, žive kraće.

McCannova teza vjerojatno bi se pokazala točnom kada bi se istraživanje provelo i na današnjem uzorku sportaša, koji navodno žive zdravim životom (sjetimo se biciklista Marka Pantane, premda njegov način života ne možemo nazvati zdravim). Nekoć je ta teza vrijedila i za sve umjetnike, premda su uzroci uspješnosti i prerane smrti bili drukčiji (sjetimo se recimo Baudleairea, Rimbauda, ili naših umjetnika Kamova ili Kraljevića); za njihovu smrt nije odgovoran adrenalin već prije alkohol, droga ili siromaštvo. Premda postoje iznimke (kao što je kasno Einsteinovo odrastanje, tj. njegove loše ocjene iz matematike i fizike u srednjoj školi) i znanstvenici svoj zenit postižu u mladosti.

Ali to nije cijela priča. McCannova priča je točna i u metaforičnom smislu. Priča o ranom umiranju “podobnih” i “smjeni kraljeva” ima mitski karakter i tvori osnovni dio ranih mitova koji predstavljaju glavnu temu golemog antropološkog opusa Jamesa G. Frazera. “Smjena kraljeva” i muška borba za opstanak dio je i Freudove priče o Mojsiju i monoteizmu. Mitske figure moderne kulture također su umrle mlade: Jim Morrison, Marilyn Monroe, Elvis Presley, Janis Joplin, Jimmy Hendrix, Curt Cobain - možda ih je upravo njihova rana smrt pretvorila u mitske figure. Štoviše, šezdesetih je godina upravo vladala ideologija “živi intenzivno, umri mlad”.

Promijenimo sada pozornicu, i pogledajmo kako je kod nas. U politici, gornja se teza vjerojatno ne bi mogla dokazati. Naši su predsjednici svi odreda umirali stari (uz izuzetne napore najsuvremenije medicine). Donedavno je sastav sabora i stranačkih čelnika, bio razmjerno vrlo star. Mi se ne možemo pohvaliti neotenijskom Amerikanaca, koji su svoje predsjednike birali i među četrdesetgodšnjacima (recimo Clintona i braću

Kennedy). Premda se o našim današnjim “književnim mladim lavovima” treba tek prosuditi, moje je nagađanje da ćemo i njima dizati spomenike (i objavljivati sabrana djela) još za njihova života. Naši su vrhunski balet-majstori, slikari, glazbenici (uključujući i stare rockere), pa čak i menadžeri – takoreći svi još živi.

A to nas dovodi do druge, posve obrnute poante. Da bi “mladi lavo- vi” mogli umrijeti mladi, oni moraju imati prilike da do položaja i uspjeha dođu u ranijoj mladosti. Budući da to nije slučaj, imamo sklerotičnu političku elitu. U kulturama koje nemaju normu “postignuća”, štoviše, u kojima je gerontokracija norma a starost isključivi znak mudrosti, u kulturama u kojima je “postignuće”, “uspjeh”, “pobjeda” svojevrsan katolički grijeh oholosti, McCannova teza vjerojatno ne vrijedi. I umjetnici i znanstvenici kod nas svoju auru “veličine” stječu onda kada je njihov stvarni doprinos zajednici već davno prošao.

Stoga će se naš zaključak razlikovati od McCannovog. Kriterije uspjeha određuje kultura: i dok je kriterij uspjeha preživljavanje, uspješni neće umirati mladi. A možda se upravo zbog toga kod nas izgubila granica osrednjosti i veličine.

* * *

Početkom 1960-ih Stanley Milgram sa Sveučilišta Yale napravio je niz eksperimenata o konformizmu.⁸ Cilj eksperimenata bio je proučiti sukob poslušnosti prema autoritetu i osobne savjesti, kako bi se ispitala opravdanja za akte genocida koje su počinili zločinci u II svjetskom ratu, i njihove metode obrane na Nirnberskim procesima, budući da su se optuženici branili tvrdnjom da su “samo slijedili naredbe”.

U najpoznatijem eksperimentu, Milgram je unajmio tzv. “učitelje”, koji su ustvari bili ispitanici eksperimenta. Fiktivna priča koju je pružio tim “učiteljima” bila je da eksperiment istražuje utjecaj kažnjavanja netočnih odgovora prilikom učenja. Zadatak “učitelja” bio je da prilikom svake nove greške čitanja teksta “učenika” okrene sklopku kojom se “učeniku” povećava napon (fiktivnog) elektrošoka. Ispitanik - “učitelj” međutim nije znao da je “učenik” u eksperimentu u stvari samo glumio nelagodu ili bol, nakon što mu je “učitelj” povećavao kaznu (voltažu elektrošoka). Za svaki netočan odgovor, “učitelj” je “učeniku” trebao povećati elektro-

⁸ Milgram, Stanley. 1975. Obedience to authority: an experimental view Harper-Row, NY.

šok za 15 volti, na skali od 15 volti (“mali šok”) do 450 volti (na skali označen sa “opasno: ozbiljan šok” i “XXX”).

Eksperimentator je poticao “učitelja” da povećava napon elektrošokova i uvjeravao ga kako učeniku elektrošok “neće ostaviti trajne posljedice”. Povremeno je “učitelj” zabrinuto pitao tko će biti odgovoran za štetne posljedice. Nakon što je dobio odgovor da eksperimentator prihvaća punu odgovornost, “učitelji” su prihvaćali odgovor i nastavljali s povećanjem elektrošokova, premda su neki pokazivali krajnje znakove nelagodnosti.

Rezultat Milgramovog eksperimenta zapanjio je javnost: 60% ispitanika “učitelja” pridržavalo se naredbi i kažnjavalo “učenike” povećanjem napona do krajnje točke skale od 450 volti, a nijedan se ispitanik navodno nije zaustavio prije nego što je dostigao već kritičnu razinu. Da je bila riječ o stvarnoj situaciji, svi bi ispitanici (ili barem njih 60% - ovisno o tome kako tumačimo rezultate) bili ubojice.

Milgramovim eksperimentom opovrgnula se teorija da su samo najveći monstrumi i sadisti sposobni za krajnju okrutnost. Rezultati pokazuju da “dvije trećine (ili više) ispitanika pripada kategoriji “poslušnih” subjekata, a oni predstavljaju posve obične ljude iz radničke, profesionalne ili menadžerske klase.”

U daljnjim ispitivanjima Milgram je ispitao kojim bi se uvjetima smanjio broj ispitanika koji dodjeljuju smrtonosni šok “učenicima”. U jednom takvom eksperimentu, od “učitelja” se tražilo da stavi ruku na “šok staklo” prilikom pružanja šoka od 150 volti. U tom eksperimentu čak je 32% ispitanika držalo ruku “učenika” dok mu je dodjeljivalo šok viši od 150 volti. Daljnji eksperimenti pokazali su da su učenici neposlušniji kada eksperimentator komunicira s njim putem telefona umjesto “licem u lice”. Nadalje muškarci su bili isto tako poslušni kao i žene, premda su žene bile nervoznije prilikom dodjeljivanja šokova.

Milgramov se eksperiment između 1961. i 1985. ponovio u nizu zemalja: u Australiji, Južnoj Africi, i nekoliko evropskih zemalja. U Njemačkoj je čak 85% ispitanika dodjeljivalo smrtonosni šok.

Premda su Milgramovi eksperimenti bili vrlo ugledni i poznati, oni još i danas pred nas postavljaju niz važnih etičkih pitanja. Prvo, rezultati su začudni: kako je moguće da toliki broj ispitanika mirne savjesti davati šokove koji bi u stvarnoj situaciji doveli do smrti drugog čovjeka? Nema li etika baš nikakvu ulogu u sprječavanju takvoga konformističkog i neetičnog ponašanja? Ali suvremenija pitanja tiču se etike eksperimentatora: Ima li eksperimentator pravo eksponirati ispitanike takvome

stresu? Kakve se aktivnosti mogu podvesti pod etički kodeks ispitivača? Opravdava li potraga za znanjem duševne boli i “troškove” ispitanicima (ispitanici su bili plaćeni \$4)? Tko bi trebao odlučivati o tome?

Godine 2004. američka psihologinja Lauren Slater u knjizi *Otvaranje Skinnerove kutije*⁹, četrdeset godina nakon Milgramovih eksperimenata posjetila neke Milgramove ispitanike. Njezina je pretpostavka bila da će ispitanici koji su dodjeljivali smrtonosne šokove biti bijesni na Milgrama, a da će oni koji to nisu činili, biti ponosni zbog razine vlastitog “integriteta” i moralnosti. Slaterova je pokazala da nijedna pretpostavka nije bila ispravna. Pokazalo se naime da su i “nemoralni” subjekti smatrali ispitivanje opravdanim. U jednom slučaju, primjerice, ispitivanje je nagnalo “nemoralnog” ispitanika da bude otvoreniji u svojim odnosima prema ljudima. S druge pak strane, “moralni” subjekti nisu odustajali od šokova zbog učinka na “učenike”, tj. zbog moralnih razloga, već zbog vlastite fizičke neugode.

Knjiga Lauren Slater svojom je kontroverznom metodom izvještavanja o velikim psihološkim eksperimentima XX stoljeća pokrenula i oživjela brojne etičke i bioetičke sporove te na sebe navukla bijes nekih krugova znanstvene zajednice zbog “nepoštenog ili nekorektnog izvještavanja”. Njezina se kontroverzna metoda, osim od opisa eksperimenata, sastoji od vrlo osobnih primjedbi i komentara, kao i od niza intervjua s eksperimentatorima ili njihovim bližnjima. Slaterova je naime u znanstvenoj zajednici poznata kao pacijent (jer je bolovala od depresije, s iskustvom Prosaca i pogrešno dijagnosticirane epilepsije), kao doktorica s titulom Harvardskog sveučilišta koja stoga u dvije uloge može prosuditi obje strane medicinsko-psihološkog eksperimentiranja na ljudima, ali isto tako i kao veliki znanstveni pisac kritičan prema znanstvenim i introspektivnim “lažima”, odnosno dubioznim psihijatrijskim metodama.

Relevantnost Milgramovih eksperimenata je dvostruka, i vrijedi i danas: prvo, zbog spoznaje da su ljudi prirodno skloni autoritaranom ponašanju (pogotovo u ratnim prilikama), te da od moralne prirode čovjeka ne treba isuviše očekivati. Ali kako je to već općeprihvaćena spoznaja, a rezultati nisu dovedeni u pitanje, relevantnost Milgramovih eksperimenata danas je malo drukčija: danas se naime preispituje uloga istraživača, tj. moralnost eksperimenata i eksperimentatora. Mnogi znanstvenici tvrde da su suvremene (bio)etičke komisije isuviše rigoro-

⁹ Slater, Lauren. 2004. *Opening Skinner's Box. Great Psychological Experiments of the 20th Century*, Blumsbury, London.

zne te da eksperimenti Milgramovog tipa (i ostali eksperimenti koje opisuje Slaterova) danas ne bi mogli dobiti etički blagoslov, premda bi uz “minimalnu neetičnost” postizali mnogo relevantnije rezultate. Kada bi se takvi eksperimenti mogli ponavljati, možda bismo mogli provjeriti je li istinita hipoteza da pojedini narodi ili skupine (poput gorespomenu-tih ispitivanih Nijemaca, ili možda Hrvata, zašto ne?) ima veće sklonosti prema autoritarnom ponašanju negoli druge. To možda nikada nećemo saznati, a možda je tako i bolje.

* * *

Prošle je godine u uglednom znanstvenom časopisu *Science* (br. 301), skupina autora pod vodstvom H. Eisenberga objavila članak pod naslovom “Stabilnost prizivanja sjećanja”¹⁰ u kojem se govori o biokemijskim moždanim procesima koji utječu na pamćenje, te o utjecaju lijekova u manipulaciji kratkoročnim i dugoročnim pamćenjem. Eisenberg i njegovi suradnici tvrde da je na pomolu stvaranje novih lijekova kojim će se vrlo precizno moći brisati i kratkoročna i dugoročna pamćenja. Sličan sud nedavno je dao i nobelovac Eric Kandel.

Da to nije stvar daleke budućnosti govore i podaci o nekim postojećim lijekovima koji utječu na pamćenje. U Americi se Ritalin ne koristi samo za liječenje dječjeg poremećaja hiperaktivnosti i slabe koncentracije; studenti ga već danas koriste za poboljšanje pamćenja pri spremanju ispita. Jedan od postojećih lijekova jest i tzv. “beta-blokator” propranolol, koji se rutinski daje za kontrolu srčanog tlaka. Pokazalo se da propranolol, ako se pacijentima i unesrećenima daje neposredno prije ili poslije nekog traumatičnog događaja, bitno slabi sjećanje na nj.

Čak i bez znanstveno-fantastičnih scenarija, danas se stoga mogu naslutiti brojni individualni i socijalni izazovi koje bi široka upotreba takvih lijekova mogla izazvati. U članku “Bitka za um” nedavno objavljenom u *Washington Postu* autorica Ellen Goodman kaže: “Zamislite da ste u šok sobi nakon teške automobilske nesreće. Liječnik vam nudi dvije pilule. Jedna ublažava upalu bolnih hematoma, a druga umanjuje psihološku traumu. Biste li uzeli samo jednu ili obje pilule? Postoji li među njima ikakva razlika? Ili, zamislite dijete koje su silovali ili zlostavljali. Treba li mu dati pilulu koja će spriječiti da trauma izmijeni anatomiju njegova mozga i pretvori dijete u doživotno preosjetljivu i neprilagođenu osobu? Naposljetku, zamislite vojnika koji se vraća iz bitke. Treba

---

¹⁰ Eisenberg et al., 2003. “Stability of Retrieved Memory: Inverse Correlation with Trace Dominance”, *Science* 301: 1102-1104

li mu dati lijekove koji mogu zamagliti sjećanje na stravične prizore s bojnog polja? Nije riječ o znanstveno-fantastičnim spekulacijama. Već danas istraživači mogu manipulirati kemijom emocija, biologijom osjećaja i anatomijom psihologije.”¹¹

Naš nasumce dani odgovor na postavljena pitanja jest naravno pozitivan. Zašto bi netko želio patiti zbog groznih sjećanja? Isti odgovor danas daju i brojni liječnici koji se bave istraživanjem mozga. Ali, novi lijekovi i nove spoznaje rađaju i nova, vrlo bitna bioetička pitanja.

Jedno od osnovnih pitanja jest: hoćemo li imati pravo poboljšavati ili brisati naša sjećanja?

Niz pitanja proizlazi iz scenarija o zloupotrebi takvih lijekova, i Holiwood ih već odavno koristi. Tim se scenarijima, a dijelom i stvarnošću, bavi *Centar za kognitivnu slobodu i etiku* iz Davisa u Kaliforniji pod vodstvom Richarda Glen Boirea. “Sloboda mišljenja”, tvrdi Glen Boire¹², “temelj je velikog broja ustavnih prava u cijelome svijetu. S jačanjem neuroznanosti i neurotehnologije nastaju i brojne mogućnosti ali i brojni problemi... Te tehnologije mogle bi biti korisne sve dok o njima budu odlučivali samo pojedinci na kojima se one primjenjuju. Ali jednom kada liječnici prve pomoći počnu automatski davati takve lijekove traumatiziranim pacijentima, morat ćemo se zabrinuti. Primjerice, žrtva nekog okrutnog kriminalnog djela možda se neće htjeti sjećati događaja, ali će željeti svjedočiti na sudu. Liječnici obično misle da bi bilo dobro da se takvim lijekovima izbrišu grozna sjećanja, ali zaboravljaju niz složenih situacija zbog kojih bi pojedinac želio zadržati svoje sjećanje. To mora biti stvar osobnoga izbora... Hoćemo li imati pravo odbiti takve lijekove? Hoće li neka buduća vlada moći reći: “Želimo da uzmeš ovaj lijek”?”

FBI, nastavlja Glen Boire, već danas eksperimentira s metodom “moždanog otiska prstiju”. Riječ je o metodi kojom se optuženicima za kriminalno djelo, kao što je to bio slučaj s na smrt optuženim Jimmy Ray Slaughterom, skenira nesvjesna valna dužina mozga P300. Riječ je o bitno pouzdanijoj metodi traženja istine od poligrafa. “Naš Centar nema ništa protiv uzimanja moždanog otiska prstiju ako je on dobrovoljan, kao što je to bilo u Slaughterovom slučaju. Ali jednoga će dana policija

¹¹ Goodman, Ellen, 2002. “Matter Over Mind”, *Washington Post*, November 16.

¹² Boire, Richard Glen. 2004. “Cognitive Liberty in the Age of Memory-management Drugs” *BetterHumans*, January 15; Vidi i njegove članke “Minding your mind” *Corante*, August 28, 2003; “Sell vs. United States. Amicus Curiae Brief of the CCLE”, *Journal of Cognitive Liberties*, vol. 4. no 2. 2003. kao i intervju za časopis *The New Scientist* 2004, June 10.

pokušati takve metode koristiti prisilno. Takvo prisilno korištenje trebalo bi zabraniti, jer ono uništava jednu od naših najintimnijih sfera – naše pamćenje. Manipulacijom mozga možemo promijeniti misli, a budući da je misao središte onoga što jesmo, i da je sloboda mišljenja nužna za bilo koju našu slobodu,” tvrdi Glen Boire, “pojedinaac, a ne vlada, bi trebao odlučivati o stvarima uma. Bez slobode misli, koja nam još sloboda ostaje?”

Jedan od pravnih slučajeva u koje je bio uključen Centar za kognitivnu slobodu bio je slučaj Sell, kada je poremećenom optuženiku tužiteljstvo pokušalo prisilno ubrizgati antipsihotični lijek kako bi razumio optužbu. Centar je takav postupak uspio spriječiti, ali nije zadovoljan obrazloženjem Vrhovnoga suda. “Željeli smo da sud shvati da smo ušli u razdoblje kada će sloboda mišljenja postati besmislena ako ne priznamo i ne zaštitimo pravo privatnosti, autonomije i izbora pojedinca s obzirom na njegovu kemiju mozga.”

Ali, to je tek pravni vrh ledene sante problematike manipulacije našim sjećanjima. Kada će vojnici jednoga dana svojevoljno i standardno uništavati sjećanja na ubijanje, rat će postati “normalniji”. Kada će kriminalci uzimati lijekove za brisanje sjećanja, moći će iskreno tvrditi na sudu da se ne sjećaju događaja. A mogli bi i svoje žrtve natjerati da ih konzumiraju. Hoće li se ti lijekovi dobivati na recept ili će postati sredstvo “kozmetičkih poboljšanja” bogatih? Upravo pod pretpostavkom slobode mišljenja i slobode izbora, nastat će problem kao i s brojnim drugim lijekovima (poput Prozaca): lijek nekoć namijenjen pacijentima postat će roba široke potrošnje, takoreći kozmetičko sredstvo.

Prema kanadskom liječniku s kraja 19. stoljeća Sir Williamu Osleru, “jedan je od prvih zadataka liječnika obrazovanje mase da ne uzima lijekove”. Po količini i potražnji za lijekovima, danas se čini da smo stoljećima udaljeni od tog imperativa. Ali možda je upravo zbog toga on opet aktualan.

* * *

Ako se prema nekima potraga za srećom i slobodom može poistovjetiti s potragom za pravim lijekovima, za neke postoji i drugo rješenje: manje raditi!

“Želite li svoje profesionalne živote posvetiti lijenosti, činite to diskretno da ne izgubite posao”, jedno je od pravila knjige pod naslovom

“Dobar dan, lijenosti. Umijeće i važnost minimalizacije posla na radnome mjestu”¹³, autorice Corinne Maier. “Biznis vam ne želi dobro, i ne poštuje vrijednosti koje propagira. Ova vam knjiga stoga pomaže da iskoristite svoju kompaniju, umjesto da kompanija iskorištava vas.”

Corinne Maier, viša ekonomistica u Francuskoj elektroprivredi (EDF), s doktoratom iz psihoanalize, napisala je britku satiru (tzv. eilet: poluesej – polupamflet) brojnih self-help knjiga biznis-menadžera, gurua i psihologa kojima se veliča korporativna kultura i obećava poboljšanje vlastite karijere. Ne vjerujte takvim knjigama, tvrdi Maierova. Jer u stvarnosti “sjedite pored idiota, prezirete birokratski bonton i žudite za bijegom. Već ste poludjeli od dosade, pravite se da radite kada čujete korake i ubijate vrijeme čitajući novine u zahodu. Vaša je karijera dosegla vrhunac, vaš je posao ugrožen, a najljepiji se ljudi unapređuju na mjesta na kojima mogu napraviti najmanju štetu – sele ih u menadžment.” I zato vrijede nova pravila: “Radite što manje, ali tako da se to ne vidi”, “Nemate što izgubiti ako ne radite previše”. U vašem je interesu, tvrdi autorica, da radite što manje, stoga vam knjiga govori kako uništiti sistem iznutra a da se to ne primijeti. “Korporativna kultura nije ništa drugo doli kristalizacija gluposti jedne skupine ljudi u danom vremenu”. Jedan od načina da se ne vidi vaš nerad i da vas nitko ne pita što ste danas radili jest recimo da stalno nosite gomile fascikala.

Ubrzo po objavljivanju, knjiga *Bonjour Paresse* (za razliku od *Bonjour Tristesse*) postala je predmet skandala. Autoričin je poslodavac, EDF, protiv Maierove pokrenuo disciplinski postupak i zaprijetio otkazom. Jer, osim satire na knjige o samopomoći, knjiga “Dobar dan lijenosti” je i oštra kritika danas sve jače korporativne kulture koja od zaposlenika traži sve intenzivniju i besmisleniju identifikaciju s poduzećem. Prema Reutersu koji je prvi objavio vijest o skandalu, knjiga Maierove je “poziv na oružje neo-robotima, menadžerima srednjeg ranga, prokletima u uslužnoj industriji i svim radnicima osuđenima na oblačenje poput klaunova i na trošenje svojih života na besmislene sastanke”. A kritičar Jo Johnson knjigu je nazvao *Komunističkim manifestom* menadžerske klase.

Maierova u svojoj knjizi navodi niz nedavnih financijskih skandala u francuskom biznisu. Budući da su zbog “razvijenog kapitalizma” ugrožene karijere zaposlenika - kao i njihove mirovine, radnici i menadžeri srednjeg ranga trebaju odbaciti lance lojalnosti i požrtvovnosti i “zapo-

¹³ Maier, Corinne. 2004. *Bonjour Paresse*, Editions Michalon, Paris, u hrvatskome prijevodu Ljiljane Ješić i dr. 2004. *Dobar dan, lijenosti: o umijeću i potrebi zabušavanja na poslu*, OceanMore, Zagreb.

četi besposleno lunjati tijekom radnog vremena". Naslovi odlomaka njezine knjige govore sami: "Idioti koji sjede do vas", "Kultura poslovanja, vraga!" "Zašto ne možete izgubiti ako date otkaz" ili "Korporativna kultura – glupi ljudi". Nema razlike između velike požrtvovnosti i lijenosti, jer obje vrste ponašanja naposljetku dovode do otkaza, Maierova predlaže da izaberemo najnekorisnije vrste posla, primjerice konzultantski, ekspertni ili – savjetnički.

Autoričin poslodavac nije razumio ironiju, pa je dobila otkaz. Prema EDF-u "gospođa Maier je često zanemarivala svoje obveze lojalnosti prema kompaniji. U knjizi se vrlo jasno može isčitati njezina osobna kampanja da se proširi gangrena nerada na poslu." Osim toga, optužuje ju se i da je na sastancima čitala novine te da na ovitku knjige nije spomenula da radi za EDF. "Knjigu sam pisala u slobodno vrijeme. Kada počne postupak bit će sredina kolovoza, pa ću, razumije se, biti na dopustu," odgovorila je autorica, i dodala: "poslala sam im kopije svojih rezervacija za vlak i trajekt." U raspravu su se uključili i francuski sindikati koji su podržali Maierovu i njezino pravo na slobodu govora. "Gđa Maier nije razotkrila nikakvu tajnu, nije ugrozila nikakav posao pa čak nije ni spomenula EDF"

No, prema autorici, šteta korporativnoj kulturi već je ionako učinjena. Prema jednom francuskom istraživanju javnoga mnijenja citiranom u knjizi, 17% francuskih menadžera već je do te mjere "aktivno dezangazirano" na svom radnom mjestu da praktično izvodi industrijsku sabotažu.

Podaci Maierove nisu daleko od istine. Prema podacima OECD-a francuski su radnici 2004. godine radili 24% manje radnih sati nego li 1970., za razliku od Amerikanaca koji danas rade 20% više. Premda je trend smanjenja radnih sati vidljiv i u drugim zapadnoeuropskim državama, Francuska je u izvjesnom smislu ekstremna: Francuzi danas prosječno rade 1459 radnih sati godišnje, što je gotovo 300 radnih sati manje od OECD prosjeka odnosno gotovo 550 radnih sati manje nego li u Češkoj.

Dobar dan, lijenosti po mnogo čemu samo je izdanak jedne vrlo jake kulture kritike rada i pohvale lijenosti. No za razliku od francuskog sarkazma, u Britaniji su nedavno objavljene dvije knjige s istom porukom ("radi manje, planduj više"), ali s većom količinom zabrinutosti zbog povećanja količine radnog vremena. To su knjige *Dobrovoljni robovi. Kako kultura pretjeranog rada vlada našim životima* kolumnisti-

ce *Guardiana* Madeleine Bunting i *Kako biti lijen* urednika časopisa *Idler* Toma Hodkinsona¹⁴.

Hodkinson navodi dugu filozofsku tradiciju plاندovanja. “U antičko doba ljudi su se prodavali u roblje kako bi mogli jesti”, tvrdio je filozof CS Lewis, “a tako je i u modernome društvu.” Filozofi prosvjetiteljstva vjerovali su da će trgovina, strojevi i nadnice osloboditi ljude. Ali Blake, Coleridge, Byron, Lawrence i Russell nisu mislili tako. Russell se zalagao za četverosatni radni dan. Byron je vjerovao da samo dokolica može emancipirati ljude. “Ljudi ne shvaćaju da je nerad težak posao” tvrdio je Oscar Wilde. Što se dakle dogodilo s obećanjima da će kapitalizam i tehnologija donijeti slobodu, i da će nam rad donijeti bogatstvo i zadovoljstvo? Zašto se dobrovoljno potčinjavamo ropskome poslu, dugim radnim satima i visokim razinama stresa? Zašto postajemo dobrovoljni robovi? Hodkinsonova knjiga, kao i njegov satirični časopis *Idler* nude brojna rješenja za korisnije trošenje vremena.

Knjiga *Dobrovoljni robovi* Madeleine Bunting mnogo je ozbiljnija. “Tijekom glavnine prošloga stoljeća”, piše Buntingova, “govorili su nam da će nas automatizacija osloboditi tiranije rada. Obećavali su nam zlatnu eru dokolice. Pa ipak – to se nije dogodilo. Ustvari, u posljednjih 15 godina, dogodilo se upravo obrnuto. Do 70-ih godina broj radnih sati konstantno se smanjivao. Mnogi industrijalci brinuli su se da će s viškom slobodnoga vremena radnici sve više početi baviti politikom. Ako ih zaposlimo i iscrpimo, prema takvoj filozofiji, oni će imati manje slobodnog vremena za sindikalne sastanke. Ali Henry Ford odnio je pobjedu. Dajte im više slobodnoga vremena, tvrdio je on, i imat će više vremena da troše, primjerice za njegove automobile. A povećanje potrošnje bit će dobro za posao. Ali 80-ih se godina broj radnih sati ponovno počeo povećavati. Danas i dalje raste, i sve su oštrije rasprave o tome zašto se obećanje o društvu dokolice nikada nije ostvarilo.” Istina, s vremena na vrijeme sindikati pobjeđuju, ali općenito stvari nisu krenule na bolje. Uklonjeni su fizički brutalni uvjeti, ili dječji rad, ali mi smo još uvijek robovi. “Rad nas je posve zaokupio, on preokupira našu svijest, a tjelesni napor zamijenjen je novim psihološkim naporom. Plaće su male, radni sati dugi, a razine stresa sve su veće.” Za razliku od negdašnjeg kapitalizma, današnji dobrovoljni robovi dolaze iz različitih klasa, menadžerske i radničke, tj. iz klase onih koji bi imovinski mogli raditi manje i onih koji ne mogu dobiti nikakav drugi posao. Stoga su upravo te klase naj-

¹⁴ Bunting, Madeleine. 2004. *Willing Slaves. How the Overwork Culture is Ruling*; Harper-Collins, London; vidi i: Hodkinson, Tom. 2004. *How to be Idle*, Hamish Hamilton, London.

podložnije novim sustavima otuđenja. Poput Maierove, Buntingova spominje nove tehnike prisile i otuđenja. "Velike kompanije koriste nove pojmove poput "brandinga" ili "grupnog rada" kako bi radnicima stvorile iluziju da im kompanija pruža neku vrstu smisla života; smisla koji im je nekoć pružala crkva ili zajednica." Drugi faktor koji nas sili da svakodnevno ustajemo iz kreveta i krećemo na posao jest naša požuda za potrošnim dobrima. Ta požuda zamjenjuje stari motiv gladi. "Milijuni proizvođača nadmeću se za naš novac a njihovi proizvođači koriste sve genijalnije trikove da nas uvjere da im damo svoj novac." Buntingova tvrdi da se time zatvara još jedan krug otuđenja, jer se dokolice pretvara u poligon proizvodnje. Današnje vlade potiču takvu radnu etiku, "rad je za vladu univerzalni lijek za sve socijalne nedaće", a sustavom subvencija velikoj industriji one pomažu da nadnice ostanu male.

Ali ako se "razmontira" sustav rada, čime ćemo ga nadomjestiti? (Pitanje koje postavljaju svi komunistički diktatori). Buntingova odgovara: "Odgovor leži u dobrom životu uz manje posjedovanja. Manje novca znači manje rada. Manje rada znači više slobode za ono što želimo raditi." I pruža primjere blagostanja obitelji koje su se svojevrijem odrekle "bogatstva" kako bi živjele boljim životima. U tome leži zadaća i za sindikate. Sindikati su u svojoj borbi za više plaće zaboravili na blagostanje, na nesposobnost da kontroliramo vlastito vrijeme i vlastiti duh. I vlade mogu učiniti svoje. Kraći radni tjedan je dobar početak. Ali prvo sami moramo naučiti odbaciti radoholičarsku etiku, "prihvatiti slobodu i redefinirati značenje uspjeha u životu."

To je odgovor koji smo mi u Hrvatskoj, bez kalvinističke tradicije vječnoga rada, već odavno znali. Ali u tome leži i opasnost, koju smo doživjeli ranije, i to upravo zbog pomanjkanja protestantske etike. Možda je pravi odgovor u umjerenosti: kada se klatno rada previsoko zanese, moment slobode i dokolice počinje prevladavati. Pitanje je samo: s koje se strane klatna nalazimo mi, i jesu li zabavni i poučni anti-radoholičarski pamfleti primjereni za nas? Ako znate odgovor, Madelaine Bunting na stranicama *Guardiana* još uvijek vodi svoj eksperiment i bilježi čitateljska i dokoličarska iskustva. Iskustvo Maierove, ma kako istinita i duhovita njezina analiza, ne bih preporučio: jer u Hrvatskoj se s usponom kapitalističkih vrijednosti više ne možemo nadati da će kritika vlastitoga poduzeća ili sustava radnih vrijednosti proći posve nekažnjeno.

* * *

“Ako ste beskrajno umorni – trebate posao u Europi” tim naslovom o promjenama radne etike svoj članak započinje Niall Ferguson, poznati profesor povijesti s Harvarda. “U Europi se ništa ne zbiva tijekom kolovoza. Naravno nije točno da su baš svi na dopustu. Ali u Londonu su prigradski vlakovi poluprazni, a promet u vrijeme rush-houra neočekivano je prohodan. Gotovo nikakve ozbiljne odluke ne donose se u kolovozu, jer je uvijek barem jedan ključni ravnatelj na dopustu... Ljetni efekt u drugim europskim gradovima je još dramatičniji. Na dan pada Bastille u Parizu primjerice Parižana uopće nema.”¹⁵ U Sjedinjenim je državama bitno drukčije. Unatoč terorističkim prijetnjama, groznoj vrućini i sve većem broju komaraca, na Manhattanu vlada “biznis kao i obično”. Zašto je to tako?

Prema Fergusonu, ove crtice svjedoče o bitnom raskoraku radnog zakonodavstva u Europi i Americi. “Amerikanci imaju mnogo kraće praznike od Europljana. Dok Nijemci, Talijani i Francuzi prosječno imaju 40 dana praznika godišnje, prosječni Amerikanac mora se zadovoljiti samo s 14 dana.”

I stope nezaposlenosti su različite. “Tijekom posljednjeg desetljeća prosječna nezaposlenost u Americi iznosila je 4,6% a u Europskoj Uniji 9,2%.” Različit je i odnos prema štrajkovima i štrajkašima. “U posljednjem desetljeću Španjolska je ekonomija zbog štrajkova prosječno gubila 271 dan na tisuću radnika. U Danskoj, Italiji, Finskoj, Irskoj i Francuskoj, taj je broj između 80 i 120. U Sjedinjenim državama on iznosi 50.”

Kada je riječ o lažno bolesnima, i tu je situacija dramatično različita. Prošli je tjedan objavljeno da je Britanska kraljevska pošta zaposlenicima koji se ipak pojave na poslu unatoč legalnom liječničkom mirovanju ponudila lutriju u kojoj je glavni zgoditak za takve zaposlenike Ford Focus. “U Americi radnicima koji se često ne pojavljuju na poslu... nudi se mogućnost trajnog rješenja – otkazom”

Najveće razlike u obrascima rada među kontinentima vide se u broju radnih sati. Godine 1999. OECD je utvrdio da prosječni Amerikanac radi gotovo 2000 sati na godinu. Prosječni Nijemac radio je 1535, dakle 22% manje. A prema jednoj nedavnoj američkoj studiji, prosječni Francuz radi gotovo 32% manje. “Taj raskorak u broju sati između Amerikanaca i Europljana nije postojao pred dvadesetpet godina. Između 1979. i 1999. prosječni se radni tjedan Amerikanaca produžio za 4% na 50 radnih sati, dok se njemački smanjio za 12%. Isto vrijedi i za druge europske zemlje.”

¹⁵ Ferguson, Niall. 2003. “Why America Outpaces Europe”, *The New York Times*, June 8.

Kako objasniti te razlike? Jedan očiti odgovor leži u zakonskoj regulativi, ili pak u nedavnom smanjenju radnog vremena za liječnike u Britaniji, ili pak u sustavu oporezivanja. Ali Ferguson kao odgovor nudi modificiranu verziju Max Weberove teorije o protestantskoj etici i duhu kapitalizma. Prema Weberu, postoji jaka veza između duha kapitalizma i protestantske religioznosti. Činjenica je međutim da stopa religioznosti u Europi naglo pada. Prema studiji Gallupa (*Millennium Survey* o religioznosti iz 1999.), 48% ljudi u Zapadnoj Europi gotovo nikada ne ide u crkvu. U Istočnoj Europi taj je broj nešto manji od 44%. “U Nizozemskoj, Britaniji, Njemačkoj, Švedskoj i Danskoj danas u crkvu (barem jednom mjesečno) odlazi manje od 10% stanovnika. Taj je broj viši samo u Italiji i Irskoj. Za razliku od toga, više od dvaput toliko Sjevernoamerikanaca odlazi na mise jednom tjedno ili više.” Premda to vjerojatno nije jedino objašnjenje, Ferguson tvrdi da u tom padu religioznosti, odnosno u novom raskoraku radne etike između Europe i Amerike, postoji više od puke koincidencije. “Da nisam na dopustu, o tome bih napisao knjigu”, završava Ferguson.

Ali, posljedice tih razlika u radnoj etici Europljana i Amerikanaca postaju sve očitije na području psihologije. Moj prijatelj iz Amerike koji je trenutno na dopustu u Hrvatskoj, s vidljivom količinom zavisti prema kvaliteti života, ili ležernosti ljudi u današnjoj Hrvatskoj, tvrdio je kako su nade ljudi koji su otišli u Ameriku u potrazi za boljim životom – izdane. Dva tjedna godišnjih odmora u Americi ne može kompenzirati lagodniji način života u Hrvatskoj. Dohodak je različit, ali nesigurnost na poslu u Sjedinjenim državama, rast cijena zdravstvenog i socijalnog osiguranja i školovanja, i stalna napetost oko sigurnosti, odgoja i budućnosti djece, bitno smanjuje kvalitetu života.

Čini se da rasprave o razlikama u kvaliteti života između Sjedinjenih država i Europe nisu posve marginalne. O tome svjedoči najnoviji broj časopisa *Daedalus* Američke akademije znanosti i umjetnosti. Jedan od posljednjih brojeva toga časopisa urednici su posvetili – sreći. Tijekom devetnaestoga stoljeća, kada su se formirale neke danas dominantne etičke doktrine o radu i dobrom životu, smatralo se da je “dobar život” ili dobro postupanje ono koje maksimalizira dobro za što veći broj članova društva. Tako se primjerice formirala utilitaristička etika Jeremyja Benthama. Ali filozofski je paradoks, tvrdi uvodničar Darrin McMahon¹⁶, da maksimalizacija dobra za cijelu zajednicu ne mora značiti dobro za pojedinca.

---

¹⁶ McMahon, Darrin. 2004. “From the happiness of virtue to the virtue of happiness: 400 b.c.– a.d.1780”, *daedalus* Vol. 133, Issue 2 pp. 5 - 17

Posve je jasno da je bolje biti bogat nego siromašan, i da je privatno i nacionalno bogatstvo jedan od bitnijih preduvjeta za sretan život. Ali psiholozi i sociolozi već su odavno ustanovili da korelacija sreće i bogatstva nije apsolutna, već samo “relativna”. “U literaturi o ljudskoj sreći postoji trajan paradoks: premda su unutar svake zemlje bogatiji sretniji od siromašnih, prosječna se razina sreće vrlo malo mijenja što dohodak pojedinaca sve više raste. Richard Easterlin i drugi to su protumačili primjedbom da sreća ovisi o relativnom a ne apsolutnom dohotku”, tvrdi Robert Frank profesor ekonomije sa sveučilišta Cornell, i autor knjiga *Luksuzna groznica*, *Strasti unutar razuma* i *Izbor prave bare*.¹⁷ Easterlinov je zaključak da se ljudi osjećaju sretnijima ako su razmjeri nejednakosti dohotka unutar pojedine zajednice manji, odnosno da se osjećaju nesretnijima ili “relativno depriviranijima” ako vide da su njihovi zemljaci ili susjedi bitno bogatiji od njih samih.

U svom članku za spomenutu Američku akademiju, pod naslovom “Kako ne kupovati sreću”, Robert Frank pokušava objasniti zašto se porast dohotka ne uočava na porastu ljudske sreće: “Postoje brojni dokazi koji pokazuju da nećemo postati bitno sretniji ako povećanje svog dohotka koristimo tako da kupujemo veće kuće ili skuplje automobile. Ali ako porast našeg dohotka koristimo tako da kupujemo određena “nevidljiva” dobra – poput slobode od dugog putovanja na posao ili odterećenje od stresnog posla, onda dokazi pokazuju bitno drukčiju sliku. Što manje trošimo na materijalna dobra, više ćemo vremena moći posvetiti obitelji, prijateljima, spavanju, putovanju i drugim aktivnostima koje nas rehabilitiraju. Alociranje našeg vremena i novca u te aktivnosti rezultirat će zdravijim, dužim i sretnijim životom.” Ili obrnuto: premda je bolje imati veći stan, ako je uvjet za stjecanje takvog dobra – razmjerno više rada, onda rad postaje nesrazmjerno veće opterećenje za kvalitetu života.

Sličnu studiju, u kojoj se osim novca i sreće testira i broj seksualnih partnera objavili su nedavno David Blanchflower i Andrew Oswald u istraživanju “Novac, seks i sreća. Jedna empirijska studija”¹⁸. Zaključak njihove studije jest da oženjene osobe imaju više sreće od neoženjenih osoba: “Broj seksualnih partnera u danoj godini koji maksimalizira sreću jest točno jedan. Povećanje bogatstva nema nikakav pozitivan efekt na

¹⁷ Frank, Robert. 1989. *Passions Within Reason*, W. W. Norton & Company; 2000. *Luxury Fever*, Princeton University Press; 1987. *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*, Oxford University Press.

¹⁸ Blanchflower, David G., Andrew J. Oswald. 2004. “Money, sex and happiness”, *NBER Working Paper* No. 10499, Issue May 2004.

učestalost seksa, a povećanje obrazovanja ima neznatno negativan učinak, posebno među muškarcima (što je vrlo nesretna okolnost, jer upravo toj skupini spolna aktivnost najviše utječe na sreću”).

Ali ako se čini da lagodniji život donosi veću količinu sreće od užurbanog, stresnog, nesigurnog posla, ako je to objašnjenje za uvođenje nove, tj. blaže radne etike u Europi, i ako je zaključak da ekstremni kapitalizam ljudima ne donosi one količine dobra koje predviđa njegova filozofija, onda je još potrebno objasniti zašto se ljudi u Hrvatskoj, unatoč “blažoj radnoj etici” od one američke ipak uglavnom osjećaju nesretni. Jedan pokazatelj “razmjerne nesreće” u Hrvatskoj je primjerice studija o siromaštvu koju su provele OECD i Ministarstvo rada i socijalne skrbi godine 2000. U toj studiji pokazalo se da je prema realnim pokazateljima siromašnih manje od 10% stanovnika, dok se više od 30% tako osjeća. (Prema istraživanju Državnog zavoda za statistiku “U 2001. godini ispod praga siromaštva u Hrvatskoj je živjelo oko 727 tisuća stanovnika, a godinu kasnije 773 tisuće ljudi”, odnosno oko 18%.)

Do sličnih, premda manje senzacionalnih rezultata došli su i istraživači na projektu Centra za promicanje socijalnog nauka Hrvatske biskupske konferencije i Hrvatskog Caritasa, pod naslovom “Praćenje siromaštva u Hrvatskoj” iz 2002. godine. Prema tom istraživanju, 15,5% građana se smatra siromašnima, 12,6% građana smatra kako njihova kućanstva žive u siromaštvu, a trećina stanovnika smatra da njihova kućanstva žive na granici siromaštva. Najsiromašnijim se smatraju građani “sjeverne Hrvatske” (18,7%) a najmanje u Dalmaciji (9,8%), što je također u raskoraku s realnim pokazateljima.

Slična mjera je i tzv. Ginijev koeficijent pravednosti raspodjele dohotka. Prema tom koeficijentu, Hrvatska je u sredini europske distribucije, što bismo mogli protumačiti da bi trebala biti i “prosječno sretna”. Po svemu sudeći, upravo tako i jest.¹⁹

Premda je jasno da siromaštvo ne treba izjednačavati s nesrećom, iz spomenutih podataka može se razlučiti izvjestan hrvatski pesimizam: Hrvati se osjećaju “siromašnijim” negoli su to doista. Ali bit će potrebno novo istraživanje da se pokaže je li taj razmjerni pesimizam normalni rezultat objektivno slabijeg GDP-ja od prosjeka europskih zema-

¹⁹ vidi bazu Ruuta Veenhovena sa Sveučilišta Erasmus u Rotterdamu: http://world-databaseofhappiness.eur.nl/hap_nat/nat_fp.htm; Andrew Oswald. Happiness, Health and Economics; www.cabinetoffice.gov.uk/.../assets/www.cabinetoffice.gov.uk/strategy/andrew_oswald_presentation_071129.pdf; Andrew Oswald. 1997. Happiness and Economic Performance, *Economic Journal*, www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/faculty/oswald/happceperf.pdf

lja ili pak dodatni recidiv komunizma. Na sociolozima ostaje da objasne tu čudnu činjenicu: premda postoje objektivni razlozi za sreću, ljudi u Hrvatskoj boje se to priznati.

* * *

Nedavno je na TV jedan doajen naše filozofske “misli” ponovio svoju važnu misao iz razdoblja socijalizma prema kojoj je kapitalizam barbarstvo. Po njemu, prelaskom u kapitalizam vratili smo se ustvari u barbarsko stanje. U socijalnim okolnostima (AD 2004. kao i pred dvadeset ili pedeset godina) u kojima su se gledatelji svojim javnim glasovanjem uglavnom složili s takvim mislima, nije nikakvo čudo da je niz “barbarskih” misli, ili ne-daj-bože ideologija, bilo zabranjeno, zatomljeno ili da za njih nikada nije postojao nikakav stvaran interes.

Ne treba isticati kakvu je štetu anatemiziranje kapitalizma nanijelo našem “socijalnom kapitalu”. Ali s obzirom da nam bivše stanje “prevladanog kapitalizma” nije u potpunosti izbrisalo sposobnost mišljenja, pamćenja ili barem dostup informacijama, ipak je začudno da do danas nitko (nijedan filozof, ekonomist ili pisac) u Hrvatskoj nije javno, pokudno ili pohvalno, spomenuo jednu zanimljiviju “barbarsku” filozofiju - tzv. objektivističku filozofiju, eulogiju poduzetnika i poduzetnišva Ayn Rand. Ayn Rand piše: “Kapitalizam od svakog čovjeka zahtijeva ono najbolje – njegovu racionalnost – te ga u skladu s njom nagrađuje. On svakome čovjeku ostavlja izbor da radi što želi, da se specijalizira, da svoje proizvode razmjenjuje proizvodima drugih, i da na putu samoostvarenja ide onoliko daleko koliko mu to dopuštaju njegove sposobnosti i njegove ambicije.”

Ayn Rand mogla bi biti zanimljiva kao učiteljica i mentorica Alana Greenspana, čovjeka koji više od dvadeset godina predsjedava Federalnim rezervama SAD-a (tj. njihovom Narodnom bankom, s velikim utjecajem u Svjetskoj banci i MMF-u). Filozofima, ona bi mogla biti zanimljiva kao “guru” jednog od masovnijih ogranaka Američke filozofske asocijacije (Objektivističke filozofije). Literarnim kritičarima mogla bi biti zanimljiva po svojim obimnim kap(italističko)-realističkim (ili prema njezinim riječima - “romantičnim”), vrlo tiražnim i utjecajnim romanima *Uzdramani Atlas*, *Izvor*, *Mi koji živimo* i *Himna*. Zaštitni znak objektivističke filozofije je Art-Deco dizajn u stilu BBC-jeva Poirota. Filmofilima ili filmskim kritičarima ona bi mogla biti zanimljiva kao negdašnji hollywoodski scenarist, kao inspiracija za scenarije, ili kao tema biografskih filmova (poput Oskarom nagrađenog dokumentarca *Ayn Rand: A Sense*

of Life, filmova *Fountainhead* s Gary Cooperom, ili *Passion of Ayn Rand* s Helen Mirren, Eric Stoltzom i Peterom Fondom). Danas se njezinim imenom diče Centar za unaprijeđenje objektivizma, Atlas Society, Objectivist Center, Ayn Rand Society, Ayn Rand Institute, Objectivist Network, Ayn Rand Webring itd. Pretraživač Yahoo bilježi 528.000 stranica (u 0,5 sekundi) na temu Ayn Rand. U čemu je dakle tajna američke popularnosti, odnosno domaće zapostavljenosti Ayn Rand?

Najpoznatiji “doprinos” Ayn Rand sastoji se u zagovaranju ekstremnog kapitalizma. Randova ga smatra jedinim društvenim stanjem koje može osigurati slobodu i dostojanstvo pojedinca. Randova piše: “Kada kažem kapitalizam, mislim na čisti, nekontrolirani, nekontrolirajući laissez-faire kapitalizam, u kojem postoji razdvajanje ekonomije i države, baš kao što je to slučaj (i zbog istih razloga) i s razdvajanjem crkve i države.” Taj bi citat mnogima potvrđivao tvrdnju našeg doajena. Ali, navedeni citat skriva pravi sadržaj objektivizma. Nije riječ o anarhizmu niti o anarho-liberalizmu (u posprdnom ili stvarnom značenju). Ambivalentnost odnosa čitatelja prema Ayn Rand nije u “klasičnom” zagovaranju kapitalizma (slobodno tržište, ljudska prava, zaštita od državnog intervencionizma i sl.). Ayn Rand ponudila je jedan originalni, premda ne pretjerano zdravorazumski temelj kapitalističke ideologije. “Ja nisam u prvome redu advokat kapitalizma nego egoizma”, tvrdi Randova. “Ali nije najvažniji egoizam nego razum. Kada bismo priznali prevlast razuma i dosljedno ga provodili, sve bi drugo iz njega slijedilo. Prevlast razuma bila je i ostaje bit mojeg djela i objektivizma.”

U svom vjerojatno najvažnijem filozofskom djelu pod naslovom “Vrlina sebičnosti. Novi pojam egoizma”, Ayn Rand piše: “U svakodnevnom jeziku, riječ sebičnost sinonim je za zlo; sliku sebičnosti predočuje zločinački ubojica koji gazi preko leševa kako bi ostvario svoje ciljeve... Pravo značenje sebičnosti jest: briga za vlastiti interes. Ali taj pojam ne uključuje moralno vrednovanje, on nam ne kaže je li briga za vlastite interese dobro ili zlo; niti nam kaže što tvori čovjekove stvarne interese. Etika altruizma stvorila je sliku zločinca kako bi ljudi prihvatili dva nehumana obilježja: prvo, da je svaka briga za vlastiti interes zlo, bez obzira koji su to interesi; i drugo, da su zločinačke aktivnosti doista briga za vlastiti interes (pa nas altruizam poziva da ga se odrekemo zbog brige za svoje bližnje). Altruizam tvrdi da je bilo koje djelovanje koje koristi drugima dobro, te da je bilo koje djelo koje poduzimamo za vlastitu korist zlo. Stoga je korisnik od djelovanje jedini kriterij moralne vrijednosti – i sve dok su korisnici netko drugi, a ne mi, sve je u redu. Iz toga izvire nevjerojatna nemoralnost, kronična nepravda, groteskni

dvostruki standardi, nerazrješivi sukobi i kontradikcije koje su karakterizirale ljudske odnose i društva u povijesti, u svim varijantama altruističke etike. Nepoštenje današnjih moralnih sudovima ogleda se u tome što se smatra da su jednako nemoralni industrijalac koji stvara bogatstvo i gangster koji pljačka banku, jer obojica stječu bogatstvo za svoju "sebičnu" korist. Mladić koji se odriče karijere kako bi se brinuo o roditeljima i koji se nikada ne uspije izdići iznad prodavača namirnica, smatra se moralno superiornijim od mladića koji ustraje u borbi kako bi ostvario osobne ambicije. A diktator se smatra moralnim, jer je neizrecive grozote počinio u ime naroda, a ne u vlastito ime." Kriterij krajnjeg korisnika (altruističkog) djelovanja, nastavlja Randova, potiče čovjeka na pomisao da je moral njegov neprijatelj, da moralnim djelovanjem može samo izgubiti. Jedino čemu se eventualno može nadati jest da će se netko jednom žrtvovati i za njegovu korist, "ali on zna da će takav odnos donijeti uzajamnu netrpeljivost, a ne užitak, i da će takva moralna razmjena ličiti na razmjenu neželjenih božićnih darova, darova koje nitko iz moralnih razloga ne smije kupiti za sebe. Osim u tim prilikama, moralnost se za nj ne brine i nema mu što reći kako bi mu pružio oslonac u ključnim situacijama njegova života; jer to je samo njegov osobni, privatni, "sebični" život, i kao takav smatra se zlim, ili u najboljem slučaju, amoralnim." Čovjek se zbog altruističke filozofije danas mora stidjeti što ostvaruje bogatstvo, tvrdi Ayn Rand. Zbog toga je velik dio programa objektivističke filozofije, Ayn Rand posvetila poduzetnicima, ljudima koji podnose rizik, ali i dobit od svojih zamisli.

U svojim romanima (koje Randova neopravdano smatra svojim najboljim djelima) glavni se sukobi zbivaju između likova koji djeluju onako kako drugi žele, i onih koji djeluju prema vlastitom, unaprijed određenom cilju. Kako je riječ o romanima s tezom, djelovanje prvih završava pogubno za cijelu okolinu i za njih same, a djelovanje "sebičnih" (neintencionalno) ostvaruje samopoštovanje za te likove, ali i važnu ekonomsku ili estetsku dobit za cijelo društvo. Junak *Uzdrcmanog Atlasa* John Galt objavljuje: "Svijet će se promijeniti kada budeš spreman izgovoriti sljedeću zakletvu: Svojim životom, i ljubavlju prema njemu, nikada neću živjeti zbog drugog čovjeka, niti od drugog čovjeka tražiti da živi zbog mene." Ta je zakletva programatska rečenica objektivističke filozofije.

"Objektivistička etika", nastavlja Ayn Rand u *Vrlini sebičnosti*, "tvrdi da djelatnik uvijek mora biti korisnik svojeg djelovanja, i da čovjek mora djelovati kako bi unaprijedio vlastite racionalne interese... Ali njegovo pravo na to izvodi se samo u kontekstu racionalnog, objektivno demonstriranog i opravdanog koda moralnih načela koji definiraju i određuju

ju njihov sebični interes. To nije dopuštenje da se “čini ono što se hoće”, i to se ne odnosi na altruističku zamisao o “sebičnom” divljaku, kao niti na bilo kojeg drugog čovjeka koji je motiviran iracionalnim emocijama, osjećajima, željama, nagonima ili kapricima.” Primjerice, krađa (koja bi prema nekima mogla biti “sebični interes”) nije racionalna. Ona negira tuđe pravo, i upravo time ugrožava i vlastito pravo na samoaktualizaciju. Emocije i nagoni također nisu racionalne, stoga svi postupci koji proizlaze iz emocionalnih stanja ne mogu biti izvor etičnoga djelovanja. Neracionalni postupci stoga ne mogu biti niti etični.

Premda ovakav stav može biti “logičan”, koliko se on može primijeniti na stvarni život? Primjerice, što je sa “sebičnošću” i altruizmom u slučaju rata? U intervjuu Playboyu (?!) Ayn Rand odgovara na to pitanje: ljudi moraju biti odgovorni i za postupke svoje vlade. Jedino je važno pitanje: tko je započeo rat. Ako je vlast tiranska, i ako je započela rat, ljudi koji su dopustili tiraninu da osvoji vlast i krene u rat, moraju podnijeti i odgovornost ako dođe do žrtvi. Mogućnost da se demokratska vlast pretvori u tiraniju jedini je razlog zbog kojeg bismo se trebali brinuti o vlasti. (Budući da prema racionalnom objektivizmu od vlasti ništa ne treba tražiti, ne treba joj ništa ni dati.) Ali taj strah od državnog intervencionizma ne poistovjećuje objektivizam s konzervativizmom ili libertarijanizmom. “Ponovit ću javno”, tvrdi Randova “ne podržavam nijednu političku grupaciju ili pokret. Posebno se ne slažem, niti imam ikakve veze s konzervativcima, tzv. “hipijima desnice” i zagovornicima anarhizma. Anarhizam je najiracionalniji, najantiintelektualniji stupor kolektivističkog pokreta. Ne pridružujte se političkim pokretima kako biste “nešto učinili”. Posebno ne konzervativcima, koji potčinjavaju razum vjeri, niti “libertarijanskim” hipijima, koji razum potčinjavaju kapricima, a anarhizam zamijenjuju kapitalizmom. Pridruživanjem takvim skupinama pomažete porazu vlastitih ideja i pobjedi svojih neprijatelja.” Objektivizam je dakle filozofija kapitalizma koja počiva na solipsizmu, na misli da čovjek svoje ciljeve može ostvariti sam, a pogotovo neovisno od države. Ali postoji li još igdje takvo djelovanje (osim možda u umjetnosti)? Kako je takva filozofija mogla postati popularna (i podučiti voditelja Federalnih rezervi)?

Nekoliko epizoda iz životopisa Ayn Rand dobro pokazuje granice njezine “objektivističke” filozofije. Ayn Rand, odnosno Alissa Zinovjevna Rosenbaum, rođena je 1905. u St. Petersburgu. Kao devetnaestogodišnjakinja bježi pred boljševicima u Ameriku. U Hollywoodu radi za Cecil B. De Milla, a 1935. postaje američka državljanka. Piše za Los Angeles Times, a pojavljuje se u Tonight Show i drugim televizijskim progra-

mima. Godine 1951. sreće svoje najvažnije suradnike Nathana i Aela Brandena, s kojim osniva objektivistički pokret i “Objektivističke novine”. Objektivistički kružok po mnogočemu liči na sektu. Tako je primjerice Randova svojega nasljednika Brandena nagovorila na “razumnu” ženidbu. Kada je taj brak zbog nedostatka emocija propao, Randova izbacuje Brandena iz “sekte”, (jer je prekršio pravila objektivizma i razuma), ali time de facto propada i velik dio objektivističkih planova i pokret u cjelini. (Danas objektivistički pokret vodi nasljednik Ayn Rand Leonard Paikoff.)

Epizoda s Brandenovim brakom pokazuje da naš život ne može biti isključivo racionalan. Isto tako, “razum”, tj. pomanjkanje klasičnih emocija i strasti junaka romana Ayn Rand, poput Johna Golta iz “Uzdramanog Atlasa” ili arhitekta Howarda Roarka iz “Izvora”, prema opravdanoj tvrdnji kritičara, lišava likove upravo onih obilježja za koje se Randova najviše zalagala – njihova individualizma i originalnosti.

Da smo čitali Ayn Rand ranije, vjerojatno bismo bili poduzetniji i odgovorniji. Bili bismo kritičniji prema kolektivističkoj ideologiji. Bili bismo “sebičniji”. Možda bismo već pedesetih godina imali svog Alana Greenspana. Ali za filozofiju poduzetništva nikada nije kasno. Ayn Rand je barem u jednom u pravu: prava sreća doživljava se ponosom zbog vlastitog učinka.

* * *

A što se ostalih filozofa tiče? Kakvu bi oni iz toga trebali izvući pouku? Uz onu spomenutu na početku, Bertrand Russell predložio je i drugu kada je tvrdio: “Loši su filozofi možda imali neki utjecaj; dobri filozofi – nikada.” Naime, oni koji u filozofiji traže utjehu, naći će je samo u onim lošima. To je pak možda zbog toga što “svi mi imamo svoje filozofije, ali one ne vrijede mnogo”, kako je jednim posve drugim povodom tvrdio Sir Raimund Popper. A možda je to i zbog toga što su “filozofi svijet samo na različite načine tumačili; radi se o tome da se on izmijeni”, kako je nekoć pričao Marx. Bilo kako bilo, čini se da filozofije “zdravlja”, suzdržavanja od carstva rada i uspjeha, opet dolaze u modu.

KRITIKA PROGRESIVNOG DILETANTIZMA

“Nadao sam se”, reče Pangloss, “da ću s vama raspravljati o posljedicama i uzrocima, o najboljem od svih mogućih svjetova, o izvoru zla, o prirodi duše i o unaprijed postavljenoj harmoniji.”
Na te riječi derviš im zalupi vrata pred nosom.

VOLTAIRE, CANDIDE

“Htjela bih znati što je gore: da čovjeka sto puta siluju crnački gusari, da mu odsijeku polovinu stražnjice, da ga Bugari išibaju puščanim šipkama, da ga išibaju i objese prigodom kakvog autodafea, da ga seciraju, da vesla na galiji, da osjete, konačno, sve bijede, kroz koje smo svi prošli, ili pak da ostanemo ovdje i da besposličimo?”

“To je veliko pitanje”, reče Candide.

Taj ih je govor potaknuo na nova razmišljanja, i naročito je Martin zaključio da je čovjek rođen da živi u grčevima nespokoјstva ili u mrtvilu dosade. Candide se nije slagao s time, ali sam nije tvrdio ništa. Pangloss je priznao da je uvijek strašno patio, ali kako je jedamput ustvrdio da je sve divno uređeno, tvrdio je to i dalje, iako u to više nije vjerovao.

VOLTAIRE, CANDIDE

MUDROST GOMILE

“Kada želite da se posao obavi kako treba, potreban vam je vođa”, tako barem tvrdi konvencionalna mudrost. Ili onaj najpametniji ili najspособniji. Točno? Netočno! U bezbrojnim situacijama gomila je pametnija od “ekspertnih skupina” pa čak i najpametnijih pojedinaca u skupini. To je osnovna teza važne, nedavno objavljene knjige Jamesa Surowieckog, ekonomista i novinara *New Yorkera*, *Mudrost gomile. Zašto su mnogi pametniji od nekolicine i kako kolektivna mudrost oblikuje biznis, ekonomiju, društva i nacije*²⁰. Premda je riječ o novinaru, prema dosadašnjem odjeku knjige, možemo prosuditi da će knjiga postati predmet mnogih revizija standardnih sudova i teorija o djelovanju skupina.

Demokratska kultura obično ima veliko povjerenje u eksperte i skeptična je prema masama. Ekonomistima, a posebno sociolozima i psiholozima, mase su sinonim iracionalnosti i ludila. Nietzsche je primjerice pisao: “Ludilo je kod pojedinaca iznimka, a u grupama pravilo.” Britanski povjesničar Carlyle je tvrdio “Ne vjerujem u kolektivnu mudrost sastavljenu od gluposti pojedinaca.” Financijaš Bernard Baruch primijetio je da je “svaki pojedinac pristojno razuman, ali kao član mase, odmah postaje idiot.” Francuski sociolog Gustave Le Bon, autor najpoznatijih socioloških knjiga o masama, smatrao je da se mase nikada ne ponašaju racionalno. “U masama se akumulira glupost a ne mudrost. Mase nikada ne mogu postizati visok stupanj inteligencije.” One su uvijek intelektualno inferiornije od pojedinaca. Prema Le Bonu, to se ne odnosi samo na pobune masa, linč, masovno uništenje i sl. već i na jednostavnije skupine, poput porota ili parlamenata. “Porote”, tvrdi Le Bon, “donose presude s kojima se ne bi složio niti jedan pojedinačni porotnik”, a parlamenti “donose odluke od općeg interesa koje nisu ništa bolje od bilo koje nasumce sakupljene grupe imbecila”.

Ali prema Surowieckome “u određenim uvjetima, skupine su nevjerojatno inteligentne i vrlo često pametnije od najpametnijih pojedinaca u njima”. Le Bon i stari filozofi griješe: “Sakupimo li dovoljno veliku i dovoljno raznoliku skupinu ljudi i zatražimo li od nje da donesu odluku

---

²⁰ Surowiecky, James. 2004. *Wisdom of the Crowds. Why are Many Smarter than the Few*, Little-Brown, London. U hrvatskome prijevodu: *Mudrost gomile*, Profil, Zagreb, preveo: Darko Polšek.

ke koje se tiču općeg interesa, te će grupne odluke s vremenom biti intelektualno superiorne odlukama izoliranog pojedinca, ma kako on bio dobro informiran.” Najbolji pojedinci u skupini nisu garancija za donošenje najboljih odluka: testiramo li njihove odluke u nizu situacija, vidjet ćemo da je grupna odluka u velikom broju slučajeva bolja od bilo koje pojedinačne.

Da bi mase mogle postati inteligentne potrebno je da svladaju tri problema: problem kognicije, koordinacije i kooperacije. Problem kognicije tvore brojna pitanja – od pitanja kakva će se vrsta kompjutora prodavati za tri mjeseca do pitanja tko će pobijediti u nogometnom prvenstvu. U problemu kognicije traži se (jedan) točan odgovor. Problem koordinacije traži od članova u grupi da smisle načine međusobnog ophođenja. A problem kooperacije (koji ne smijemo izjednačiti s koordinacijom) je problem kako sebične i skeptične pojedince primorati da rade zajedno, odnosno da donose kolektivne odluke.

Da bi se riješio bilo koji problem (uključujući i one u samoj grupi), prema Surowieckom grupa mora zadovoljiti četiri uvjeta:

1. diverzitet mišljenja. Svatko ima privatne informacije, ma kako one ekscentrične bile: ali ta raznolikost širi niz opcija ili potencijalnih odgovora na postavljeno pitanje.

2. neovisnost članova. Članovi skupine ne smiju biti pod utjecajem tuđih mišljenja, jer inače dolazi do fenomena “kaskada”, “pokvarenog telefona”, ili davanja odgovora “pod utjecajem atmosfere”. Ljudi se u tom slučaju povinuju “grupnom mišljenju” kako se ne bi isticali.

3. decentralizacija. Članovi skupine moraju imati mogućnost specijalizirati svoja znanja, odnosno pozivati se na “lokalne” informacije.

4. agregacija. U skupini mora postojati neki mehanizam pretvaranja privatnih informacija, sudova ili odluka u kolektivnu odluku.

Najbolje kolektivne odluke proizvod su nesuglasja i natjecanja a ne konsenzusa i kompromisa. Inteligentna skupina, tvrdi Surowiecki, ne traži od svojih članova da modificiraju svoje odgovore kako bi grupa došla do odluke s kojom bi svi bili zadovoljni. Inteligentna grupa koristi mehanizme, poput tržišnog formiranja cijena, ili pametnog sustava glasanja, da poveže sva mišljenja i proizvede kolektivnu odluku koja ne reprezentira ono što misli jedna osoba u grupi, već ono što u izvjesnom smislu misle svi.

“Ako skupina zadovolji te uvjete, njezin će sud ili odluka najvjerojatnije biti ispravna. Zašto? Odgovor leži u matematičkoj tautologiji. Zapitate li dovoljno veliku skupinu sastavljenu od raznolikih, neovisnih ljudi da

predvidi ili procijeni neku vjerojatnost, a potom napravite prosjek tih procjena, greške koje će počiniti svaki pojedinac međusobno će se potirati. Nagađanje svakoga sastoji se od dvije komponente – informacije i greške. Oduzmete li grešku, ostat će vam informacija.” U statistici, to se zove izračunavanje standardne devijacije (od sredine) u tzv. “zvonastoj distribuciji ili krivulji”.

Ali glavna snaga Surowieckijeve knjige nije u argumentu da pojedinci ne znaju mnogo, a pogotovo ne u dokazu da ne znaju logiku, matematiku i statistiku. (Ta tzv. “ograničena racionalnost” pojedinaca inače je predmet posebnih studija za koje su primjerice Kahnemann i Smith dobili Nobelovu nagradu iz ekonomije.) Atraktivnost je knjige “Mudrost masa” naprotiv u navođenju dvjestotinjak primjera iznimnih (teških) i svakodnevnih političkih, ekonomskih, socioloških situacija, iz kojih se vidi da mase donose bolje odluke od pojedinaca (ma kako oni pametni bili); odnosno primjera što se događa kada se gorespomenuti uvjeti racionalnog odlučivanja skupina ne poštuju (ili nisu zadovoljeni).

Primjerice: da ste igrač u igri “Tko želi biti milijunaš”, biste li radije pitali tražili pomoć svojeg “pomoćnika” na telefonskoj liniji, ili biste priupitali publiku? Većina pojedinaca obično odgovara tako da pita “pomoćnika”. Ali statistike (barem u Americi) pokazuju da vaš pomoćnik, “ekspert”, točno odgovara na pitanje u 65% slučajeva, a publika odgovara točno u 91% slučajeva. Dvadesetih godina prošlog stoljeća sociolog Hazel Knight tražio je od različitih skupina pojedinaca da odredi sobnu temperaturu. Prosjek njihovih odgovora razlikovao se od točnog odgovora za manje od pola stupnja. Sociologinja Kate Gordon ispitivala je stotine studenata da odrede težinu niza predmeta. Skupine su davale točne odgovore u 94% slučajeva. Ekonomist Jack Treynor eksperimentirao je s pogađanjem broja bombona u kutiji. Skupina je dala odgovor 871, a točan je broj bio 850. Samo je jedan član skupine od 56 članova dao točniji odgovor. Godine 1906. poznati eugeničar i statističar Francis Galton promatrao je nagradnu igru na jednom stočnom sajmu na kojem je trebalo pogoditi težinu bika, koji je ujedno bio i nagrada. Galton je napravio prosječni odgovor svih ponuđenih, i odgovor je bio točan. Kada je 1968. trebalo pronaći potopljenu američku podmornicu Scorpion, istraživačko povjerenstvo, pod vodstvom mornaričkog časnika Cravena, sastojalo se od laika kojima su se ponudile nagrade za točan pogodak. Pomoću Bayesovog teorema (kojim se izračunava vjerojatnost događaja) i statistike prosječnih odgovora, Craven je dobio grupni odgovor: pet mjeseci kasnije podmornica je pronađena samo 220 jardi udaljena od odgovora Cravenove grupe.

Što se događa kada skupine ne zadovolje navedene kriterije? Mjehuri od sapunice na svjetskoj burzi, nesposobnost NASA-e da shvati važnost kvara na Challengeru, grupiranje loših programa na televiziji, većina pogrešaka u ekonomiji, samo su neki Surowieckijevi primjeri kada masa doista može temeljito zastraniti, i biti nalik Nietzscheovim i Le Bonovim masama. Najčešći razlog je tzv. “grupno mišljenje” ili “herding”, tj. priklanjanje onome što mislimo da misli (ili radi) većina u grupi. Eksperimenti Roberta Milgrama o konformizmu dokazivali su kako s veličinom grupe (ili s tzv. “socijalnim dokazom”) raste i vjerojatnost da ljudi izvedu “lude stvari” poput drugih. Primjerice, što više ljudi bulji u nebo, to će vjerojatnije učiniti i slučajni prolaznik. Stoga nije čudno da menadžeri kopiraju one najbolje, kupuju dionice koje kupuju drugi, i time stvaraju deflaciju njihove vrijednosti, mjehur koji će se tim vjerojatnije rasprsnuti. Unatoč golemim plaćama menadžera, njihovo je neovisno mišljenje teško postići, jer će dioničari “po hitnom postupku” odbaciti svakoga tko isuviše zastrani od onoga što čine drugi.

Ali katkada se “grupno mišljenje” može i pozitivno iskoristiti. Tzv. mehanizam “tržišta odluka”, kojim se poput kladionica na konjskim utrckama ispituju mišljenja natjecatelja tko će pobijediti primjerice u utrci za predsjednika, daje mnogo točnije (i bitno jeftinije) rezultate od istraživanja javnog mnijenja. Na toj “kladionici” ne pitamo natjecatelja “za koga ćete vi glasati”, već “što mislite tko će pobijediti”. Umjesto širenja zvonaste krivulje raznolikih odgovora, takve kladionice pokazuju usmjerenje prema centralnoj vrijednosti, tj. prema najvjerojatnijem odgovoru.

Mnoge su korporacije shvatile važnost neovisnosti članova skupine u donošenju odluka, ili su pak decentralizirale proces odlučivanja. I Sjedinjene države, poput Hrvatske, imaju razne vrste tajnih službi, pa ipak nisu uspjele predvidjeti napad Al-Qaide. Problem je međutim, što se u takvim skupinama često zaboravlja značaj povratnih informacija, tj. integracije informacija radi dobivanja kolektivne odluke. Podaci o teroristima u slučaju rušenja tornjeva bili su poznati nekim pojedincima i ograncima u CIA-i, ali do “agregacije” podataka nije došlo.

Surowiecki uzima u obzir i dinamike različitih veličina skupina (to su tzv. problemi logike kolektivne akcije). Premda su manje skupine kompaktnije i imaju manje problema s koordinacijom i kooperacijom, u malim se skupinama lakše dolazi do latentnog konsenzusa koji sprečava neovisnost odlučivanja pojedinaca. U nekim situacijama, poput NASA-ine skupine koja je pratila Challenger, dovoljno je da u grupi vlada “atmosfera srdačnosti” ili “konsenzusa”, da nitko ne postavi skeptičnu primjedbu, pravo pitanje, primjedbu koja nekome može spasiti

život. Slična situacija često se zbiva s “ekspertnim skupinama”: skupine istomišljenika ili “sličnomišljenika”, ma koliko bili informirani i pametni, prema Surowieckome, gotovo u pravilu donosi lošije odluke od skupine u kojoj su i eksperti i laici: prve vrste skupina ne zadovoljavaju načelo diverziteta.

Postoje sustavi, poput samoregulirajućeg znanstvenog sustava ili tržišta, koje zadovoljavaju sva četiri načela i mehanizma. Ali postoje i bitna zastranjenja – koja u pravilu nastaju kada se zanemari ili ne ispuni bilo koji spomenuti imperativ kolektivnog odlučivanja.

Surowieckijeve će “mudre mase” po bogatstvu ilustracija vjerojatno ostati popularni idiom kojim će se ubuduće označavati načela dobrog kolektivnog odlučivanja. Ali to nas neće priječiti da budemo na oprezu pred zlokobnim pogreškama koje su one sposobne počinuti: jer baš kao što mogu donositi dobre odluke, u slučaju zastranjenja o njima može ovisiti opstanak cijelih naroda.

MASE KOJE NAM TREBAJU

U svim slikama budućnosti Hrvatske, jedna je posve nejasna. To je slika o njezinoj demografskoj budućnosti. Indeks rasta pučanstva Hrvatske u posljednjih pedeset godina bitno je manji od svjetskoga (248:125), a manji je od europskoga (130); prirast stanovništva je početkom devedesetih iznosio -0.6 promila a stopa nataliteta iznosila je 11,6 promila; a do 80-ih godina natalitet je padao prosječno 1% godišnje. Bioreprodukcijски kriteriji pokazuju demografsku katastrofu na pomolu. Ako stopa od 1 označava reprodukciju stanovništva, u Hrvatskoj ona iznosi 0,79. Stopa fertiliteta za jednostavnu reprodukciju stanovništva iznosi 2,15, a u Hrvatskoj je ona 1994. pala na 1,5, što je bitno manje od stope fertiliteta u svijetu (3,0) i u Europi (1,8). Tendencija starenja stanovništva Hrvatske uočena je već 1948. Udio mlađeg stanovništva, od 0-14 godina, bio je 1953. godine 27%, a početkom devedesetih pao je na 19%. Medijan starosti populacije popeo se u istom razdoblju s 27 na 36 godina. Početkom devedesetih udio stanovnika starijih od 60 godina iznosio je 17,7% (a prema svjetskim mjerilima populacija je "stara" ako je taj postotak veći od 12%). Na svakog stanovnika starijeg od 59 godina danas pada 1,5 mladih stanovnika; taj je broj, usporedbe radi 1953. iznosio 3,5. A tendencija starenja još se pogoršava. Indeks prirasta za populaciju stariju od 50 godina godine 2020. iznosit će 113,3; a za populaciju do 14 godina past će na 82,9.

Za demografsku sliku Hrvatske možda je još bitnije smanjenje broja žena u reproduktivnoj dobi (između 15 i 49 godina). Ako je broj žena u toj kategoriji 1996. iznosio 1179.500, onda će 2021. iznositi 929.900: indeksično – past će na na 84,7. U jednom od *Nacionalnih programa razvoja Hrvatske* kaže se: "Posebno će opasti udio ženske populacije u dobi od 20-29 godina, koji očienito daje $\frac{3}{4}$ svih novorođenih; sa 13,5% 1991. na 11,1% godine 2021."

U posljednje vrijeme bitno se demografski segregiraju urbana i ruralna naselja. 30,4% bilježilo je porast, 1,5% stagnaciju, a 68,1% bilježi smanjenje broja stanovnika. U samo četiri najveća grada živi više od trećine ukupnog stanovništva. Do 1981. depopulacija je zahvaćala čak 82% naselja, a više od tisuću naselja izgubilo je i više od 50% pučanstva. Neposredno poslije rata u gradovima je živjelo 25% stanovnika, a danas ih živi 51,8%.

Migracijska bilanca, tj. odnos broja imigranata prema emigrantima, u posljednjih stotinu godina iznosi minus 900.000. Migracijska bilanca sa zemljama bivše Jugoslavije godine 1991. bila je pozitivna (+92.252) ali je zato s drugim zemljama svijeta negativna (-70.000). Taj će se trend očito nastaviti.

Zbog čega su navedeni podaci važni? Neki tvrde da veličina populacije po sebi "dobro", stoga je depopulacija po sebi "loša". Prema tom stavu žalosna je činjenica da u Hrvatskoj više neće živjeti "dovoljno" Hrvata.

Ali mnogo je bitnije kako će preživjeti "preostali" Hrvati. Demografska slika koju smo naveli reflektira se na radnu sposobnost stanovništva, jer pad udjela mlađe populacije znači i manjak radno sposobnog stanovništva. Smanjeni udio radno sposobnih stanovnika u općoj demografskoj strukturi povećava broj uzdržavanih. Čak ni zamišljeni nagli porast živorođenih ne bi bitnije uljepšao sliku o povećanom udjelu uzdržavanih stanovnika. Prema Statističkom godišnjaku iz 1997. u Hrvatskoj je bilo 45,58% aktivnog stanovništva (odnosno 1,7 milijuna) u populaciji radno sposobnih, dok je neaktivnih ili uzdržavanih bilo više od dva milijuna (2,04). Neaktivno stanovništvo dakle premašuje aktivno, a vidljiva je i tendencija pogoršanja. Udio zaposlenih u općoj populaciji bio je 1996. 41%, a tendencijski se smanjuje - broj zaposlenih će u odnosu na ukupnu populaciju i dalje padati.

Nacionalni program demografskog razvitka Hrvatske već je pred deset godina utvrdio da će se posljedice takve demografske slike najviše osjetiti na socijalnom i zdravstvenom osiguranju stanovnika, kao i na fiskalnoj politici, "jer će manji broj zaposlenih plaćati sve veće izdatke za uzdržavano, a pogotovo starije stanovništvo". Taj će se trend posebno pojačati nakon 2006. godine, kada u staračku dob uže hrvatska "baby boom" generacija rođena neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Loša demografska slika imat će bitne posljedice i na politiku zapošljavanja, na mobilnost radne snage, ali i na bitno drukčije elemente kompetitivnost, primjerice na udio tehnološki sposobnog stanovništva u općoj populaciji, budući da se starije generacije lošije adaptiraju na nove tehnologije nego li mlađe.

Tijekom posljednjih 15 godina, otkada se počela voditi intenzivnija briga o demografskoj strukturi sve dosadašnje vlade predlagale su razne strategije poticajnih mjera populacijske politike: poboljšanje infrastrukture radi olakšavanja funkcije majčinstva (zaštita trudnica na radnome mjestu, plaćeni porodiljni i roditeljski dopust, neplaćeni roditeljski dopust, beneficirani mirovinski staž, plaćeni status roditelja-odgojitelja), materijalnu sigurnost i pravedne alimentacije, zaštitu mladeži od štet-

nih utjecaja, navika i ponašanja, materijalnu pomoć obiteljima u rađanju i odgoju (doplatci, stambeni krediti, porezne olakšice, dodjela dionica, oprema novorođenčadi, smanjenje cijena vrta i jaslica) i sl. U razna vremena nudili su se i posebni prorami razvoja otoka, povratka izbjeglica, povratka ekonomskih i političkih emigranata. Posljednji u nizu takvih mjera jest nedavni prijedlog nove vlasti za produženje roditeljskog dopusta na 3 godine.

Ali premda su navedene mjere politički popularne, one su ekonomski gledano vrlo vjerojatno kontraproduktivne: 1. one predstavljaju bitno proračunsko opterećenje; 2. one ne rješavaju akutni problem demografske strukture, odnosno dobnih nesrazmjera; 3. odnos uzdržavanog i radno-sposobnog stanovništva postat će još bitno lošiji, zbog zadržavanja radno-sposobnih na proračunu; 4. one oslabljuju proizvodni intenzitet radno sposobnog stanovništva; 5. one generiraju latentnu nezaposlenost, i naposljetku, ali ne i najmanje važno, 6. istraživanja pronatalitetnih politika u svim zemljama svijeta pokazala su da slične pronatalitetne politike u pravilu ne uspijevaju postići svoje ciljeve.

Slični su zaključci iznešeni u *Nacionalnoj strategiji razvoja Hrvatske* iz 1996. Stoga je skupina stručnjaka zaključila da umjesto "poticajnih socijalnih mjera" treba razmisliti o nečem što velikom broju stanovnika Hrvatske nije atraktivno (a nekima je čak i "dijabolično"): o uvozu radne snage, odnosno o liberalizaciji dugoročne imigracijske politike. "Selektivna imigracija uz liberalizirano imigracijsko zakonodavstvo" tvrdi se u tom zaključku iz 1996., "standardno je rješenje za visokorazvijene zemlje s fertilitetnim stopama sličnima Hrvatskoj. Držimo da politički okvir očuvanja "nacionalnosti", odnosno pronatalitetna politika za zaštitu isključivo nacionalnog demografskog bogatstva nema šanse za uspjeh u slučaju hrvatske integracije u EU, koja će ionako dovesti do slobodnog kretanja ljudi, roba i usluga, odnosno do liberalnog zakonodavstva o državljanstvu."

To je bio zaključak iz 1996. Danas, otkad su namjere priključenja EU mnogo jasnije, takav je zaključak još akutniji. Možda je stoga došlo vrijeme da konačno razmislimo o liberaliziranju imigracijske politike, odnosno da umjesto o pronatalitetno-rastrošnoj kozmetici razmislimo o proizvodno, pa onda i socijalno važnim imigracijskim modelima. Koju vrstu imigranata želimo? Imamo li sposobnost za integriranje većeg kontingenta socijalno različitih stanovnika? Na koji ih način "pripustiti", i na koji način rasporediti?

Političari su dosad vjerojatno opravdano pretpostavljali da su stanovnici Hrvatske zbog raznih loših povijesnih iskustava razmjerno ksenofobični, te da ideja liberalnije imigracijske politike može donijeti samo

političke štete. Nadalje, široj javnosti nije jasno zašto bi se raspravljalo o imigrantima, "kada imamo toliko nezaposlenih". Ali, ako navijačima košarkaških klubova nije sporno da u njihovim klubovima počinju dominirati igrači drugih nacionalnosti, vjera i rasa, i ako je kulturnoj javnosti čak drago kada njihove orkestre vode Japanci, Rusi i sl. zašto bi to moralo biti sporno "široj javnosti"? Postoji li neki stvarni razlog za strah od "imigracije"?

* * *

Nedavni događaji u Francuskoj, poput zabrane nošenja feredža u školama, ponovno su potaknuli pitanja primjerenih imigracijskih modela, odnosno socijalnih troškova i dobiti od imigracijske politike. Demonstracije izvan Francuske povodom navedene zabrane, ali i brojni drugi događaji, poput jačanja antisemitizma, ili ubojstva švedske ministrice Lindt i nizozemskog političara Pim Fortuyna, bili su dio "šire borbe za kulturni identitet kontinenta", tvrdio je nedavno jedan od najutjecajnijih suvremenih sociologa Francis Fukuyama u članku "*Naše legije stranaca. Europski oprez i pouke o asimiliranim imigrantima*". "U francuskoj i drugim europskim zemljama postoje muslimanske manjine koje tvore gotovo 10% stanovništva: one postaju politički sve aktivnije. One su uglavnom odgovorne za antisemitizam koji je nastao zbog obojenosti percepcije o izraelsko-palestinskom sukobu u medijima... Francuski stav prema iračkom ratu i vanjskoj politici Sjedinjenih država pokušava umiriti muslimansku javnost. Ali dok francuska vlada javno podržava arapske ciljeve, europske su vlade privatno zabrinute za buduće trendove. 11. rujna je pokazao da asimilacija muslimana u Europi djeluje vrlo loše... Neposredno poslije napada, gomila imigranata uglavnom druge i treće generacije francuskih sjevernoafrikanaca zviždala je na Marseljezu i uzvikivala ime Osama bin Ladena tijekom nogometnog susreta između Francuske i Ažira. A pripadnici treće generacije britanskih muslimana putovali su na Zapadnu obalu kako bi se žrtvovali u samoubilačkim operacijama."

Europljani imaju različite imigracijske politike. Francuska inzistira na republikanskim ustanovama, prema kojima svi građani imaju ista prava; pravo građanstva nije određeno etničkom pripadnošću, već tzv. "univerzalnim" pravilom, prema načelu boravka na teritoriju. Njemačka je donekadavno imala restriktivniju imigracijsku politiku koja je počivala na *ius sangve*, zakonu krvi, prema kojoj Nijemac iz srednje Azije ili Rumunjske može odmah dobiti državljanstvo, dok se Turčinu treće generacije u Njemačkoj to nije dopuštalo. Posljedica takve politike bila je getoiza-

cija turskih manjina. Godine 2001. njemački konzervativci su predložili ideju *Leitkultur*, “vodeće kulture”, prema kojoj bi se imigranti prihvaćali kao Nijemci tek kada bi prihvatili njemačke kulturne vrijednosti. Ali ideja je proglašena rasističkom, i više se o njoj nikada nije raspravljalo. Međutim, paradoksalna je činjenica, tvrdi Fukuyama, da njemačka imigracijska politika pokazuje bolje rezultate od francuske.

Inteligencija masa i njihovo bogatstvo

Postoje brojne teorije o uzrocima nejednakosti među narodima. Prva velika skupina teorija, koju je začeo Montesquieu 1748. tvrdi da razlike bogatstva među narodima ovise o klimi. Kako se u izuzetno vrućim (i hladnim) uvjetima ne može postići visoka proizvodnost, zemlje u tropskom pojasu su nužno siromašnije od onih u umjerenom pojasu. Druga velika skupina teorija, tzv. teorija ovisnosti, tvrdi da su ekonomski razvijeni narodi odgovorni za siromaštvo nerazvijenih, jer svojom dominacijom na svjetskom tržištu prisiljavaju siromašne na vrstu proizvodnje koja odgovara bogatijima. Prema trećoj, neoliberalnoj teoriji, razlike u bogatstvu naroda ovise o razmjerima dominacije tržišta u ekonomskim odnosima (što je više tržišta, to je bogatstvo veće). Četvrta velika skupina teorija obrađuje psihosocijalne faktore, stavove, motivacije, obrazovanost, povjerenje i sl.

Toj skupini pripada i niz istraživanja o odnosu inteligencije pojedinaca i njihovog bogatstva. Dosadašnja istraživanja odnosa inteligencije i dohotka pojedinaca pokazala su da među njima postoji razmjerno značajna korelacija. U Jencksovoj studiji iz 1972. korelacija inteligencije i dohotka pojedinaca procijenjena je na 0.35. U Huntet-Hunterovoj studiji iz 1984. korelacija inteligencije i dohotka varirala je između 0.30 i 0,60 za različita zanimanja. Iz tih istraživanja kristalizirala se hipoteza prema kojoj bi se moglo očekivati da inteligencija grupe utječe na bogatstvo grupe. U studiji Britanskih otoka vođenoj između 1940. i 1950. korelacija prosječnog koeficijenta inteligencije i dohotka stanovništva iznosila je 0.73, dok je slično istraživanje u Sjedinjenim državama iz 1950. (Davenport i Remmers) pokazalo još viši koeficijent korelacije tj. 0,81.

Međutim, najkontroverznija knjiga s tog područja, Richarda Lynna (profesora iz Ulstera) i Tatu Vanhanena (profesor Sveučilišta u Tampereu) *IQ i bogatstvo naroda*²¹, dokazuje da postoji značajna kore-

²¹ Lynn, Richard, Tatu Vanhanen 2002. *IQ and the Wealth of Nations*, Praeger Publishers, Westport CT.

lacija između inteligencije naroda i njegovog bogatstva. Kako bi ispitali hipotezu, autori su prvo utvrdili ili procijenili kvocijent inteligencije za osamdeset i jedan narod. Te su skale dobivene iz različitih nacionalnih testova (uglavnom na temelju tzv. Standardnih progresivnih matrica), iz studija koje su izvedene u vremenskom rasponu od 1950. do 2000. godine. Mjera usporedbe tj. standard 100, postavljen je za Britaniju godine 1979. gdje su se te matrice koristile po prvi puta. Podešavanje prema tzv. Flynn-efektu (uočenom porastu inteligencije u cijelome svijetu) za 2 boda prije 1970, odnosno za 3 boda poslije te godine. Prema tim skalama, prosječni nacionalni kvocijenti inteligencije variraju između 107 za Hong Kong do 59 za Ekvatorijalnu Gvineju. Prosječna svjetska inteligencija iznosi 90.

Prema Philipeu Rushtonu, jednom od poznatijih (ali i ozloglašnijih) istraživača inteligencije i rase pripadnosti, upravo je podatak o prosječnoj inteligenciji svijeta najznačajniji.²² "Prosječni nacionalni IQ svijeta je samo 90. Manje od 1/5 zemalja ima IQ jednak ili blizak britanske prosjeka od 100. Više od polovine zemalja ima IQ 90 ili manji. Ako je točan zaključak autora da IQ od 90 predstavlja prag za tehnološke ekonomije, onda nas to suočava s bitnim problemom." Autori su utvrdili da zemlje Pacifika imaju najviše koeficijente inteligencije: Japan, Južna Koreja, Tajvan, Kina, Hong Kong i Singapore imaju IQ viši od 105. Sljedeće inteligentne nacije su zemlje Europe, Amerika, Kanada, Australija i Novi Zeland, s prosjekom od 100. U Sjevernoj Africi i većini zemalja Latinske Amerike, prosjek je oko 85, a u subsaharskoj Africi i na Karibima bliži 70. Ti rezultati pokazuju kako su rijetko izrečene pretpostavke ekonomista i politologa o tome da svi narodi imaju isti prosječni IQ posve pogrešne. Narodi koji imaju visok IQ imaju i visok stupanj obrazovanja i velik broj pojedinaca koji značajno pridonose nacionalnom kulturnom životu. Oni će vjerojatnije razviti učinkovite javne službe i infrastrukturu; isto tako oni imaju više inteligentnih političkih vođa koji nacionalnim ekonomijama učinkovito barataju."

U većini zemalja postoji više takvih istraživanja, a IQ u njima često značajno varira. Primjerice, istraživanja u Kini procjenjuju kineski IQ između 92,5 i 103, a u Poljskoj čak između 92 i 106. Lynn i Vanhanen su u tim slučajevima uzimali u obzir medijan tih rezultata, ili su prihvaćali rezultate koji su dobiveni iz testova pomoću standardnih progresiv-

²² U svojoj knjizi *Race, Evolution, and Behavior: A Life History Perspective*, (2000) Rushton primjerice tvrdi da se različiti kvocijenti inteligencije podudaraju s različitim ontogenetskim dinamikama razvoja. (Crnci prvi dozrijevaju, dok druge rase pokazuju znakove neotenije koja utječe na porast inteligencije.)

nih matrica. U brojnim slučajevima autori su se oslanjali i na druge vrste testova, uključujući i notorni Goodenough-Harrisov test “Nacrtaj čovjeka”.

Tablica prosječnih IQ prema standardnim progresivnim matricama

Zemlja	prosječni IQ	Zemlja	prosječni IQ
Argentina	98	Australija	98
Britanija	100	Sjedinjene države	98
Kanada	97	Kina	98
Kongo	72	Hrvatska	90
Češka	98	Njemačka	105
Slovenija	95	Rusija	98
Rumunjska	94	Poljska	92
Slovačka	98	Peru	76
Portugal	91	Izrael	94

Prema: Lynn, Vanhanen 2002.

Uzorci tih istraživanja također se bitno razlikuju. U nekim manje poznatim državama uzorak je iznosio svega dvadesetak ispitanika, dok je jedna američka studija imala uzorak od 64.000 ispitanika. U nekim slučajevima ispitivana su djeca, u drugima odrasli. Takva varijabilnost testova bila je izvor jakih kritika. Posebno izraženi protesti bili su i zbog niskog koeficijenta inteligencije u Izraelu.

Autori potom navode podatke (skale) o ekonomskom bogatstvu naroda: GNP po glavi stanovnika (1998), realni GDP po glavi stanovnika (1998), stopu rasta GDP po glavi (u razdoblju između 1950. i 1990) odnosno stopu rasta GNP po glavi stanovnika (u razdoblju između 1976. i 1998.), i tvrde da korelacija nacionalne inteligencije i dvaju mjera nacionalnog dohotka po glavi stanovnika iznosi 0,706 (za GNP po glavi stanovnika) odnosno 0,757 za realni GDP po glavi stanovnika, odnosno da su u oba slučaja korelacije statistički izuzetno značajne. Korelacija sa stopama rasta je nešto niža (0,605 za rast GDP, odnosno 0,643 za rast GNP).

Lynn i Vanhanen analizirali su slučajeve značajnih odstupanja. U prvom slučaju riječ je o zemljama koje imaju “viši” dohodak od inteligencije, poput Katara, Južne Afrike i Bermuda, koje uglavnom imaju značajan dohodak od sirovina ili pak od turizma. U drugom slučaju, riječ je o

zemljama koje imaju bitno viši kvocijent inteligencije od dohotka. Takve su zemlje gotovo sve bivše komunističke zemlje, Filipini, Južna Koreja, Tajland i Urugvaj. Kada bi se iz izračunavanja korelacija uklonile sve te zemlje korelacija inteligencije i dohotka bila bi daleko viša.

Kao što svaki imalo statistički obrazovaniji čitatelj zna, korelacija dvaju ispitivanih faktora ne znači da među njima postoji uzročno-posljedična veza. Međutim, autori dokazuju upravo to, naime da inteligencija uzrokuje njoj razmjerno bogatstvo naroda. No značajna korelacija može imati i posve drukčija uzročna objašnjenja. Jedno od glavnih konkurentnih objašnjenja jest da na inteligenciju utječe razina obrazovanja. Premda je korelacija obrazovanja i inteligencije mnogo jača, autori dopuštaju da obrazovanje predstavlja "izvjesni pozitivni feed-back", naime da pojačava razinu dohotka.

Procjena za Hrvatsku napravljena je na temelju Sorokinove studije iz 1954. godine, što je gotovo najstarije ispitivanje koje su koristili autori, a prema toj studiji prosječni hrvatski IQ iznosio je 84. Lynn ga je "podesio" za Flynn-efekt na 90 (tj. za samo šest bodova), te je sada jednak svjetskom prosjeku, ali je ipak najmanji u široj regiji. Kada je riječ o procjenama, u brojnim slučajevima Lynn se često koristio vrlo složenim, a katkada i slobodnim procjenama. Razmotrimo primjerice izračunavanje za Portugal. U prvom ispitivanju, rezultat 103 kalibriran je prema normi britanskog kvocijenta iz 1979. pa ukupni rezultat nije bio 103 nego 101. U drugom ispitivanju 1987. rezultat je ponovno kalibriran sa 90 na 98. Potom je izračunao prosjek ta dva ispitivanja, tako da odluka o "konačnom", današnjem kvocijentu inteligencije iznosi 95. U slučaju Slovenije, nalaz istraživanja iz 1998. kalibriran je s 99 na 95.

Za države u kojima ispitivanja nisu izvršena, ili rezultati nisu poznati, Lynn i Vanhanen procjenjuju podatke na temelju zemljopisnog načela sličnosti, tako da izračunavaju prosjek između susjednih zemalja za koje znaju rezultat. Primjerice: kako za Srbiju nema podataka, procjena kvocijenta inteligencije za Srbiju iznosila bi 92. To je naime prosjek između dva dobivena rezultata: hrvatskoga (90) i rumunjskoga (94). Za Bosnu i Hercegovinu taj bi prosjek iznosio 91 (naime prosjek između hrvatskoga (90) i srpskoga (92)). Makedonski kvocijent dobio bi se preko prosjeka grčkoga kvocijenta (92) i procijenjenog srpskog (92), ili kalibriranog bugarskog (93), te bi iznosio između 92 i 93. Ukratko, prema Lynnu i Vanhanenu, inteligencija Hrvata najniža je u cijeloj Europi. U svojem intervjuu za *Večernji list* 26. rujna 2007., Lynn taj niski hrvatski kvocijent objašnjava premalom količinom bjelančevina u prehrani. Da tih Sorokinovih podataka slučajno nema, tada bi se procjena prosječne

hrvatske inteligencije izradila preko prosjeka poznatih (premda kalibriranih) rezultata susjednih zemalja, tj. između slovenskog (95) i mađarskog kvocijenta (99), pa bi iznosio 97. Uzmemo li kalibriranje prema standardu Velike Britanije iz 1979. ozbiljno, ostaje međutim činjenica da je prema Lynn-Vanhanenovim podacima inteligencija Hrvata za 5 bodova niža od slovenske i čak za 8 bodova niža od češke, mađarske i slovačke, unatoč tvrdnji autora da se kvocijenti mogu dovoljno dobro procijeniti na temelju koeficijenata inteligencije susjednih naroda, i unatoč činjenici da smo niz godina imali isti ekonomski sustav.

Iz Lynn-Vanhanenovih usporednih tablica, zanimljivo je vidjeti koliki bi nacionalni dohodak mogli očekivati prema procijenjenoj inteligenciji pojedinog naroda. Primjerice, prema hrvatskom kvocijentu inteligencije, u Hrvatskoj je GDP (1998.) morao iznositi \$11.782, odnosno on je trenutno za \$5000 manji od očekivanog na temelju “poravnanja” inteligencije i bogatstva. Kao što smo rekli hrvatski primjer bio je tipičan za gotovo sve istočnoeuropske i bivše (i sadašnje) komunističke zemlje.

Lynn-Vanhanenu studiju mnogi su kritizirali i odbacivali. Ona doista sadrži mnoge nedosljednosti. U tako velikoj i široko zamišljenoj studiji moguće su pogreške i ad-hoc “doktoriranje” podacima kako bi se potvrdila hipoteza. Ali mnogo je bitnije pitanje ima li takve studije smisla izvoditi. Moj je odgovor načelno pozitivan; naime, ima ih smisla raditi kao što ima smisla rangirati zemlje po korumpiranosti, po dohotku, rizičnosti ulaganja ili po koječemu drugome. Pri tome međutim rezultate treba uzimati *cum grano salis*, a ne kao “znanstveno utvrđene činjenice”. Tvrditi pak da prosječna inteligencija naroda determinira ekonomsku budućnost neke zemlje, kao što tvrde Lynn i Vanhanen, nije previše mudro. Oscilacije dobivene zbog različitih ekonomskih sustava ili prirodnih resursa (koje i autori uzimaju ozbiljno) dovoljno govore o varijabilnosti mogućih rezultata, danas i u budućnosti. Socijalna stvarnost, u koju treba ubrojiti ratove, migracije populacija, ekonomske krize i njihove oscilacije, te brojne druge faktore, bitno je kompleksnija.

MASE KOJIH NEMA I MASE KOJIH IMA PREVIŠE

U Kini i Indiji trenutno “nedostaje” 100 milijuna žena. Prema procjenama znanstvenika, taj nedostatak žena velikim dijelom treba zahvaliti prenatalnoj dijagnostici spola djeteta, odnosno selekciji muških i odbacivanju (infanticidu ili feticidu) ženskih embrija. Omjer broja muškaraca prema broju žena u Kini trenutno iznosi 120:100, u Indiji 113:100 u korist muškaraca, a u nekim dijelovima Kine i Indije, poremećeni razmjer udjela spolova u demografskoj slici iznosi čak 156:100. Uobičajeni, prirodni omjer novorođenčadi iznosi 105:100 u korist muških beba, pri čemu se zbog veće smrtnosti dječaka do pete godine taj demografski omjer u normalnim okolnostima izjednačava.

Dosada su se navedeni podaci koristili kao argument protiv nove eugenike koju je omogućila suvremena genetika i prednatalna dijagnostika, protiv kineske politike rađanja jednoga djeteta ili pak kao dokaz seksizma dotičnih društava kojega bi političkim pritiscima trebalo ukloniti. Odnedavno se međutim počelo spekulirati o tome do kakvih će socijalnih i političkih posljedica dovesti eugenička metoda selekcije spola djece u Aziji. Kina i Indija tvore više od 38% svjetskog stanovništva. Kakva će biti demografska i politička budućnost tih zemalja ako nedostaje 100 milijuna žena? Što će se dogoditi s “viškom” muškaraca i hoće li takav omjer imati značajne socijalne posljedice?

Sociobiologija, znanstvena disciplina na granici sociologije, biologije i ekonomije, pruža nekoliko modela kojima se opisuju demografske posljedice poremećenog omjera spolova. Prvo, ona nam kaže da su populacije u kojima dolazi do poremećaja omjera spolova nestabilne; prema tzv. Fisherovom načelu, priroda favorizira pravilni omjer spolova. Prema glavnim postavkama te discipline, poremećeni omjer u korist muškoga spola dovest će, prvo, do veće važnosti (ili “cijene”) žena, čime bi se spontano prava spolova počela izjednačavati. Ali višak muškaraca, dovest će intenzivnije konkurencije među muškarcima. Posebno oni koji neće moći steći bračne ili seksualne partnere, kanalizirat će svoju energiju u destruktivne ciljeve. Prema konzervativnim procjenama godine 2020. samo u Kini će zbog posljedica selektivnog infanticida biti oko 30 milijuna neoženjenih muškaraca u dobi između 15 i 35 godina. Vrijedi istaknuti da je i u društvima koja nemaju problem “viška muškaraca” upravo taj sloj stanovništva (muškarci od 15 do 35 godina) odgovoran

za više od 90% svih počinjenih kriminalnih djela, kao i prekršajnih djela (poput automobilskih nesreća) s fatalnim posljedicama.

Višak muškaraca koji Kinezi nazivaju “golim granama” dovest će do neslućenog destruktivnog potencijala muškaraca bez partnera. To je glavna teza autorica Valerie Hudson iz *David Kennedy Centra za međunarodne studije* i Andree den Boer, doktorantice Sveučilišta Kent u Canterburyju, koje su u svojoj knjizi “Gole grane: implikacije viška muškaraca u Aziji za svjetsku sigurnost”²³ po prvi put istaknule kako “višak muškaraca” može postati potencijalni faktor ugrožavanja međunarodne sigurnosti. U svojoj knjizi, kao i u tekstu “Višak muškaraca, manjak sigurnosti: Sigurnost i omjer spolova u azijskim najvećim državama”, objavljenim u harvardskom časopisu *International Security*, one su pokazale “da je dosada taj problem bio ograničen na posebne regije koje su prakticirale ženski infanticid. Ali nikada prije u povijesti nije se dogodilo da se cijele nacije u toj mjeri angažiraju u spolnoj selekciji potomstva. Nove, jeftine tehnologije omogućuju takav poremećaj. Razmjeri tog trenutnog poremećaja bez presedana su u ljudskoj povijesti. Kina i Indija imaju golemo stanovništvo. Na početku 20. stoljeća Kina je imala 460 milijuna stanovnika; danas ih ima više od 1,2 milijarde. Kombinacija tih dvaju faktora govori da je i puki broj “golih grana” koje se danas stvaraju u Aziji, također bez presedana u povijesti. Iz rijetkih povijesnih podataka o neujednačenom omjeru spolova, s velikom količinom sigurnosti možemo reći da su društva u kojima se nadilazi omjer 120:100 u korist (mlađih) muškaraca vrlo nestabilna.”

U čemu se ogleda potencijalna nestabilnost takvih populacija? Hudsonova i Den Boerova navode kineske povijesne podatke, iz tzv. pobune Nien (1851.) te Bokserke revolucije (1900.) kao i druge - tajvanske, indijske i portugalske primjere: u svim tim slučajevima “gole grane” formirale su destruktivne, nasilne, pljačkaške bande. Njihovo je predviđanje da će “vođe u Pekingu i New Delhiju tijekom sljedećih desetljeća biti pod velikim pritiskom da riješe problem teške socijalne nestabilnosti prouzročene “golim granama”. Kako bi suzbili tu opasnost, bit će skloni koristiti još autoritarnije metode vlasti negoli dosad. A u slučaju Indije (i Pakistana) također je vjerojatno i intenziviranje sektaškog i etničkog nasilja.” Prema autoricama, zemlje koje imaju višak muškara-

---

²³ Hudson, Valery, Den Boer, Andrea. 2004. *Bare Branches : The Security Implications of Asia's Surplus Male Population*, (BCSIA Studies in International Security) *The MIT Press*. Vidi i: Hudson, Valerie M.; Den Boer, Andrea. 2002. “A Surplus of Men, A Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States”, *International Security* v. 26 no4 (Spring 2002)

ca ne mogu si priuštiti demokraciju, jer je za rješavanje takve političke nestabilnosti a posebno povećanog kriminala, potrebna “čvršća ruka”.

Ali, to nije samo unutrašnji problem tih država. Naime, narodi s izraženim sindromom “golih grana” u povijesti su se pokušavali riješiti takvih “destruktivaca”. Primjerice, prema autoricama, portugalski su kraljevi započinjali križarske ratove protiv muslimana u Sjevernoj Africi kako bi se riješili piratstva i zločina “golih grana” u vlastitoj monarhiji. Taj višak muškaraca nudi jednostavno i elegantno rješenje – izvoz toga viška u obliku međunarodnog ratovanja.

Mnogi teoretičari ne slažu se s navedenim tvrdnjama. Melvin i Carol Ember sa Yale sveučilišta tvrde da etnografske studije o demokraciji, ratu i statusu žena ne potvrđuju tezu o “golim granama”. Brojni antropolozi i sociolozi poriču da uopće postoje značajne razlike u ponašanju muškaraca i žena, stoga višak muškaraca ne donosi bitnije socijalne probleme. Joshua Goldstein, umirovljeni profesor sveučilišta Brown i autor knjige *Rat i spol: kako spolnost oblikuje sisteme ratovanja i obrnuto*²⁴, tvrdi da je potrebno puno više podataka da bismo mogli pouzdanije povezivati višak muškaraca s erupcijama nasilja. Osim toga, dodaje Goldstein, postoje brojni protuprimjeri iz kojih je vidljivo da status žena nema veze sa stabilnošću i ratom. “U Dahomeyu su tijekom 18. i 19. stoljeća žene imale ravnopravan status muškarcima, ali ta su društva bila vrlo ratoborna.”

Teza o “golim granama” za mnoge je politički nekorektna. Osim seksizma, odnosno tvrdnje o bitnim razlikama ponašanja muškaraca i žena, ta teza, prema brojnim sociolozima može stvoriti političku klimu ksenofobije prema nezapadnjačkim kulturama.

Ali Hudsonova i den Boerova ne tvrde da postoji uzročno-posljedična veza viška muškaraca i ratobornosti. One ne tvrde da zemlje u kojima je omjer spolova uravnotežen ne mogu biti (ili nisu) ratoborne, ili da je višak muškaraca jedini razlog za ratovanje. One samo tvrde da višak muškaraca može biti otežavajući faktor za probleme sigurnosti u pojedinoj zemlji, kao i na međunarodnom planu.

Teza o “golim granama” nije posve izdvojena iz matice sličnih istraživanja o “ljudskoj prirodi”. Primatolog Richard Wrangham (u knjizi “Demoniski mužjaci”²⁵) proučavao je više od 60 afričkih zemalja kako bi utvrdio vezu između omjera spolova i ratobornosti. Tezu o “golim grana-

²⁴ Goldstein, Joshua. 2001. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge University Press, Cambridge

²⁵ Peterson, Dale, Richard Wrangham. 1997. *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence*, Mariner Books.

ma” već desetljećima ispituju antropolozi problematiziranjem poligamije (jer i u poligamnim društvima nastaje “višak muškaraca”). Trenutno, većina antropologa ne sumnja da poremećeni omjeri spolova donose višak ratobornosti: prvo među ženama u poligamnom braku, a potom i između muškaraca koji nisu u braku. Razlike u količini unutarobiteljskog nasilja očeva i očuha poznata su stvar za kriminologe. Prema antropologinji Rose McDermott, sa Kalifornijskog sveučilišta u Santa Barbari, “kada se veliki broj muškaraca ne može ženiti, oni se grupiraju i postaju ili monasi ili banditi koji pljačkaju i siluju. Otkuda mislite da se stvaraju terorističke organizacije?”

“Gole grane” nastale selektivnim feticidom u azijskim društvima, mogu biti samo jedan u nizu razloga povećanja ratobornosti. Ali upravo zato što takvih faktora u ljudskoj prirodi ima mnogo, valja se zabrinuti zbog razloga koje bismo mogli kontrolirati, i koje priroda spontano kontrolira, ali za koje dosada nismo imali bilo dovoljno sluha. Selektivni infanticid ženske djece ili ženskih fetusa nije moralno opravdan. Ako se može predvidjeti da takvi postupci mogu dodatno opteretiti društvene okolnosti u regiji, zemlji ili na cijelome svijetu, studije poput onih Hudsonovih i den Boerovih rani su znak za uzbuću. Njihov teorijski status može se popraviti dodatnim istraživanjima, primjerice o odnosu statusa žena i demokratičnosti zemalja, stabilnosti i vanjske politike, ali ne bi trebalo sumnjati kako dosadašnje spoznaje pokazuju da njihove teze i predviđanja imaju mnogo smisla. Hudsonova i den Boerova zaključuju: “Ako ubijete svoje kćeri i posijete vjetar, požnjet ćete vihor. Ali to će biti primjereno. Bit će to primjer božje pravde.”

RAZULARENE MASE

“Ne mislim da bi trebalo pobiti mnogo eksperimentatora na životinjama... Uz pet, deset, petnaest ljudskih žrtava mogli bismo spasiti milijun, dva milijuna, deset milijuna neljudskih životinja. Mislim da je nasilje dio borbe protiv opresije. Ako se nešto loše dogodi tim ljudima (istraživačima životinja) to će obeshrabriti druge. U toj borbi neminovno će doći do nasilja, i ono će biti svrsishodno. Umorni smo od pisanja pisma. Uljudni pristup nije djelovao.” Tim je riječima prošli tjedan dr. Jerry Vlasak, savjetnik udruge za zaštitu životinja Shac (Stop Huntingdon Animal Cruelty), i bivši glasnogovornik grupe PCRM (Liječnički komitet za odgovornu medicinu), bitku između britanskog biomedicinskog establishmenta i raznih udruga za zaštitu životinja pretvorio u pravi rat.²⁶ Izjava je uslijedila nakon velike pobjede zaštitnika životinja koji su uspjeli otjerati glavnog kontraktora (francuske firme Montpellier) u izgradnji novog laboratorija oxfordskog sveučilišta, a nasiljem nad dobavljačima, velikoj farmaceutskoj firmi Huntington Life Sciences onemogućilo poslovanje.

Ali nasilja nisu pošteđene niti druge tvrtke poput Pfizera i GlaxoSmithKlinea, koje zbog toga odustaju od investiranja na teritoriju Velike Britanije. Ministarstvo unutrašnjih poslova Velike Britanije izjavilo je da se ekonomska šteta zbog incidenata do sada može procijeniti na milijardu britanskih funti. Tadašnji britanski ministar David Blunkett objavio je donošenje pojačanih mjera za zaštitu od “internog terorizma”. U zaštiti lokacije pri izgradnji oxfordskog laboratorija koristit će se vojne snage, a britanska Nacionalna asocijacija penzionih fondova ponudila je 25 milijuna funti kao nagradu za hvatanje nasilnih aktivista koji onemogućavaju biznis.

Samo na području Surreya tijekom posljednjeg mjeseca bilo je više od 100 incidenata sa zaštitnicima životinja. Nasilničke metode borbe uključuju podmetanje paleža, bacanje kamenja i polijevanje bojom suradnika firmi, uništavanje njihovih automobila, noćni napadi na stanove suradnika i sl.

²⁶ vidi primjerice: Vlasak, Jerry: Talk at *Animal Rights 2003 Convention* 8/3/03, http://www.activistcash.com/biography_quotes.cfm/bid/3437

Jedan iz razumljivih razloga neimenovani bračni par iz Staffordshirea, koji firmi Huntingdon prodaje svinje, noći provodi uz monitore koji nadziru vrt i ulaz svoje kuće. Tijekom posljednje tri godine te su interne kamere zabilježile brojne incidente. Ljudi se pojavljuju pod krinkom, s megafonima, bacaju cigle kroz prozore okovane željeznim šipkama, pod automobil im stavljaju zapaljiva sredstva. Aktivisti za zaštitu životinja tiskali su letke u kojima ženu optužuje za prevare, a od čitatelja se letaka traži da ih odmah prijave policiji ako ih vidi. Letci su ostavljeni po obližnjim dućanima. Već dugo ne otvaraju svoju poštu, nakon što su primili pošiljku s okrvavljenim zavojima i porukom: "Mali poklon za vas. O, i usput rečeno, imam AIDS." Jednom prilikom aktivisti su lancem zabarikadirali kuću dok je žena bila u njoj. U jednom drugom, sličnom slučaju farmer Nick Sanders bio je optužen za pedofiliju. Njegova supruga s dvogodišnjim i petogodišnjim autističkim djetetom Jacqui Doman pokušala se pridružiti skupini pod imenom *Žrtve ekstremista za zaštitu životinja*, ali je odustala nakon brojnih napada osloboditelja životinja. "Prije ili kasnije netko će ovdje poginuti", dodala je.

"Ovo su dani pobjede za ekstremiste životinjskih prava. Oni su nasiljem prisilili sveučilišta u Oxfordu i Cambridgeu da se odreknu svojih ključnih istraživačkih pogona. Skoro su uništili Huntingdon Life Sciences. Ugrozili su britansku najvažniju farmaceutsku industriju vrijednu više milijardi funti. Dom lordova je kukavički odrekao profesoru Colinu Blakemoreu plemićku titulu zbog njegove podrške vivisekciji.", tim riječima započinje urednička kolumna *Daily Maila* 29. srpnja. "Još samo neke žrtve imaju dovoljno povjerenja u vladu da će ih efektivno zaštititi od terorista. Jer upravo je vlada u prošlosti stvorila zbrku oko ekstremizma u zaštiti životinja. Sve dok ekstremisti ne budu iza rešetaka, neće biti smislene rasprave o eksperimentima na životinjama", tvrdio je Ross Clark u *Spectatoru*. "Teroristi iz ALF (Fronte za oslobođenje životinja) ne mogu se zaustaviti, oni se moraju pobijediti. ALF ne možemo smiriti, baš kao što ne možemo smiriti Al Qaidu. Nasilje u ime životinjskih prava mora se penalizirati isto tako grubo kao i ostale oblike terorizma", tvrdi urednik *Daily Telegrapha*.²⁷

Na internet stranici Shac-a, naveden je popis svih dobavljača firme Huntingdon, uključujući primjerice i taksi službe. Shac traži od dobavljača da im e-mailom jave kada su odustali od ugovora s Huntingdonom, kako ih u budućnosti više ne bi napastovali.

²⁷ citati su navedeni prema "Special Report on Animal Rights", posebno članak "Terrorism must not be allowed", *The Guardian Weekly*, July 30, 2004. vidi: <http://www.guardian.co.uk/animalrights/story/0,11917,1272239,00.html>

“Pokret za zaštitu životinja konačno je dozreo. Dani mahanja parolama po cestama postali su dio prošlosti,” izjavio je Greg Avery, jedan od poznatijih pripadnika najradikalnije grupe za zaštitu životinja ALF (Animal Liberation Front) i utemeljitelj Shac-a. “Farmaceutske firme dobile su parnice kojima se zabranjuje protestiranje na njihovom teritoriju. Zbog toga su se zaštitnici životinja pobunili. Te su kompanije u stvari pogoršale stvari za sebe. To je razlog zašto ljudi u dva-tri u noći bacaju cigle kroz prozore i boju na njihove automobile.”²⁸

“Smlavit ćemo policiju. Smlavit ćemo vladu. Smlavit ćemo Huntigdon, i srušit ćemo ovo zlo mjesto do temelja”, još je prošle godine najavljiavao Robin Webb, glasnogovornik ALF-a u Britaniji.

Kevin Jonas (26), predsjednik američke podružnice Shac-a, tvrdi da je nasljednik utjecajne skupine za zaštitu životinja Peta (Ljudi za etički tretman životinja), čiji su donatori poznate osobe iz estrade, poput Paula McCartneya. Na nedavnoj fund-raising konferenciji u Washingtonu on je izjavio kako njegova organizacija vrlo dobro zna da su mediji glupi, korumpirani i da ih vodi politika “ako teče krv – to je vijest”²⁹. Publika je govor dočekala ovacijama. U tom emocionalnom govoru, Jonas je bez rezerve podržao Animal Liberation Front, organizaciju koju FBI naziva najopasnijom domaćom terorističkom organizacijom. Taj je govor međutim pokrenuo niz istraživačkih novinara da ispituju tokove novca između donatora i korisnika, i između organizacija na različitim stranama Atlantika. “Opasni aktivisti slobodno se kreću među različitim organizacijama, a novac ide iz ruke u ruku, pa nasilje eskalira”, tvrdi David Martosko, glasnogovornik Centra za slobodu potrošača. “Biti grublji prema radikalnim aktivistima znači biti grublji prema organizaciji Peta, i njezinom sve jačem carstvu.” Peta je prošle godine od donatora dobila 16 milijuna dolara. Prema procjenama britanskih novinara ona je vlasnik 6,5 milijuna dolara u nekretninama, a Fondacija Peta, posebna ustanova, raspolaže još sa 15 milijuna dolara godišnje. Zbog toga se Peta ogradila od nasilničkih postupaka skupina poput Shac i Speak. Premda financijske veze između Peta-e i britanskih podružnica Shaca i Speaka nisu ustanovljene, Peta je prošle godine dodijelila 1,3 milijuna dolara organizacijama koje Shac i druge nasilničke organizacije za zaštitu životinja spominju kao izvor znanstvenih dokaza da testiranje životinja nije učinkovito. Isto tako, Peta financira skupinu PCR (Liječnički komitet

²⁸ citati članka ALF-a i Peta navedeni su prema članku Doward, Jamie and Mark Townsend “Beauty and the Beasts”, *The Guardian*, August 1, 2004. <http://www.guardian.co.uk/animalrights/story/0,11917,1273721,00.html>

²⁹ Henderson, Mark, 2004. “Troops may guard Oxford lab”, *The Times*, July 21, 2004.

za odgovornu medicinu) čiji je glasnogovornik upravo Jerry Vlasak. Ona je financirala i Joshua Harpera, aktivistu koji je osuđen za palež tuđe imovine i još sedam kriminalnih djela.

Britanska je vlada počela objavljivati reklame u kojima se ljude upozorava da financiranjem zaštitnika životinja u stvari nesvjesno financiraju nasilničke aktivnosti. Vlasaku vjerojatno slijedi zabrana ulaska u Britaniju. Ali izgon ili zabrana ulaska ekstremista na teritorij države ne rješava cijeli niz problema s financijskom i personalnom mrežom nasilnika.

U raspravu se svojim člankom u britanskom dnevniku *The Guardian*, 30. srpnja 2004., pod naslovom "I ljudi imaju osjećaje" uključio i Peter Singer³⁰, najpoznatiji svjetski etičar, koji svoju slavu zahvaljuje između ostaloga upravo svojim spisima o zaštiti životinjskih prava. Smisao njegova članka jest "smirivanje situacije". "Rasprava o eksperimentima na životinjama naglo se kreće prema stanju uzajamne nerazumljivosti i netrpeljivosti... Većini ne-nasilnih zaštitnika životinja, koji u svijetu broje više milijuna ljudi, nanosi se ozbiljna šteta od identifikacije sa šačicom aktivista koji su spremni ići dalje od miroljubivih protesta. Situacija je nastala dijelom zbog toga što zajednica istraživača životinja ima etički stav koji pokret za zaštitu životinja odbacuje. Taj je stav da su životinje stvari koje mi možemo koristiti sve dok ih pošteđujemo nepotrebne boli. Aktivisti u zaštiti životinja odbijaju pretpostavku da su životinje inferiorna bića i da bi njihovi interesi trebali biti potčinjeni našima. Oni to smatraju "specijecizmom", predrasudom protiv bića koja nisu članovi naše prirodne vrste, predrasudom koja je u mnogočemu nalik na rasističke i seksističke predrasude protiv bića koji nisu članovi dominantne rase ili spola. Ironično je da su u toj situaciji upravo zagovornici znanstvenog istraživanja najvjerojatnije oni koji se pridržavaju etike bez znanstvenog temelja." Singer nastavlja: "Oni koji se suprotstavljaju tretmanu životinja kao pukom sredstvu za istraživanja imaju jak etički argument. Ali kada nekolicina koristi nasilje i zastrašivanje za postizanje poželjnih ciljeva, oni podrivaju etički temelj zaštite životinja. U demokratskom društvu do promjene mora doći odgojem i uvjeravanjem a ne zastrašivanjem... Ja ne mogu podržati korištenje nasilja u postizanju oslobođenja životinja. Ono postavlja opasan presedan, a mogli bismo reći da i slijedi opasne presedane."

Nama u Hrvatskoj ovakav val nasilja protiv osoba i imovine ljudi uključenih u eksperimente sa životinjama može se činiti apsurdan. Ali i kod nas je bilo sličnih vandalističkih epizoda; tada je bila riječ o uništa-

³⁰ Singer, Peter. 2004. "People are sentient too", *The Guardian Weekly*, July 30, 2004.

vanju GM usjeva. Za ljude (počinitelje i osobe vlasnika) nije bilo posljedica. To što su nekoć činili aktivisti, sada čini vlada sama, i zbog toga kod nas ne treba očekivati sličan val nasilja. Možda je razlog tome činjenica da u Hrvatskoj gotovo nitko ne misli da GM usjevi i istraživanja životinja mogu biti višestruko koristan biznis kojim bismo se jednoga dana mogli priključiti razvijenijim društvima znanja. Ali smo zato barem pošteđeni ludog nasilja u ime zaštite životinja.

SLOBODA GOVORA ZA POJEDINCE I MASE

Tko je mogao pomisliti da će se početkom 21. stoljeća jedno od temeljnih demokratskih i ljudskih prava, pravo na slobodu izražavanja doći pod znak pitanja? Jesmo li mogli naslutiti da će to temeljno ljudsko pravo upravo u demokratskim društvima postati gotovo najzagonetnije, i da će se upravo u njima, nakon dugog vremena kada to pravo štiti- lo riječima i životima, sloboda izražavanja ponovno početi prosuđiva- ti prema utilitarnim kriterijima, prema nahođenju pojedinih sudova ili čak prema “zakonu gomile”?

Slučajevi: mali i veliki

Početak ožujka 2006. gradonačelnik Londona Ken Livingstone u jednoj je polemici novinara London Evening Standarda nazvao “čuva- rem koncentracijskog logora”. Sud ga je suspendirao s funkcije na mje- sec dana, a Livingstoneov argument “da se pri tome koristio pravom na slobodu izražavanja” nazvao je ciničnim.³¹ Zbog pjesme “FranSse – j... Francusku”, pred mjesec dana osuđen je rapper Monsieur M. odnosno Richard Makela. Taj je slučaj samo posljednji u nizu osuda protiv fran- cuskih rappera za povredu javnog morala. Slične su se pjesme sklada- le i nekoć,³² ali francuskoj javnosti pred dvadesetak godina nije pada- lo na pamet da se sudski goni sloboda glazbenog izražavanja. U našoj javnosti, premda mnogo benigniji, pojavio se slučaj Matvejević. Nazvati osobu “Talibanom” (učenicom vjere) bilo je dovoljno za uvjetnu osudu od godinu dana zatvora. Naša je javnost opravdanost odluke suda i pri- mjerenost kazne prosuđivala po tome je li naš pisac inače moralna osoba ili pak kako se ponašao u ratu. U Turskoj, optužba na račun Orhana Pamuka koji se usudio reći da je njegova domovina počinila genocid nad Armencima, bila je politički skinuta s dnevnog reda. A slučaj bri- tanskog povjesničara Davida Irvinga (73), koji je nedavno zbog porica- nja Holokausta u Austriji osuđen na tri godine zatvora, izazvao je brojne polemike u svjetskoj javnosti koje se vode i danas.

---

³¹ Chris Tryhorn. 2006. “Livingstone ‘cynical’ to claim freedom of expression”, *The Guardian*, February 23, 2006

³² Primjerice pjesma iz 1985. “Les Beruriers Noirs”, Renauda, Ferrea i Brassensa vrlo je sličnih tonova. Vidi tekst pjesme na <http://www.freemuse.org/sw11732.asp>

Mnogi će se čitatelji složiti da je riječ o vrlo raznorodnim “prekršajima”. U nekim su slučajevima “povrijeđeni” pojedinci, a u drugima manjine, cijele zajednice ili narodi. Pa ipak, svi navedeni slučajevi imaju jednu zajedničku osobinu: u svim slučajevima sudske su optužbe pokazale da je i u demokratskim državama pravo na slobodu izražavanja stoji na prilično klimavim nogama. Nešto je očito krenulo vrlo pogrešnim putem kada pisci, znanstvenici i političari svoje polemičke tonove počinju rješavati sudskim putem. Kuda su nestale one poznate Voltaireove riječi: “Gospodine, gađi mi se to što pričate, ali do smrti ću se boriti da zaštitim vaše pravo da to i kažete.” Ako je i povijesna istina predmet parničnih postupaka, vrlo je moguće da će ubrzo i izvoru slobode u demokraciji, onoj prvoj ustavnoj odredbi svake demokratske države - slobodi izražavanja i garancijama različitosti i raznolikosti, ubrzo doći kraj. Premda su i ishodi spomenutih parnica različiti, nema nikakve sumnje (čak i kada je riječ o sudskim odlukama koje se donose “u ime naroda”) da u demokratskome svijetu postajemo svjedoci sve jasnijih obrisa granica slobode govora i sve intenzivnije proizvoljnosti sudova ili pak tiranije većine. Proizvoljnost kojom suci donose zatvorske kazne za navodne “uvrede” koje drugima nanose “duševne boli” jedan je od glavnih znakova postupnog derogiranja osnovnih ustavnih načela. Ta činjenica postaje toliko očita i bolna, da se političari (kao što je to bilo u slučaju Matvejević, ali i u ostalima) po mom sudu posve ispravno i opravdano moraju “privatno” izjasniti protiv takvih odluka kako se ne bi tumačile kao stav neke službene politike.

Čini se da smo u tim valovima “uvrijeđenosti” zaboravili možda “najsvetije” pismo demokracije, riječi Johna Stuarta Milla (iz spisa *O slobodi*):

“Prava oblast ljudske slobode obuhvaća prvo unutrašnju oblast svijesti, slobodu savjesti u najširem smislu, slobodu misli i osjećaja... To načelo slobode zahtijeva slobodu ukusa i težnji, planiranja našeg života tako da odgovara našem karakteru, da radimo ono što želimo bez obzira na moguće posljedice za nas, a da nas naši bližnji ne sprečavaju ako im time što činimo ne nanosimo štetu, čak i ako misle da je naše ponašanje budalasto, izopačeno i nepravilno... Nijedno društvo u kojem se ove slobode ne poštuju nije slobodno, bez obzira na oblik vladavine; i nijedno nije potpuno slobodno u kojem one nisu apsolutne i bezuvjetne. Jedina sloboda koja zaslužuje to ime je sloboda da tražimo svoje dobro na svoj način, ako to ne pokušavamo drugima uskratiti ili ih spriječiti u naporima da to postignu. Čovječanstvo dobiva više ako svatko pušta druge da žive kako se njima čini da je dobro, nego ako se pojedinac prisili da živi onako kako se ostalima čini da je dobro.”

Jasno je da nas mnogi tuđi postupci i brojne riječi drugih vrijeđaju. Ali očito je da nekoć “samoevidentne istine” o pravima pojedinaca, pretvorene u Ustave i zakone, više uopće nisu samoevidentne. Ljudima više očito nije jasno da mi različitost mišljenja moramo “podnositi”, kako gušenjem njihove slobode (ako ne ugrožavaju našu slobodu) ne bismo ugušili i svoju.

Zbunjenost intelektualaca

Čak su i mnogi liberalni intelektualci zbunjeni navalom privatnih sudskih parnica i javnih skandala (primjerice povodom objavljivanja “uvredljivih karikatura” muslimanskog mesije). Primjerice, britanski dramatičar Tom Stoppard, na pitanje je li pravo na slobodu govora samoevidentno, u jednom nedavno objavljenom tekstu odgovara niječno: “Sloboda govora kao samostalno “pravo” je utvara... Sloboda govora nije apsolutna, dana, ona ima više veze s pravilima negoli s pravom. Privlačnost Voltaireovskoga slogana upravo je u tome što je on dobrovoljan, stvar njegova izbora. Voltaire svojem protivniku nije priznavao posjedovanje nekog prava kao aduta, već mu ga je svojevolično dodijelio... Mislim da “ljudsko pravo” na slobodu govora nije dobar početak. Ono nije apsolutno da bi se moglo zahtijevati za sve i svakakve stavove. Ono će prevagnuti onda kada to pravo nekome pružimo.”³³

I najpoznatiji svjetski filozofi prava pružaju vrlo mutnu sliku utemeljenosti slobode govora kao ljudskog prava. U novom broju časopisa *The New York Review of Books*, poznati američki filozof prava, Ronald Dworkin započinje svoj članak³⁴ sljedećim riječima: “Kada sve uzmemo u obzir, britanski tisak i većina američkog tiska bili su u pravu što nisu objavili danske karikature protiv kojih su divlje i destruktivno protestirali milijuni pobješnjelih muslimana u svijetu. Objavljivanje tih karikatura najvjerojatnije bi značilo još mnogo ubijenih i još više uništene imovine (a to se još uvijek može dogoditi). Objavljivanje bi mnogim britanskim i američkim muslimanima prouzročilo veliku bol, jer bi im tada drugi muslimani mogli reći da je takvo publiciranje znak prezira prema njihovoj religiji. I premda bi takva percepcija u većini slučajeva bila neopravdana i netočna, ta bi bol ipak bila autentična. Istina, čitatelji koji su

³³ Stoppard, Tom. 2006. “Playing the trump card”, *Index on Censorship*, veljača 2006. <http://www.indexonline.org/en/news/articles/2006/1/international-playing-the-trump-card.shtml>

³⁴ Dworkin, Ronald. 2006. “Right to Ridicule”, *New York Review of Books*, March 29, 2006.

pratili priču možda su sami poželjeli prosuditi utjecaj, humor ili uvredljivost tih karikatura... ali javnost nema pravo čitati ili vidjeti što god hoće bez obzira na troškove.”

Vrlo je netipično za Dworkina da u oba slučaja (i u slučaju opravdanja cenzure, i u krajnje liberalnom zalaganju za slobodu govora) argumentira pomoću konteksta, “u ime nekih drugih ciljeva” (manje mrtvih -više multikulturalizma) tj. utilitarno. (“Čini se da je neobjavljivanje pobjeda fanatika i autoriteta koji su zapalili te divlje proteste, te bi stoga neobjavljivanje takvih oblika izražavanja moglo inicirati sličnu taktiku u budućnosti.”) Ali u demokraciji pitanje slobode govora nikada ne smije postati pitanje “konteksta” ili nekih drugih, viših ciljeva. Jer, čim na drugu stranu vage stavimo neke druge, “više ciljeve”, izgubit ćemo temelje demokracije. I zato prijedlog Britanske vlade da se kriminalnim djelom proglasi sve što bi moglo “biti agresivno ili uvredljivo” za neku religijsku grupu, također treba smatrati pogrešnim utegom na vagi demokracije.

Isto tako, za razliku od Stoppardova stava, nema ništa loše u tome da se sloboda govora posve dogmatski prihvati kao ljudsko pravo, kao cijena ili aksiom demokracije. (Nisu li ljudska prava u zapadnoj civilizaciji upravo to: dogme i ciljevi demokracije?) Dworkin točno primjećuje da muslimani posve opravdano primjećuju kako su europski zakoni o slobodi govora licemjerni - u slučaju poricanja Holokausta zakoni određuju izricanje visokih zatvorskih kazni, ali isto ne vrijedi u slučaju poricanja muslimanskih vrijednosti, i ispravno nastavlja: “Ali lijek za to nije da demokratski legitimitet još više proširimo (tj. da još više ograničimo slobodu govora, i da zabranimo vrijeđanje muslimanske i drugih religija, op. DP.), već... da odbacimo zakone o poricanju Holokausta i slične zakone po cijeloj Europi... Ako želimo da zakon zaštiti slobodno izricanje religije na drukčije načine ne smijemo napraviti iznimku za vrijeđanje religije... Religija se mora pokoriti načelima demokracije a ne obrnuto... Ničija religijska uvjerenja ne mogu nadvladati slobodu koja omogućuje demokraciju.”

Nasilje kao sredstvo izražavanja slobode govora

Sličan sud iznio je i britanski povjesničar Timothy Garton Ash u nedavno objavljenom članku “Moramo zaustaviti nadolazeću tiraniju grupnog veta”³⁵. Ash započinje svoj članak opisom sukoba na ulicama Oxforda između Animal Liberation Fronta (organizacije za koju se sum-

³⁵ Ash, Timothy Garton. 2006. “We must stand up to creeping tyranny of the group veto”, *The Guardian*, March 2, 2006.

nja da je upletena i u zagrebačke napade na krznarije) i udruženja studenata “U ime znanosti”, te nastavlja: “U igri je mnogo više od iskorištavanja životinja kako bi se sačuvali ljudski životi... Riječ je o novoj bitki za slobodu koja se odvija na mnogim mjestima i u raznim oblicima... Ovih dana glavna opasnost za slobodu mišljenja, izražavanja i udruživanja ne dolazi od totalitarnih ideoloških nad-država koje su Georgea Orwella inspirirale da napiše 1984. Nova opasnost ima oblik nadolazeće tiranije grupnog veta.” Uspoređujući kampanje zaštitnika životinja s muslimanskim reakcijama na objavljivanje karikatura Muhameda, Ash nastavlja: “U oba slučaja jedna nam posebna grupa pojedinaca kaže: “Mi o tim temama imamo tako jako mišljenje, da ćemo učiniti sve da to spriječimo. Mi ne priznajemo nikakva moralna ograničenja. Ciljevi opravdavaju sredstva. Nastavite li kao što ste krenuli, morat ćete se početi boriti za svoj život.”

Postoji li pravo da ne budemo uvrijeđeni?

Doista, problem slobode govora kao ljudskog prava možda se najbolje može izraziti na sljedeći način: postoji li u demokraciji pravo da nas tuđi stavovi ne uvrijeđaju? Moj odgovor je emfatično “ne”. Evo kako takav sud izriče Dworkin: “U demokraciji nitko, ma kako moćan ili nemoćan, nema pravo na to da ga nitko ne uvrijeđa ili kleveće. To je načelo posebno važno u zemljama koje žele postići rasno ili etničko poštenje. Ako slabe ili nepopularne manjine žele biti zaštićene od ekonomske ili pravne diskriminacije, onda one moraju biti spremne tolerirati uvrede ili sprdnju protivnika takvih antidiskriminacijskih zaštita; samo zajednica koja dopušta uvredu kao dio javne rasprave može legitimno prihvatiti antidiskriminacijske zakone.” To naravno pretpostavlja da u takvome društvu postoje vrlo jaki zaštitni mehanizmi protiv diskriminacije ili govora mržnje koji vodi k nasilju, primjerice obrazovanje ili socijalni otpor prema takvom izražavanju. Stoga bismo mogli reći da je govor mržnje već po sebi znak nezrele demokracije.

Ali u privatnim sporovima, i u slučajevima argumentiranja “ad baculum” (poput onoga: “Ne valja ti strofa, kara mene Stipan, a ja njemu kličem – Stipan ti si klip”) ograničenje slobode govora, ili njegovo sudsko sankcioniranje može dovesti do posve suprotne posljedice. Kako kaže Karl Popper, ljudi pribjegavaju nasilju kada ne postoji forum za javnu raspravu, kada se o argumentima više ne može raspravljati. U takvim situacijama, u zrelim demokracijama, upravo ograničenje slobode govora i poricanje slobode govora kao ljudskog prava može dove-

sti do sve veće radikalizacije. I zato pribjegavanje sudovima kao forumima na kojima se rješava pitanje “poniženosti i uvrijeđenosti”, a pogotovo kada sudovi olako donose kazne za tuđe duševne patnje zbog nanesenih uvreda, nije najbolje niti demokratsko rješenje.

Međutim, čini se da smo i u demokraciji krenuli skliskim terenom zabrana i kazni za korištenje slobode govora. U tim uvjetima, kako piše Dworkin, “postoji stvarna opasnost da se odluke britanskog i američkog tiska o neobjavlivanju (antimuslimanskih karikatura), premda mudre, pogrešno shvate kao podrška vrlo proširenom stavu da sloboda govora ima granice, ili da slobodu govora moramo dovesti u ravnotežu s vrlinama “multikulturalizma”. Tada bismo gotovo opravdali odluku Blairove vlade koja je predložila da se kriminalizira publiciranje bilo kakvih “zlo-upotreba ili uvreda” prema nekoj religioznoj skupini.” Takvo postupanje, točno piše Dworkin, bitno bi ograničilo demokratsku slobodu govora, ali još je bitnije sljedeće: takvo ograničenje slobode govora bit će znak pobjede nedemokratskih snaga, ljudi koji uopće nisu naučili da je cilj demokracije upravo toleriranje posve suprotnih mišljenja. Mi ćemo štetjeti, a “teroristi će pobijediti”. Upravo je to zakon gomile.

NEPOTISTIČKE MASE

U izuzetnoj sociološkoj knjizi *U pohvalu nepotizma. Povijest obiteljskih pothvata od Kralja Davida do George W. Busha*³⁶ Adama Bellowa, sina Saula Bellowa naveden je indeks “američkog nepotizma” od preko 20 stranica poznatih rođaka i netjaka u politici, biznisu, sportu i umjetnostima. Premda nam se može učiniti samorazumljivim da su određene sposobnosti obiteljima “u krvi” ili da se neke tehnike legitimno zadržavaju u obitelji, moralo bi nas zgroziti da se niz funkcija nasljeđuje i u današnjoj demokratskoj politici.

Kada je riječ o američkoj politici, tu su u prvome redu predsjednici George Bush stariji i mlađi. Brat sadašnjeg američkog predsjednika Jeb Bush ponovno je izabran za guvernera Floride. Uostalom i njegov tadašnji suparnik, Albert Gore, također je imao jake dinastičke argumente. Još upečatljiviji primjer bila su braća Kennedy (uz druge, još žive i vladajuće članove dinastije), kao i članovi dinastije Roosevelt. Hilary Clinton je također postala senatorica. Ali osim dinastičkog nasljeđivanja, riječ je i o dinastičkim izborima: Nekoliko članova američkog vrhovnog suda izabrao je Bush senior. Michael Powell, sin Colin Powella, postao je predsjednik komisije Nacionalnih komunikacija. Elaine Chao, žena Senatora McConella, postala je u ovoj administraciji ministrica rada. Eugene Scalia, sin suca vrhovnog suda Antonina Scaliae, i kćer suca Williama Rehnquista postali su članovi egzekutive u ministarstvu zdravstva. Elaine Cheney, kćer Zamjenika predsjednika, postala je pomoćnica ministra obrane, a njezin suprug glavni savjetnik Ministarstva financija.

Jane Fonda, Liza Minnelli, Tatum O’Neal, Richard Zanuck, Michael Douglas, Vanessa Redgrave, Sally Field, Douglas Fairbanks, John Huston, Sissy Spacek, Warren Beaty imali su poznate holivudske glumce očeve ili majke. Ako je nekoć to bila iznimka, danas je postalo pravilo: Casey Affleck, Jennifer Aniston, David, Alexis, Patricia Arquette, Peter Aykroyd, Adam Arkin, braća Baldwin, Drew Barrymore, Jim Belushi, Shari Belafonte, Lorraine i Elizabeth Bracco, Jeff i Beau Bridges, Matthew Broderick, Ronnie i Scott Caan, Nicholas Cage, Frank Capra III, braća Carradine, George Clooney, Jamie Lee Curtis, sva djeca Kit Culkina, John, Joan, Bill, Susie i Ann Cusack, Guillaume i Julie Depardieu, Laura Dern, Robert Downey Jr., Kevin

---

³⁶ Bellow, Adam. 2004. *In Praise of Nepotism. A History of Family Enterprise from King David to George W. Bush*, Anchor Books, New York.

Dillon, Eric Douglas, Miguel Ferrer, Richard i Lorin Dreyfus, Melanie Griffith, Gwyneth Paltrow, Kate Hudson, John Klark Gable, Laure Holden, Fraser Heston, Jim Hanks, Helen Hunt, Anjelica Huston, Timothy Hutton, Angelina Jolie, Ashley Judd, Nastassja Kinski, Juliette, Deirdre i Ligthfield Lewis, Jenny Lumet, Charly Matthau, Chris Penn, Dedee Pfeifer, Jula i Eric Roberts, Charlie Sheen, i Ramon i Emilio Estevez, Christian i Ryan Slater, Mira Sorvino, Frank Stallone, Ben Stiller, Kiefer Sutherland, Don i Patsy Swayze, Joey Travolta, samo su neki primjeri. Tu su naravno režiserski rođaci u obitelji Coppola, Bob Reiner, Steven Bochco i njegova djeca. U drugim kinematografskim zanimanjima nalazimo istu priču. (Kod nas su primjeri članovi obitelji Šovagović.)

U glazbi su slični primjeri Sean i Julian Lennon, Jakob Dylan – sin Ringa Starra, Enrique Iglesias, Whitney Huston, Natalie Cole, Monica Mancini, Chynna Phillips, Elijah Blue (sin Cher i gitarista Allmana), Norah Jones (kći Ravi Shankara), glazbenici obitelji Newman, Stingov sin Jake, Emma Townshend, Rufus Wainwright, Sheryl Crow, Amy Helm, Beyonce Knowles, braća Jackson, Patsy i Peggy Lynn, Dave Brubeck i njegova četiri sina, jazzistica Jeanne Peterson i njezina djeca, Quincy Jones, Irving Basie, Art Blakey, Denardo Coleman, Vince Tatum i brojni drugi. (Kod nas sličan primjer predstavljaju recimo članovi obitelji Novković.)

U književnosti su najpoznatiji primjeri otac Kingsley i sin Martin Amis, sestre Margaret Drabble i A. S. Byatt, braća Barthelme, Christopher Tolkien i unuk Simon Tolkien, Molly Jong, Gautama Chopra, Cory Doctorow, Tama Yanowitz, Shiva i V. S. Naipaul, Margaret Salinger, Mark Vonnegut, David Updike, Marcel i Alexander Theroux. (Kod nas su tu primjerice Slavenka Drakulić i Rujana Jeger.)

U biznisu također postoji nasljeđivanje titula i funkcija. Gotovo 90% svih američkih poduzeća, i 40% najbogatijih, vode ili kontroliraju članovi utemeljiteljskih obitelji. Na čelo Disneya i Forda ponovno su zasjeli članovi utemeljitelja. Tu su i poznate dinastije Murdoch, ili kompanije Goldman, Sachs, Kuhn, Loeb, Lehman, Xox, Knight-Ridder, McDonnell Douglas, Marriott, Levi-Strauss, Carlson, Bechtel, Reynolds itd.

Svi su ti primjeri samo vrh ledene sante američke dinastičke politike. Novinarka Helen Thomas³⁷ tvrdila je kako Bushova je administracija “postala obiteljski posao, koji smrdi na nepotizam”, a prema Andrewu Sullivanu³⁸, “Sav taj nepotizam, ozbiljan je znak kako se američka politička klasa sve više izdvaja iz svijeta.”

³⁷ Thomas, Helen. 2001. “Bush keeps it all in the family”, Friday, August 17, FreeRepublic.com

³⁸ Sullivan, Andrew. 2002. “Nepotism Watch”, vidi: http://www.andrewsullivan.com/index.php?dish_inc=archives/2002_11_10_dish_archive.html

Prisjećamo se kako je ne tako davno u našoj politici bilo pokušaja stvaranja jedne nove dinastije (i novih “stališa”), a tajni devizni račun bivšeg predsjednika (tj. njegove supruge) bila je kap koja je prelila čašu naše političke tolerancije. Razne afere članova predsjednikove obitelji bile su možda glavni argument za promjenu vlasti. (I u ranijem sustavu bilo je brojnih korupcijskih afera i manje očitih namještanja “sinova i rođaka” ali se zbrinjavanje članova obitelji nije odvijalo dinastičkim putem.)

Ali u “najdemokratskijoj zemlji svijeta”, tj. u Americi, političko se odlučivanje, kako pokazuje Adam Bellow, oduvijek vodi preko intenzivnih dinastičkih igara. “Unatoč duboko ukorijenjenom uvjerenju da su političke dinastije ne-američke, upravo je suprotno istina.” To nas ne treba čuditi. Nepotizam, tj. “prevelika briga za rođake”, oduvijek je dio povijesti. “Nepotizam nije kulturni konstrukt, već čvrsta biološka činjenica, nagon temeljan poput spolnosti i agresivnosti”. Nepotizam je, tvrdi Bellow, način kanaliziranja osnovnih socijalnih i bioloških problema: braka, reprodukcije i nasljeđivanja. Stoga sva društva evoluiraju izgradnjom neke vrste nepotističke formule. Primjerice, u staroj vrsti nepotizma, oličenoj u mafijaškoj obitelji Gambino (Kum I, II), osim rodbinskih veza, postoji i institucija “kumstva”, kojom se osnovna obitelj, rod ili klan spajaju s ne-srodnicima. Obitelj je model socijalnosti, a “kumstvo” pravilo spajanja nesrodnika pod okriljem “časti”. U izgradnji te “formule” sukobljavaju se načela nasljeđivanja i zasluga.

Unatoč sjajnoj dokumentaciji o pretvaranju nekih današnjih profesija u kaste, Bellow smatra da je današnji američki nepotizam blagotvoran. Prema Bellowu, idealna situacija bila bi uspostava ravnoteže dvaju načela - nasljeđa i zasluga, a tu je ravnotežu upravo postigao karakteristični američki oblik meritokratskog nepotizma.

Novi nepotizam izvire iz želje djece da se priklone roditeljskom znanju, a ne iz zaštite roditeljske moći ili interesa. Novi je nepotizam adaptacija koja ima ugrađeni meritokratski mehanizam: opstaju ionako samo oni koji zaslužuju da opstanu. Dok se u starom nepotizmu nečijim zapošljavanjem ili postavljanjem na neko funkcionalno mjesto, ugrožavalo pravo (šansa za) drugoga, u novom nepotizmu postoje sredstva kontrole: Djeca danas moraju zaslužiti svoj položaj bez obzira kako su do njega početno došli. Prema meritokratskom načelu moramo se prvo dokazati kako bismo dobili posao, a prema novo-nepotističkom načelu, dokazati se moramo poslije, jer u suprotnom završavamo kao i bilo koji drugi nesposobnjaković. “Upravo takve vrste nepotizma Amerika treba više, a ne manje.”

Ali što je loše u određivanju položaja prema zaslugama i sposobnostima? Prema Bellowu, elita koja smatra da smije vladati zbog svojih "zasluga" ne smatra da ikome išta duguje. Ona je pokidala sve etičke veze s ljudima, postala je nesenzibilna i neodgovorna prema manje uspješnim ljudima. Bellow smatra da je "čista" meritokracija odgovorna za sebičnost, za veliki broj propalih brakova, samohranih majki i sl. Naši izbori na polju reprodukcije i biologije ne mogu nadomjestiti brak i prirodnost pružanja i davanja. "Stoga povratak hereditarnog i dinastičkog načela u srce američke elite predstavlja važan korektiv ekstremnim tendencijama meritokracije. Jer, meritokraciji koja je iskorijenila nepotizam nedostaje humanizirajući element."

Zagovaranje meritokracije često je licemjerno, jer mnogi zagovornici zasluga rijetko odriču djeci šanse u ime apstraktnih načela pravednosti. "Premda apstraktno optužujemo nepotizam, posve smo spremni tolerirati ga ako nam se čini da je njegov korisnik vrijedan ili pokaže svoju vrijednost aposteriori. Stoga, američki nepotizam nije nepotizam feudalne aristokracije; još je manje grčka ili rimska oligarhija, indijska kasta, kineski klan, afričko pleme ili australski i amazonski rod. On je vrlo fleksibilna adaptacija stvorena da zadovolji potrebe mobilnog i pluralističkog društva." Jer kada se nepotizam pokaže nesvrshodan, tj. kada osoba nije bila vrijedna nepotističkoga napora, javnost se okomljuje i na dobročinitelja i na korisnika. U tom slučaju loš nepotizam postaje zločin kojim sebe sami kažnjavamo.

Istina je da nepotizam često nagrađuje nekompetentnost i neučinkovitost, i da uništava ideale konkurencije utemeljene na zaslugi a ne na podrijetlu. Međutim, prema Bellowu, podaci o obiteljskom doprinosu kapitalizmu nesumjerljivo su pozitivniji. "Da to nije bilo tako, američka ekonomija ne bi postala pogon napretka".

Današnji "meritokratski" nepotizam počiva na sljedećoj formuli: 1. *nemoj me blamirati*. Za nepotističku uslugu odgovoran je protektor, patron, pa se zao glas nepota vraća patronu. 2. *Nemoj sebe blamirati*. Privilegij zapošljavanja ili rođenja moraš nadoknaditi time što ćeš raditi više i bolje od drugih. Zasluge se ne nasljeđuju, stoga ih moraš steći bez obzira na podrijetlo svoje funkcije. 3. *Šalji dalje*. "Impuls da pomognemo svojoj djeci smatramo posve časnim. Nema neposredne koristi osim očekivanja da će se djeca brinuti za svoje roditelje, odnosno da će ono što su dobili prenijeti na sljedeću generaciju".

Podaci koje Bellow iznosi su zapanjujući. Ali Bellow svojim "novim" nepotizmom, opravdanjem nepotizma, traži ono čega u nepotizmu u biti nema. Tradicionalne vrijednosti ne stječu se, niti se obnavljaju nepotistič-

kim ponašanjem. Osim toga, nepotizam nije jedini mehanizam održavanja čvršćih, prirodnijih i humanijih veza među ljudima. Ako je Amerika u svojem meritokratskom nagonu otišla u jednu krajnost, Bellow predlaže lijek koji je gori od same bolesti. Nagon za pomoć vlastitoj djeci i rođacima možemo ostvarivati na različite načine. Demokratski je način da im pružimo šansu za svoj izbor. Međutim, kada se određene profesije pretvaraju u kaste, one ugrožavaju bitan dio suvremene civiliziranosti. I premda smo često skloni o nepotističkom činu suditi od slučaja do slučaja (već prema tome je li nepot dobar ili nije), nema sumnje da širenje nepotizma ugrožava temelje današnje demokratske civiliziranosti, i da bismo je unatoč dubioznim “humanizirajućim efektima” trebali na svakom koraku iskorjenjivati.

UMREŽENE MASE

Društvo-utemeljeno na znanju ili ekonomija utemeljene na znanju, izrazi su kojima se u društvenim znanostima već duže vrijeme označava bitna korelacija produktivnosti i znanja. Nezgrapnost izraza u našem jeziku zamaglila je važnost razmjerno elementarne činjenice da udio trećeg sektora u bruto nacionalnom proizvodu država sve više raste, a udio “klasičnih” sektora sve više pada. Sociološki, taj se uspon “trećeg sektora” na račun “plavih okovratnika”, tj. proizvodnih djelatnosti nazivao i drukčijim imenima poput “post-industrijskog društva”, “informatičkog društva”, “umreženog društva” ili jednostavno “društva znanja”. Nema nika-kve sumnje da je riječ o važnim sociološkim i ekonomskim promjenama koje su se dogodile zahvaljujući prvenstveno usponu informatičkih i telekomunikacijskih tehnologija, a potom i sve intenzivnijom globalizacijom. Ti termini, razvoj globalizacije, i vrlo jasna korelacija “znanja” i ekonomije međutim ne odgovaraju na pitanje u čemu se zapravo sastoji to znanje? Koje je znanje po svom sadržaju produktivno?

Jedna od dominantnih misli kojima se objašnjava uspon društva znanja je tvrdnja Bonnie Nardi prema kojoj “nije važno ono što znaš, već ono koga znaš”³⁹. Ta misao podrazumijeva da je znanje jednako stupnju umreženosti pojedinaca u razne oblike proizvodnih i neproizvodnih aktivnosti, u mreže formalnih i neformalnih, ili virtualnih i stvarnih zajednica. Ako je tvrdnja koju implicira misao Bonnie Nardi točna, korelacija znanja i produktivnosti pretvara se u korelaciju društvene umreženosti i produktivnosti.

Stare teorije umreženosti i novije teorije socijalnog kapitala

U izvjesnom smislu ta misao također nije nova. Po prvi put ona se pojavljuje kod Emilea Durkheima, koji je u knjizi *O podjeli društvenog rada* govorio o intenziviranju tzv. organske solidarnosti koja nastaje uz sve jaču diferencijaciju i podjelu rada. S obzirom da ljudi počinju proizvoditi vrlo specijalizirane proizvode, ljudima je za opstanak potrebno “više ljudi”, koji će moći zadovoljiti sve one zahtjeve koje pojedinac više ne može ispuniti sam. Slična se misao u novije doba pojavljuje i u djelu

³⁹ Bonnie Nardi, Steven Whittaker, Heinrich Schwarz, 2000.: “It’s Not What You Know, It’s Who You Know”, *first monday*, www.firstmonday.org/issues/issue5_5/nardi

Manuela Castellsa u kontekstu globalizacije, primjerice u njegovoj knjizi *Ušpon umreženog društva*.

Misao o bitnoj povezanosti produktivnosti i znanja (ili umreženosti) bitna je i za dominantne teorije socijalnog kapitala. U većini teorija socijalnog kapitala veza između produktivnosti i znanja pokazuje se neizravno, preko stupnja građanske involviranosti u političke događaje ili pomoću ispitivanja stupnja međusobnog komuniciranja građana. Primjerice Robert Putnam (u knjizi *Bowling Alone*) i Francis Fukuyama (u knjizi *Trust*) dokazuju kako socijalni kapital ovisi o intenzitetu povezanosti među pojedincima i o stupnju međusobnog povjerenja u zajednici. Što je manje društvenog “trenja” u interakcijama pojedinaca, što je manje potreban autoritet ili država u regulaciji ljudskih odnosa, to će se poslovi lakše obavljati, i zajednica će biti produktivnija. Prilikom objavljivanja Putnamove knjige *Bowling Alone*, među tim se autorima vodila zanimljiva polemika o tome raste li socijalni kapital u najrazvijenijim državama Zapada. Putnam je ukazivao na zabrinjavajuće podatke o sve manjem suradništvu i članstvu Amerikanaca u raznim građanskim udrugama; Fukuyama je međutim tvrdio da se manje sudioništvo u građanskim udrugama nadomješta vrlo razvijenim aktivizmom i komunikacijom na području virtualnih zajednica.

Premda je riječ o vrlo elegantnim i vjerojatno točnim teorijama, za njih očito postoje brojni protuprimjeri. Ako broj parnica u Americi svakodnevno raste, je li to dokaz za veliki socijalni kapital? Ako Njemačka za najveće detalje svakodnevnog postupanja ima legislativu koja određuje njihovu dopustivost ili zabranjenost, je li to dokaz povjerenja ili “smanjenja državnog” reguliranja međuljudskih odnosa?

Novije teorije umreženosti

Ali bez obzira na ispravnost tih starijih teorija socijalnog kapitala i društvene gustoće, postoji niz novijih analiza socijalnih mreža o povezanosti produktivnosti i umreženosti. U sociologiji znanosti devedesetih je godina glavnu riječ vodila tzv. Actor-Network teorija (ANT), teorija “subjektnih mreža” ili “subjekata u mrežama”, čiji je glavni protagonist francuski teoretičar Bruno Latour. Latour i niz drugih sociologa (Steve Woolgar, Low, Callon, Wiebe Bijker) tvrdilo je da znanost i tehnologiju treba promatrati “na djelu” (a ne kada se proizvodi i činjenice već pretvaraju u stereotipe, artefakte ili “crne kutije”); ljude i artefakte treba smatrati posebnim, ravnopravnim čvorovima socijalnih mreža. Izvodivost pojedinog “projekta” i njihova važnost ili uspjeh ovisi o razmjerima “mobilizacije” što većeg broja čvorova u mreži. To znači da pojedinac

koji neće biti sposoban “pokrenuti mrežu”, unatoč svojem osobnom znanju, neće moći steći moć, ugled, ili da neće moći realizirati svoje projekte. Ili točnije, ako njegovi rezultati neće biti “nezaobilazni”, oni neće biti ni “istiniti”. U području tehnologije, takva će rješenja biti zaboravljena. Drugim riječima, prema ANT-u, moć i važnost pojedinog postupka, projekta, eksperimenta, izravno je proporcionalna stupnju umreženja i razmjerima “mobilizacije” aktera i činjenica. Za značaj pojedinog znanstvenog ili tehnološkog rezultata više nije potrebno angažirati samo svoj um; potrebno je angažirati cijeli niz faktora, ljudi, citata, trgovaca, korisnika, koji će “progovoriti” o njihovoj “podobnosti”.

Naglasak teorije “subjektnih mreža” bilo je dokazivanje da za znanstvene činjenice i tehnološka rješenja vrijede isti zakoni “ekonomija razmjera” ili marketinga koji općenito vrijede u plasmanu proizvoda. Posljednjih nekoliko godina na području sociologije rada nastale su brojne slične teorije umreženja, koje ne analiziraju samo procese kojima se preko subjektne mreže stječe važnost, već i stvarne procese proizvodnje. Wenger je primjerice (2000.) govorio o “zajednicama prakse”. Zajednice prakse, prema Wengeru, predstavljaju analizu poduzeća i korporacija kao stabilnih radnih jedinica u kojima su pojedinci razvijali svoje sposobnosti i specijalizirali se za pojedine poslove: u tim se radnim sredinama razvijala posebna vrsta “organske solidarnosti”, a pojedinci su u tim zajednicama radili desetke godina, i nisu bili skloni promjeni radnih mjesta, jer je njihov posao ovisio o mreži interpersonalnih, pa čak posve intimnih odnosa sa suradnicima. U stabilnim okolnostima, čak su se i otpušteni “plavi okovratnici” zapošljavali na starim radnim mjestima kada se poboljšalo opće poslovanje kompanije. Takav način poslovanja isticao je jasne organizacijske i socijalne uloge, pa su se radnici vrlo lako privikavali, razvijali i dijelili velik dio svojeg socijalnog, kulturnog i organizacijskog znanja. Ista radna mjesta omogućavala su stvaranje zajedničkog znanja, a to je znanje omogućavalo jednostavniju izvedbu radnih zadataka.

Posebne analize mreža u proizvodnim okolnostima istraživali su drugi teoretičari. Zager je isticao važnost sklapanja proizvodnih koalicija, Engestroem je isticao važnost “čvorova” u mrežama, a Por je analizirao cijeli niz “ekologija znanja”. Granovetter je još sedamdesetih godina analizirao bitne razlike među ljudima, ovisno o tome sklapaju li “jake veze” ili “slabe veze”. Granovetter je dokazivao kako je u mnogim je proizvodnim situacijama bolje imati razrađenu mrežu “slabih veza” - poznanika, negoli jaku vezu prijatelja. Prijatelji će primjerice biti manje skloni blamaži zbog nepotizma od poznanika čiji se trag “manje vidi” i koji će zbog toga očekivati uzvraćanje usluge.

Na te se analize nedavno oslonila grupa autora (Nardi, Whittaker, Schwartz) koja je analizirala nova radna okruženja – sve nestabilnije radne okolnosti, sve češće promjene radnih mjesta, sve jači utjecaj “privremenog zaposlenja”, “outsourcinga”, okolnosti u kojima je potreban posve novi tip ljudskih i radnih sposobnosti: posjedovanje razgranate mreže suradnika i poznanstava posve nevezanih za radno mjesto, mreža suradnika koji učvršćuju poziciju osobe u raznim vrstama poslovnih okruženja. Takve mreže Nardi, Whittaker i Schwartz zovu “intenzionalnim mrežama”. Danas, prema autorima, nisu posebno važni organizacijski i hijerarhijski grafovi kojim se obavlja transmisija poslova i znanja. Velik dio uslužnog sektora posluje prema načelu “projekata”, i glavni zadatak zaposlenika jest da pronađu najsposobnije ili najatraktivnije pojedince koji će moći obaviti zadani posao. Stoga pojedinci moraju graditi i brinuti se za veliku, neformalnu mrežu svojih poznanstava koji će im jednoga dana potencijalno moći pomoći u realizaciji pojedinog segmenta posla. Te se neformalne, “intenzionalne” mreže mogu shvatiti kao osobni telefonski imenici, u kojima će imena biti spremna uključiti se u realizaciju posla za svog “najmodavca”. Pri tome je posve sporedan način kojim su se te osobe uključile u intenzionalnu mrežu. To mogu biti prijateljstva, poznanstva, suradništvo na bivšim projektima, suradnici u neposrednoj radnoj sredini... Bitno je međutim da je održavanje takvih mreža “dodatni posao”, koji ne stoji u opisu radnog mjesta. Bivše suradnike treba s vremena na vrijeme nazivati kako ne bi “nestali” iz mreže, nuditi im komunikaciju koja će tek poslije rezultirati pravim poslom, bitno je također poznavati i niz osobnih preferencija tih potencijalnih suradnika (kakvu hranu ili piće vole, u koje doba dana je najbolje zvati, kojim sredstvom je najbolje komunicirati itd.)

Točka preokreta?

Ali kako su ljudi zapravo povezani u mreže? Možda najbolje napisana teorija o “mrežama” je novija knjiga britanskog publicista Malcolma Gladwella pod naslovom *Točka preokreta. Kako male stvari mogu napraviti velike pomake. Točka preokreta* (2000.) je, kako kaže Gladwell, biografija jedne jednostavne ideje: ideje socijalnih epidemija, tj. dinamike socijalnih procesa u prihvaćanju i širenju ideja, proizvoda i mreža.

Veliki se pomaci prema Gladwellu rade pomoću tri zakona. Prvi je *zakon nekolicine*. Za veliki pomak nije potrebno mnogo ljudi. U svakom procesu ili sustavu, neki su ljudi važniji od drugih. “U većini društava 20% kriminalaca počinu 80% kriminalnih djela. Dvadeset posto vozača uzrokuje 80% nesreća. Dvadeset posto ljubitelja piva popije 80% zali-

ha piva. U socijalnim epidemijama, taj se omjer još više zaoštava: samo mali broj ljudi obavlja većinu posla.” U pravim epidemijama, samo je oko 3% zaraženih odgovorno za njezino širenje. U epidemiji sifilisa u Koloradu, tih se 3% sastajalo u šest barova. Za širenje epidemije AIDS-a u Kaliforniji ranih osamdesetih bio je odgovoran tzv. Pacijent “Zero”, kanadski avionski stjuart Gaetan Dugas koji je priznao da je imao više od 2.500 partnera.

Krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća, poznati psiholog Stanley Milgram želio je odgovoriti na pitanje: kako su ljudi “umreženi”? Milgram je od 160 ljudi širom Amerike tražio da paket koji im je poslao dostave jednom brokeru u Bostonu. Svaka je osoba trebala na paket napisati svoje ime i dostaviti ga prijatelju ili poznaniku koji bi mogao biti “bliže” brokeru. Na paketu bi ostajala imena svih pošiljatelja, čvorova u mreži dostave. Začudni rezultat Milgramova eksperimenta bio je da su sve pošiljke došle do brokera u pet ili šest koraka. Taj je eksperiment bio temelj za nastanak teorije o “šest stupnjeva razdvojenosti”, ili teorije o “malom svijetu”, prema kojem sve ljude možemo povezati sa bilo kojom drugom osobom na svijetu u samo šest koraka. Milgram je međutim ustanovio još nešto: većina je pošiljki dostavljenih brokeru uručeno preko samo par osoba. A to znači da u mreži pojedinaca neki igraju mnogo bitniju ulogu od drugih. Taj je rezultat bio možda još i čudniji od prethodnoga. Naime, mi obično imamo vrlo ograničeni broj prijatelja i poznanika, stoga je vrlo čudno da se naše mreže prijatelja i poznanika preklapaju preko samo nekoliko osoba.

Tri su vrste takvih “važnih” osoba u povezivanju mreža. “Konektori”, sa širokom mrežom “slabih veza” povezuju i preklapaju naše mreže poznanika i prijatelja. “Maveni” su osobe koje znaju mnogo podataka (primjerice tržišnih cijena), i osobe koje rado svima priopćuju svoje “pronalske”: gdje treba kupiti najjeftiniju kavu, gdje je najbolja sauna, u kojem časopisu nabaviti kupone za popuste u super-marketima itd. Ali nije dovoljno da znamo da postoje proizvodi i ideje; netko nas treba i nagovoriti da ih konzumiramo. Zbog toga su u mrežama potrebni i “trgovci”, osobe izuzetno sposobne u nagovaranju.

“Trgovci” su pak nositelji drugog Gladwellova zakona, zakona “ljepljivosti”. Za prenosivost poruke mrežom odgovoran je naravno i sadržaj poruke. Da bi poruka bila uspješna, ona mora biti “ljepljiva”. Ona je ljepljiva ako se lako pamti, ako je izravna, ako se izgovara s posebnim naglaskom, ako se ponavlja ili ako je glasna. Ista poruka, izgovorena ili promovirana na različite načine, kao što je tvrdio Marshall McLuhan, nije ista poruka. Primjerice, prve epizode Sesame Streeta slijedile su

upute dječjih psihologa, pa su crtane dijelove spajale sa “stvarnim” prizorima s ulice. Producenti su međutim ubrzo shvatili da se dječja pažnja naglo gubi kada se u kadru pojave odrasli. Poruka više nije bila “ljepljiva”. Ili: sedamdesetih godina poznati stručnjak za marketing Lester Wunderman natjecao se s najpoznatijim oglašivačima iz najvećeg kluba za prodaju ploča i CD-a, Columbia Record Club. Želio je dokazati da s manje novca i reklamnog prostora može postići bolje uspjehe od svojih konkurenata. Pobjednička kombinacija? Umjesto da se zakupljuje veliki oglasni prostor, (koji ionako postiže tek skromne rezultate) Wunderman je na naslovnici američkih TV tjednika nalijepio kutiju s blagom koja je upućivala na reklamu. Umjesto pasivne percepcije reklame, reklama je sada postala dio interaktivne igre u kojoj su potrošači “tražili” poruku.

Treći Gladwellov zakon je “snaga konteksta”. Za “prevrat” nisu dovoljni samo “konektori”, niti samo moć poruke, već i kontekst. Paul Zimbardo je sedamdesetih godina napravio umjetni zatvor kako bi ispitivao kako pripisane socijalne uloge određuju ponašanje. Neki su studenti bili zatvo-renici, a drugi čuvari. Eksperiment se morao prekinuti, jer su se studenti do te mjere poistovjetili s tim umjetnim kontekstom da je situacija postala opasna za ispitanike. Kriminolozi James Wilson i George Kelling primijetili su da relativno minorni problemi, poput grafita na zidovima ili razbijeni prozori predstavljaju “poziv” na ozbiljnija kriminalna djela: okoline s razbijenim prozorima i grafitima imale su nesrazmjerno veći broj teških kriminalnih djela od čistih i urednih sredina. Isto tako, lakše ćemo se odlučiti da prijeđemo cestu na crveno, ako se netko na to već odlučio. Takav pojedinac napravio je “poziv” da ga i mi slijedimo.

Sinergija istraživanja umreženosti

Posljednjih godina broj iznimno zanimljivih knjiga o istraživanjima socijalnih mreža sve više raste. Knjiga *Tipping Point* pet godina nakon objavljivanja ne silazi s rang lista popularnosti. Gladwellova nova knjiga *Blink* također je na vrhu svjetskih rang lista popularnosti. Steven Johnsonova knjiga *Emergencija* postala je klasik. *Kritična masa* Philipa Balla osvojila je ove godine nagradu Aventis za najbolju znanstveno-popularnu knjigu. *Mudrost gomile* Jamesa Surowieckog na sajmu knjiga u Frankfurtu upravo osvaja najveće pohvale europske čitateljske publike. Sve te knjige o socijalnim mrežama predstavljaju mini-sintezu brojnih novih istraživanja s područja bihevioralne ekonomije, sociologije i biologije organizacije, kognitivne psihologije, fizike kaosa pa čak i prometnih znanosti. Niz tih istraživanja pokušava pronaći odgovor na nova pitanja organizacije i samoorganizacije koja se pojavljuju u uvjetima

sloma hijerarhijskih struktura socijalne organizacije i nastanka novih, globalnih, lateralnih veza. Ako je točna tvrdnja Bonnie Nardi da danas više nije važno što znamo, nego koga poznajemo, onda pitanje povezivanja i umreženja postaje presudno pitanje za našu ulogu u društvu znanja.

BIOETIČKE MASE

Trideset i prvog ožujka 2005. preminula je Amerikanka Terri Schiavo, nakon petnaestogodišnjeg prebivanja u trajnom vegetativnom stanju i nakon duge bitke u koju se upleo čitav svijet - svijet politike, prava, bioetike, medicine, obiteljske psihologije, nakon bezbrojnih pravnih procesa, medijskih i socijalnih kontroverzi oko eutanazije, prava na život i smrt, prava na zastupanje, “živih oporuka”, i nakon odluke suda da se po treći puta pacijentici ukloni cjevčica za hranjenje. Terri Schiavo postala je u vrlo kratkom roku gotovo najpoznatiji i najkontroverzniji slučaj u povijesti bioetike.

Po čemu je slučaj Terese Schiavo tako izuzetan? U medicinskoj praksi liječnici se razmjerno često susreću sa sličnim – beznadnim ili “terminalnim” slučajevima. I isto tako često, zajedno s roditeljima ili pravnim skrbnicima, oni donose odluku o prepuštanju života – milosti Božjoj ili nemilosti prirode. Kratak odgovor na to pitanje jest da slučaj Terri Schiavo na primjeru pokazuje sve zamke bioetičkog problema eutanazije.

Terri Schiavo⁴⁰ (1963), djevojka s Floride, nakon duge kure mršavljenja, i kronične bulimije, godine 1990. zbog pomanjkanja kalija dobila je infarkt. Nakon intervencije hitne pomoći, oživljavanje srca je uspjelo, ali se moždane funkcije nikada nisu oporavile. Ostala je u komi, ili točnije, u trajnom vegetativnom stanju sljedećih 15 godina. Ali oko toga se ne slažu sva izvješća. Prema nekim liječnicima, riječ je o stanju “budnosti bez svijesti”, a prema drugima o “minimalno svjesnom stanju”. Tijekom petnaest godina obavljen je niz pretraga njezinih neuroloških funkcija (CT, EEG, CAT Scan), i sve te pretrage pokazale su ozbiljnu moždanu atrofiju. EEG test utvrdio je da kod pacijentice Schiavo ne postoji nikakva mjerljiva moždana aktivnost. Godine 2001. u jeku pravne bitke i prizivnog postupka kojim se trebala ustanoviti svrsishodnost daljnjeg liječenja i novijih terapija, svjedočilo je pet liječnika. Dva liječnika koja su izabrali supružnici Schindler, roditelji pacijentice, nisu bili uvjerljivi. Dr. Maxfield je bio radiolog. Tvrdio je da je pacijentica u “minimalno svjesnom stanju”, a drugi, liječnik Hammesfahr je tvrdio da bi je njegovi lijekovi izliječili, no pri tome se lažno predstavljao kao kandidat za Nobelovu nagradu. Prizivni je sud potvrdio odluku nižestupanjsko-

---

⁴⁰ Za izvrstan pregled događaja u vezi sa slučajem Schiavo, vidi članak s on-line enciklopedije www.wikipedia.com.

ga suda. I u ožujku 2005., neposredno prije smrti pacijentice, ponovno su ispitane snimke stanja pacijentice. Tri neurologa u komisiji utvrdila su da je stanje nepopravljivo. Dr. Prockop je tvrdio kako snimke Terri Schiavo pokazuju “najozbiljnije oštećenje mozga koje je ikada vidio”; dr. Bradley, voditelj neurološkog odjela Sveučilišta u Miamiju tvrdio je da u višim centrima njezina mozga nema nikakve aktivnosti”, a dr. Pulley je tvrdio da su “šanse za oporavak ove osobe otprilike nula.” Dr. Chesire, nastavnik na jednoj kršćanskoj instituciji, ponovio je da je Terri u “minimalno svjesnome stanju”, ali se pozivao na snimke kojima su se služili liječnici u prethodnom pravnom postupku. Osim toga bio je i poznat po ekstremno religioznim stavovima i dijagnozama koje se ne pozivaju na znanstvene dokaze. Sud doktora Chesirea bio podloga za pisanje peticije za nastavak života pacijentice koju je sastavio guverner Jeb Bush.

Međutim, sve do smrti pacijentice jedan od najbitnijih uzroka velike medijske kontroverze bila je rasprava oko Terrine sposobnosti da reagira na podražaje. Naime roditelji Terri Schiavo napravili su šest video snimaka (ukupno 4 minute filma), kako bi dokazali da nije riječ o komi ili permanentnom vegetativnom stanju, već o “minimalno svjesnom stanju”. Nakon pregledavanja dijelova tih snimaka 33 liječnika (od kojih je bilo 15 neurologa) smatralo je da bi pacijentica trebala napraviti daljnje testove kako bi možda uspjela reagirati na nova terapijska sredstva. Dvadesetak minuta prije negoli je cjevčica za prehranu trebala biti izvađena 18. ožujka 2005., Terri Schiavo je navodno uspjela artikulirati dva jauka, i pokušala reći “kako želi živjeti”. Unatoč činjenici da su te glasove čuli samo prisutni članovi obitelji, pokrenut je zahtjev za obustavu postupka uklanjanja cjevčice. Na temelju izvješća iz 1998. doktora Pearsea, utvrđeno je da su se takve reakcije već zbivale, ali da nisu bile ni u kakvoj vezi s izvanjskim podražajima. U tom izvješću međutim ipak se spominje da je “normalnih” koincidencija ipak bilo – pacijentica je jauknula u slučaju jake boli i otvarala oči u slučaju jake buke.

Pravni skrbnik pacijentice, odlukom suda iz 1990. postao je njezin suprug Michael. Terrini roditelji (bračni par Schindler) na tu odluku nisu uložili prigovor. Ta je odluka možda najbitnije odredila tijekom kasnijih događaja. Ranih devedesetih godina, suprug ju je podvrgavao raznim eksperimentalnim postupcima, poput stimulacije talamusa, kako bi je vratio u svjesni život. Bio je brižan, vodio ju je u šetnje. Upisao je, a potom i završio studij medicinskog sestrištva kako bi mogao biti brižniji. Sve do 1993. godine, Michaelovi odnosi s Terrinim roditeljima bili su iznimno dobri. Nekoliko je mjeseci živio s njima. Oni su ga čak poticali da “nastavi živjeti”, pa ih je Michael upoznao sa svojom novom zaručnicom.

Godine 1998. Michael Schiavo uložio je zahtjev za uklanjanje cjevčice. Sud je donio odluku prema kojoj suprug i skrbnik može pokrenuti postupak uklanjanja cjevčice. Tu je odluku potvrdilo još 19 neovisnih sudaca. Istodobno, roditelji pacijentice uložili su dva zahtjeva za pokretanje nove terapije kojom bi se pacijentici omogućilo "prirodno gutanje hrane". Sudac Greer je 8. ožujka 2005. odbacio oba zahtjeva na temelju razumne liječničke procjene prema kojem takvi pokušaji ne bi donijeli nikakav rezultat. Trinaest dana nakon uklanjanja cjevčice i hrane, Terri Schiavo je preminula.

Mnogi komentatori, od kojih posebno valja izdvojiti spisateljicu Joan Didion⁴¹, sumnjaju u liječničke nalaze o trajnom vegetativnom stanju. Joan Didion čak implicite tvrdi da uzrok srčanog zastoja nije bila bulimija već Michaelovo nasilno ponašanje. Naime u policijskom izvješću nakon pada od infarkta, spominju se "manje ogrebotine" na koljenima. Ali to je ostalo razmjerno netipično mišljenje. U brojnim procesima, mnogi su liječnici pregledali pacijenticu i većina se složila da je riječ o bitnom i nepovratnom oštećenju velikoga mozga nastalog zbog srčanog zastoja.

Medijski cirkus

Komplikacije sa slučajem Schiavo započele su s Michaelovom parnicom protiv liječnika koji prilikom ispitivanja neplodnosti u svojoj dijagnozi pacijentice Schiavo nije spomenuo bulimiju. Michael Schiavo dobio je parnicu vođenu u ime njegove supruge. Na ime odštete, Terri je dobila 700.000\$, a Michael 300.000\$. Čini se da je upravo taj novac pokrenuo lančanu reakciju i bio presudan u prekidu odnosa između supruge i roditelja Terri Schiavo⁴², kao i u upornoj i uspješnoj pravnoj bitki supruge da zadrži legalno skrbništvo nad Terri. Upravo taj novac baca sjenu sumnje u Michaelov "sukob interesa", odnosno u moralnost njegove odluke i njegove bitke za pravo na Terrinu smrt. U sudskoj je odluci međutim razmatrana mogućnost "sukoba interesa" nastalog zbog ostavštine Terri Schiavo. Dr. Pearse, sudski izabrani liječnik - skrbnik, u svom je izvješću naveo sukob interesa supruge, ali je isto tako zaključio da bi i drukčija sudska odluka, naime odluka o novome skrbniku tj. o prepuštanju novca iz ostavštine Terri Schiavo roditeljima, predstavljala novi sukob interesa.

⁴¹ Didion, Joan, 2005. "The Case of Theresa Schiavo", *The New York Review*, June 9, 2005.

⁴² www.usatoday.com/news/nation/2005-03-24-schiavo-money-cover_x.htm

Otkako se većem dijelu religiozno orijentiranih Amerikanaca učinilo da su se u slučaju sudske presude kojom se prekida dotok hrane, *de facto* donijela smrtna presuda pacijentici, te narušila brojna načela humanosti i pravde, etike, dostojanstva i brige za bližnje, kontroverze oko Terri Schiavo u Americi prerasle su u "cirkus", u krizno stanje, u kojem su suci počeli dobivati prijelnje smrću, demonstranti su pokušavali upasti u bolnicu, vašar, u kojem su pred bolnicom danonoćno dežurale stotine novinarskih ekipa, da bi u više navrata morala intervenirati jaka policijska ekipa i uhapsiti nasilne demonstrante. Istodobno, drugoj se strani američke javnosti, onoj liberalnoj, takva povika protiv "nepravde" u sudstvu, ili izglasavanje pojedinih zakona na lokalnoj, pa čak i na federalnoj razini, kojima bi se ukinule već postojeće sudske presude, učinila evidentnim kršenjem osnovnog načela države - o trodiobi i kontroli vlasti i načelu o neretroaktivnosti prava.

Naime, u cijeli "cirkus" ili krizu uključile su se lokalne i federalne vlasti, pa je slučaj Schiavo postao i bitno političko pitanje. Za vladu Georgea Busha, slučaj Terri Schiavo bio je ključni primjer u njegovoj bitci i kampanji za "etiku života". Na lokalnoj razini, predsjednikov brat Jeb Bush u parlamentu Floride uspio je donijeti zakon kojim se zabranjuje ukiđanje umjetne prehrane ako pacijent to pacijent nije izrijekom zahtijevao. Dana 17. ožujka 2005., na dan kada je umjetno prehranjivanje trebalo prestati, voditelj Senatske većine, Bill Frist najavio je da poziva Terri Schiavo kao svjedoka pred komisiju Senata, a republikanski vođe u Kongresu otvorili su kongresno ispitivanje, koje se trebalo održati 25. ožujka. Smisao poziva sa sudskim nalogom i ispitivanja svjedoka pacijentice Schiavo, bio je u produženju života pacijentice. Jasno je naime da Terri ne bi mogla svjedočiti – bio je to samo potez kojim bi se zaštitio svjedok, odnosno prijelnja izvršnim vlastima da ne poštuju sudsku odluku (budući da je u Americi teški zločin spriječiti osobu da svjedoči pred Kongresom). Međutim, sudac Greer je odbacio takve pozive kao neustavne, pa je njegova odluka o uklanjanju cjevčice ostala na snazi. Članovi Kongresa nisu uložili žalbu. Unatoč tome, Kongres je donio zakon (tzv. Palm Sunday kompromis) kojim se dopušta nadležnost federalnoga suda u slučaju Terri Schiavo, i predložio je još jedan zakon kojim bi se spriječila smrt Terri Schiavo, ali kako je Schiavo u međuvremenu preminula, on vjerojatno nikada neće biti izglasan. Zakon kojim takvi slučajevi mogu postati federalni, postao je kontroverzan i za same političare, jer se tim zakonom uvodi presedan kojim se bitno ugrožava nadležnost sudova saveznih država.

Tijekom ožujka 2005. novine su tiskale cijeli niz napisa kojim se ističu nedosljednosti između političkih javnih proklamacija i postupaka u stvarnome životu. Raspravljalo se o tome koji je političar dopustio da mu roditelj/potomak/rođak umre u sličnoj situaciji, zašto je aktualni predsjednik glasao za zakon kojim se dopušta smrt prema (spornom) kriteriju moždane smrti, itd.

Suprug Michael Schiavo, pravni skrbnik pacijentice, pokrenuo je zahtjev za uklanjanje cjevčice za prehranu u studenom 1998. To je i učinjeno, po prvi puta u travnju 2001., ali je dva dana kasnije ona ponovno vraćena na zahtjev njezinih roditelja. U listopadu 2003. odbačena je žalba roditelja. Pet dana kasnije, cjevčica za prehranu uklonjena je drugi put. Šest dana potom, zakonodavno tijelo Floride izglasalo je tzv. "Terrin zakon", koji je dao guverneru Jebu Bushu ovlast da intervenira u slučaju Schiavo, što je on odmah i učinio. Tako je cjevčica za prehranu pacijentice vraćena po drugi put. U svibnju 2004. sud Floride ukinuo je zakon s obrazloženjem da "ukida građanima Floride njihovo pravo na privatnost". Žalba guvernera Busha na Vrhovnom sudu Floride je odbačena. Sud je jednoglasno odlučio da je pri donošenju toga zakona bila riječ o neustavnoj intervenciji izvršne vlasti u sudsku i o neustavnom donošenju zakona s retroaktivnom snagom. Cijeli slučaj dospio je i do Vrhovnog suda Sjedinjenih država, ali je on odbio pokrenuti žalbeni postupak.

U cijeli slučaj uključile su se razne svjetske organizacije. Papa je molio za produženje Terrina života. Mnogi pojedinci bili su spremni platiti goleme medicinske troškove za održanje Terri na životu. Različite kršćanske organizacije, pa i sama predsjednička obitelj, trudile su se pronaći instituciju koja će zbrinuti Terri, i koja će zakonski dopustivim sredstvima prisiliti sud da odustane od odluke o uklanjanju prehrane.

No, kada se sve zbroji i oduzme, pobijedila je pravna država. Unatoč najrazličitijim socijalnim i političkim pritiscima, odluka suda se poštovala, i na nju nije utjecala politička klima. Da je bilo drukčije, i da je na odluku suda utjecalo javno mnijenje, možda bi pacijentica Schiavo još bila na životu. Stoga je u slučaju Schiavo postavlja i dodatno pitanje: smiju li postojati granice djelovanja pravne države, ili točnije, koliki je značaj formalnosti prava?

Nema nikakve sumnje da je "pravda" (kao puka moralna kategorija) za Terri Schiavo mogla izgledati tako da se skrbništvo nad pacijenticom prebaci na neku drugu osobu koja bi pacijenticu željela održavati na životu. Ali i prebacivanje skrbništva također je formalno-pravni postupak u kojem roditelji pacijentice nisu uspjeli.

Etika i eutanazija

No za bioetičare postoji čitav niz dodatnih problema. Slučaj Terri Schiavo prikazuje gotovo sve poteškoće s problemom eutanazije. Prvi je problem, posve neovisan o pravnim komplikacijama i formalno donesenim odlukama, ima li smisla nastaviti život u permanentno vegetativnom stanju? Sud je u slučaju Schiavo utvrdio da je pacijentica nekoliko puta sama izjavila kako ne bi željela nastaviti život u takvome stanju, a njezin je skrbnik i suprug godine 1998. došao do istoga zaključka. To je značenje tzv. problema “žive oporuke” (“living will”). Riječ je o problemu: smiju li se odluke zajednice o pomoći ili uskraćivanju pomaganja temeljiti na odlukama pojedinaca o nenastavku života. Je li osoba kada je donijela takvu odluku bila prisebna? Je li bila riječ o trenutačnoj depresiji? Djeluju li na nju eksterni razlozi (na primjer dobrobit bližnjih)? U slučaju Terri Schiavo problem je još teži, jer nije riječ o osobi koja je izvršila takvu “živu oporuku”; drugim riječima, netko je morao donijeti takvu odluku u njezino ime. Ali čak i kada je odluka o nenastavku života evidentna, što u primjeru Schiavo nije bio slučaj, smije li to biti dovoljan razlog za odricanje prava na život. Ili još teže pitanje: smiju li liječnici ili neki drugi skrbnici aktivno djelovati s ciljem prekida nečijeg života. Razne države imaju različito zakonodavno rješenje toga problema, i očito je da u tome ne postoji niti etičko, niti pravno suglasje.

Drugi veliki skup problema vezan je za pitanje postoji li razlika između pasivne i aktivne eutanazije. U slučaju Schiavo, kao i u brojnim drugim slučajevima, prepuštanje života pacijentice na milost i nemilost prirode ili Boga, značila je *de facto* aktivno pomaganje u njezinom umiranju; ono je uključivalo aktivnu ulogu liječnika (i sudski nalog) za prekid dotoka hrane. Drugim riječima, takva je odluka bilo aktivno izvršenje smrti. Prepuštanje “prirodnom tijeku događaja” bilo je moguće pred petnaest godina, kada je nakon srčanog zastoja i bulimije (tj. manjka natrija i kalija), Prva pomoć oživjela pacijenticu. Ali u tom trenutku liječnici nisu mogli znati da će pacijenticu vratiti u život, ali s trajnim oštećenjem mozga - u život bez nade u oporavak. Stoga u tome trenutku nije postojao nijedan razlog zašto bi liječnici odbili pokušaj oživljavanja.

Neki bioetičari, poput Petera Singera, velikog zagovornika aktivne eutanazije, problem se sastoji u pitanju definicije života i definicije osobe. Danas je vladajući kriterij smrti – moždana smrt. Prema Peteru Singeru to znači da ljudi u stanju moždane smrti više nisu osobe. U tom slučaju morali bismo tvrditi da Terri Schiavo već petnaest godina nije bila osoba. Premda dosljedan (i racionalan), takav je stav ekstreman, i većina se ljudi zdravorazumski njime ne rukovodi. (Srećom da na to nisu pri-

ljeni.) Tvrditi da Terri Schiavo nije bila osoba zato što EEG nije ustanovio moždanu aktivnost čini se pretjeranim, pogotovo za one pojedince koji su godinama gledali njezine reakcije na bol ili intenzivni zvuk.

Čini se da je s praktične strane najbitnije pitanje koliko ima smisla nastaviti živjeti takav život. I na njega je teško odgovoriti. Unatoč različitim kontroverzama, danas među bioetičarima prevladava stav da pojedinci imaju pravo odlučivati o vlastitom životu, pa stoga i o vlastitoj smrti. Drugim riječima, kada pojedinci trezveno donesu odluku da njihov život nema smisla, pogotovo u uvjetima neke neizlječive bolesti koja nanosi stalnu bol, onda oni imaju pravo na smrt. Takvu je odluku teško donijeti unaprijed, i čini se da pojedincima nema smisla o tome unaprijed raspravljati. Stoga je Peter Singer svoj osvrt na slučaj Schiavo⁴³ temeljio na problematici “živih oporuka”. Prema Singeru, iz slučaja Schiavo možemo izvući pouku da u životu treba raspravljati o tome kako bismo željeli nastaviti život kada bi nam se dogodila slična situacija kao i pacijentici Schiavo.

Ali problem naravno nije samo u tome što pacijentica nije ostavila neku jasnu “živu oporuku”. U slučaju Schiavo, na temelju zakona Floride, koji priznaju zahtjev “žive oporuke”, njezin je sadržaj utvrđivao pravo na eutanaziju. Prema svjedocima u jednom od sudskih procesa, Terri je dvaput izjavila kako ne bi željela živjeti vegetirajući. (Jednom prilikom – gledajući televizijski film sa šurjakinjom, ona je navodno izjavila: “Takav život – to ja ne bih...”).

U svjetskim razmjerima, tu postoji još jedan problem – problem novca. U zemljama koje imaju socijalno i zdravstveno osiguranje (a to znači u većini zemalja svijeta), postavlja se pitanje ekonomske oportunitosti nastavka takvog života. I u tim uvjetima (recimo u Hrvatskoj) takav se problem ne bi niti postavio, jer bi “zdrav razum” liječnika odlučio da pacijenta u takvome stanju nema smisla “držati na aparatima”. Međutim, to što smo obično skloni zvati “zdravim razumom” može biti samo jedan pragmatično-utilitaristički stav kojim se zapravo prikriva njegov pravi sadržaj, a to je da postoji “cijena” života. Jer kada bi se on izrazio kao argument koristi za druge (tj. kao sredstvo štednje kako bi se sredstva uložila u pomaganje drugima), što Peter Singer čini otvoreno – ali dosljedno, on bi bio u kontradikciji s mnogim sudovima etičara koji zagovaraju “svetost života” i poštovanje digniteta osobe.

Ali slučaj Terri Schiavo nije bio meta-etički, već vrlo konkretan praktični problem. I u takvim slučajevima, kao i općenito u životu, na ishod

⁴³ Singer, Peter. 2005. “Learning from Terri Schiavo”, *National Post*, March 21, 2005.

utječe niz najrazličitijih faktora. Čini se da nijedna apstraktna rasprava o etici eutanazije nikada neće jednom zasvagda riješiti probleme kao što je slučaj Terri Schiavo. Ti će problemi, ovisno o pojedincima i okolnostima u stvarnosti uvijek biti različiti, unatoč tomu što će njihovi ishodi uvijek biti isti. Pravda za Terri Schiavo mogla je značiti još nekoliko godina vegetiranja na aparatima. Ali bi li takav život bio vrijedan življenja – to nikada nećemo pouzdano znati.

OLIMP(IJ)SKE MASE

Olimpijske su igre 2004. godine privlačile pozornost svjetske javnosti već od izbora Atene za nositelja igara davne 1997. Izbor Atene naime, zaokružio je stoljeće modernih Olimpijskih igara, pa se takva pažnja činila posve primjerenom. Ali osim loše smišljene godišnjice, brojni su događaji pojačali pozornost javnosti.

Svjetska je javnost s izvjesnim strahom, i uz brojna zloslutna proročanstva, pratila kašnjenja u izgradnji stadiona, atentat na gradonačelnicu i predsjednicu grčkog Olimpijskog komiteta Giannu Angelopoulos-Daskalaki, štrajkove radnika, najave prometne paralize, i akcije boraca za ljudska prava. Što su se igre počele bližiti početku, broj sličnih vijesti i polu-skandala počeo je rasti, pa Reuters u posljednjih tjedan dana svakoga sata donosi novu storiju. U trenutku pisanja ovih redova, izbio je skandal s korupcijom bugarskog predstavnika i srpskog lobista u MOO. Noviji je skandal zabrana ulaska u Grčku bjeloruskom ministru sporta, Juriju Sivakovu, zbog kršenja ljudskih prava dok je bio ministar unutrašnjih poslova. Izbila je afera s ulaznicama za bivše grčke olimpijce. Grčki aktivisti pokušali su zabraniti let olimpijskog Zeppelina zbog mogućnosti neustavne prisimotre pojedinaca. Sigurnost građana i sportaša bila je od početka posebna briga. Američka je flota u grčkim vodama. Ona bi sudionike trebala štititi od Al-Qaide. Nedavno je odlučeno da strani državljani na igrama mogu imati oružanu pratnju. Svi ti "loši znakovi" postali su povod za rasprave brojnih sportskih dužnosnika i novinara o smislenosti odigravanja Olimpijskih igara u velikim gradovima kao lakim metama terorista, a neki su čak, poput britanskog Lorda Sebastiana Coea, predložili u ime "Olimpijskih dužnosti i ideala" odustajanje od ovogodišnjih igara.

Ali što su ovakvi skandali u usporedbi sa pokoljem u Münchenu 1972., s podmetnutim bombama u Atlanti, s rasističkim ispadima na Olimpijadi u Berlinu 1936., ili s Coubertinovim seksističkim izjavama? U izvrsnoj nedavno objavljenoj povijesti Olimpijada američkog povjesničara Davida Millera godine *Od Atene do Atene*⁴⁴, pokazuje se da nijedna Olimpijada nije prošla bez skandala. Godine 1900. u Parizu došlo je do religioznog spora: neki sudionici skoka u dalj nisu željeli sudjelova-

---

⁴⁴ Miller, David, 2003. *From Athens to Athens*, Mainstream Publishing, New York

ti u nedjelju, pa je pobjednik bio onaj tko se želio takmičiti na Božji dan. Osam godina kasnije, u Londonu, izbili su skandali u povlačenju užeta oko nepoštenih cipela, policijskih čizama sa čeličnim potpeticama, a na centralnom stadionu nije bilo američke zastave. Organizatori su izdali proglas, pamflet u obranu svoje administracije. Prema novinarki *TLS*-a Mary Beard, “nema posebnih razloga za nostalgiju prema “modernim” Olimpijskim igrama”⁴⁵.

Što su to uopće olimpijski ideali? U doba Baruna Coubertina, ideal je bio gentlemenški amaterizam. Žene isprva nisu sudjelovale u igrama (niti su bile dobrodošle kao promatrači), a amaterizam je osiguravao da u igrama mogu sudjelovati samo oni koji si to mogu priuštiti po svom socijalnom statusu. Davne 1912. godine Amerikanac Jim Thorpe osvojio je gotovo nedostižni rekord u dekatlonu i pentatlonu kojim je zaslužio veliku brončanu skulpturu švedskoga kralja i kalež ruskog cara Nikole. Kada se saznalo da je kasnije za igranje bejzbola dobio honorar, oduzete su mu sve počasti. Umro je u bijednom kampu auto-prikolica.⁴⁶

Važno je sudjelovati? Danas se taj ideal spominje isključivo u posrdnom značenju. Već od početka novijih Olimpijskih igara rađali su se brojni inventivni pokušaji zaobilaženja pravila. Godine 1900. pobjednik maratona Michel Teato služio se prečicama po Parizu da stigne na pobjedničko postolje. Četiri godine kasnije Fred Lorz priznao je da se tijekom pola maratonske utrke služio automobilom. U Londonu 1908. pristranost sudaca bila je na vrhuncu. Britanski su suci poništili utrku 400m (na kojoj su sudjelovala tri Amerikanca i jedan Britanac) jer je “njihov” trkač, časnik britanske vojske Wyndham Halswelle bio “opstruiran”. Kada su Amerikanci odbili trčati ponovljenu trku, časnik je dobio zlato šecuci se po stadionu. Sličnih prevara bilo je i mnogo kasnije. Godine 1980. ruski su službenici otvorili stražnja vrata stadiona kako bi svojem bacaču koplja dodali nešto pozadinskog vjetra i omogućili pobjedu. Nakon razdoblja sudačkih povreda, došlo je razdoblje varanja sa spolom. Dora Ratjen, četvrtoplasirana u skoku u vis 1936. bila je zapravo muškarac Hermann. Nakon smrti Stanislawe Walesiewicz, pobjednice na 100m u Los Angelesu 1932., ustanovilo se da ima muške primarne karakteristike. Slične su se glasine širile sve do šezdesetih godina, kada su uvedeni obavezni testovi spola. Pričalo se da su sestre Ukrajinke Tamara i Irina Press, dobitnice pet zlatnih medalja između 1960. i 1964. dobivale injek-

⁴⁵ Beard, Mary. 2004. “On their marks”, *The Times Literary Supplement*, July 8., vidi i njezin tekst “Olympic physique”, *RA Magazine*, Summer 2004. <http://www.ramagazine.org.uk/index.php?pid=38>

⁴⁶ Taplin, Oliver. 2004. “Dung-heap of the gods”, *The Guardian*, August 14.

cije muških hormona, ako već nisu bile muškarci. Zbog istog razloga Evi Klobukowskoj oduzeta je zlatna medalja na 100m s preponama u Tokiju 1964. Ti prvi testovi, do pojave DNK otisaka, i današnjih jednostavnijih testova za utvrđivanje spola (zbog kojih od ove godine oni uopće neće biti potrebni) nisu bili baš znanstveni. Pobjednici pentatlona iz 1972. Mary Peters bilo je naređeno “da se polegne na kauč i podigne koljena. Liječnici su krenuli s ispitivanjem koje bismo danas zvali provjerom uterusa. Očito su tražili skrivene testise”, prisjeća se Petersova.

Amaterizam je danas posve zaboravljen Coubertinovski ideal. Novine su ovaj tjedan primjerice objavile da će na olimpijskom turniru u tenisu nastupati svi vrhunski tenisači (osim Agassija) koji zarađuju višemilijunske svote. Upravo je tenis osamdesetih godina bio sport na kojem se slomio olimpijski ideal amaterizma. Ali uvođenjem profesionalaca samo su se izbjegle nepravda s falsificiranim “amaterima”. Sovjetski sportaši, primjerice, zbrinuti u posebnim školama, s posebnim stručnjacima za prehranu, posebnim liječnicima i sl. možda nisu dobivali velike plaće, ali zasigurno u životu nisu radili ništa drugo doli se spremali za velika takmičenja.

U posebnim sportovima, postojali su posebni načini prevare. Tako je primjerice 1976. ruski mačevalac i pentatlonac Boris Onišenko, pukovnik KGB-a, na svom maču urezao posebne zupce kojim su se registrirali i nepostojeći “ubodi”.

Međutim, glavni način zaobilaženja Olimpijskih ideala od šezdesetih je godina upotreba dopinga. Istočnonjemački sportaši, često da toga i nisu bili svjesni, godinama su dobivali doping sredstva za poboljšanje rezultata. Kornelia Ender dobitnica četiri zlatne medalje u plivanju 1976. priznala je da je redovito dobivala injekcije za “regeneraciju i oporavak”. Najveći skandal izbio je 1988. kada je pobjednik u sprintu na 100m Ben Johnson bio diskvalificiran nakon osvajanja zlata i postizanja svjetskog rekorda. Javnost je bila sklona oprostiti korištenje steroida opskurnim dizačima utega, ali sprinterima?

Kratka povijest modernih olimpijskih prevara i skandala opovrgava Mendelsohnovu tvrdnju da smo vrlo daleko od starog olimpijskog ideala - “pobijedi ili umri”. Današnje Olimpijske igre nisu bitno “civiliziranije” od antičkih po tome što izbjegavaju namjerno ubijanje suparnika. Na primjer: kada bi sport, i sudjelovanje na igrama bili glavni ideali, bi li bilo potrebe za nacionalnim prezentacijama? Imali bismo pobjednike, čija nacionalnost nije važna.

Ali upravo po tome, po utjecaju nacionalne politike na sport, naše su novije Olimpijade bliske antičkima. Millerova knjiga *Od Atene do Atene*

i knjiga *Antičke Olimpijade. Rat bez ubijanja*, britanskog filologa Nigela Spiveya⁴⁷ dokazuju kontinuitet Olimpijskih igara kao bitke za prestiž, kao rata drugim sredstvima, ili kako to Spivey, citirajući Orwella, naziva - ratom bez ubijanja. Kao i mitovi suvremenih olimpijskih ideala, i povijest antičkih Olimpijada pokazivala je znakove "degeneracije". U prvo vrijeme, (od početaka 776 g. pr. n. e.) Olimpijske, Delfske, Isthmijske i Nemejske igre bile su egalitarnističke. Ali već u doba Alkibijada, sportski se egalitarizam pretvorio u svoju suprotnost: Alkibijad se založio "za održavanje utrka konjima jer mu nije bilo stalo da se valja u blatu s barbarima". (Lovorike je dobivao vlasnik četveroprega, a ne jahač.) Pod utjecajem Rimljana, profesionalizam, komercijalizacija i drugi oblici korupcije posve su zavladaali. Poput sicilijskog hrvača koji je lomio prste, i tada su se natjecatelji služili nečasnim sredstvima da dođu do pobjede.

Isto tako, posve je problematično jesu li i grčki atleti bili "amateri". Nakon slavni pobjeda na antičkim olimpijadama, pobjednici u svojim polisima nisu morali plaćati poreze. Duga slavlja i čašćenja, za pobjednika i njegove nasljednike bila su pravilo. Besplatne ulaznice za prve redove u kazalištu. Nagrade u obliku vina i amforama ulja. Ode i polubožansko obožavanje. Kao niti današnji sportaši, niti ondašnji, (osim u vrijeme rata) nisu se vraćali svojim uobičajenim profesionalnim aktivnostima.

Bitna je bila pobjeda, za slavu i svoj grad. Grci su obožavali natjecanje u svemu u čemu se moglo natjecati, ne samo u sportu, već i u poeziji, filozofiji, znanosti. "Nietzsche i Burkhardt bili bi zapanjeni Coubertinovim naporima da oživi antičke Olimpijske igre kao proslavu bratstva među ljudima.... Ali ipak, on je bio gotovo u pravu. Pobjeda za Grke nije bila krajnji cilj natjecanja. Oni nisu imali posebnu riječ za sport. Da su je imali, vjerojatno bi ona glasila "rat bez rata" ili "rat minus ubijanje". Agonski duh Grka imao je institucionalni temelj u društvu," tvrdi Spivey.

Kako bi dočarao začudnost i originalnost tog grčkog duha natjecanja, Spivey citira Lukijanovu priču o izmišljenom barbaru, Skitu Anaharzisu u prvom posjetu Ateni. Njegov je prvi dojam da su Atenjani posve ljudi. "Znoj, ulje, krv, bestijalno valjanje u prašini, o čemu se tu radi? Nitko me ne može uvjeriti da ljudi koji to rade nisu poludjeli."

Ali to za barbare naoko ludo ponašanje, za Grke je bio temelj civiliziranosti. Sokrat i Platon bili su redoviti hrvači, a Platon je osvojio i

⁴⁷ David Miller. 2004. *Athens to Athens: The Official History of the Olympic Games and the IOC, 1894-2004*; Mainstream; NY.; Spivey, Nigel. 2004. *Ancient Olympics - War Minus the Shooting*. Oxford UP, Oxford.

nagrade. Za njih je “hrvanje bilo dio filozofskog života kao i rasprave o transcendentalnoj metafizici. Za Sokrata tu nije bila riječ o bezobzirnom mačizmu. Hrabrost je dio općih vrlina. I kao i drugi oblici dobra, ona se mogla naučiti. Praksom pseudo-tučnjave, duša se prilagođavala nužnim tehnikama ustrajnosti, rizika i straha od smrti,” nastavlja Spivey. I kada se Cezar sprdao s polaznicima gimnazije, palestre i liceja, kao o “učenicima hrvanja, bez duše, koji jedva znaju nositi oružje”, on je posve promašio cilj. “Grčka palestra nije bila tvornica ubojica. To nisu bili gladijatori. Jer, grčka je atletika naposljetku trebala spriječiti i kanalizirati nasilje. U tom smislu, antičke Olimpijade imale su katarzičnu ili “pročišćavajuću” ulogu, a reprezentacija tj. predstavljanje i odraz, bolji su od same stvarnosti.”

Možda je upravo u tome glavna civilizacijska sličnost između antičkih i “modernih” igara, kontinuitet koji bismo trebali slijediti.

RELIGIJSKE MASE

Gledatelje filma Fahrenheit 9/11 Michaela Moora sigurno će začuditi razmjerno povoljni rezultati sadašnjeg predsjednika Sjedinjenih država Georgea Busha u izbornim anketama javnog mnijenja. Razlog za njegove povoljne rezultate ne treba tražiti u temama Moorova filma. Prema brojnim promatračima i analitičarima, najbitniji razlog povoljnog suda o Georgeu Bushu jest religioznost njegova elektorata.

Pred nekoliko godina, neposredno po rušenju tornjeva WTC, poznati američki povjesničar i analitičar Michael Lind tvrdio je kako ne postoji sukob dviju civilizacija, već dvaju fundamentalizma – onog muslimanskog i kršćanskoga. Ali, u obje civilizacije, tvrdio je Lind, postoje značajne antifundamentalističke zasade, i valja se nadati da će u obje one i pobijediti. Danas taj sud zvuči vrlo idealistično – i promašeno.

Religioznost je naime oduvijek predstavljala veliku izbornu temu u Americi. Godine 1960. katolik John Kennedy obratio se protestantskim svećenicima u Houstonu i objavio da njegova religiozna uvjerenja neće utjecati na njegovo odlučivanje, te da “odvajanje crkve i države smatra apsolutnim”. Ta je izjava bila dovoljna za važnu podršku protestantskih glasača i denominacija i za njegov izbor. Te je godine podjela glasača prema stranačkoj i religioznoj pripadnosti bila posve izjednačena (75% katolika glasalo je za Kennedyja, 75% protestanata za Nixona).

Na izborima 2000. godine Al Gore je zamalo dobio izbore sa 65% glasova glasača koji su tvrdili da nikada ne idu u crkvu. Ovaj put međutim, ateisti i nereligiozni neće predstavljati dovoljno uvjerljivu snagu za pobjedu demokrata. U ovoj kampanji religioznost je u oba tabora od početka označena kao glavna tema. Primjerice, u ožujku ove godine Gallupovo je istraživanje pokazalo da 64% registriranih glasača tvrdi kako će njihova religiozna uvjerenja i vjera biti najvažniji u njihovoj odluci o izboru predsjedničkog kandidata.

Prema Clydeu Wilcoxu, politologu sa Sveučilišta Georgetown, “ove godine izborna tijelo jednostavno želi vidjeti predsjednika koji će pokazati svoja iskrena religiozna uvjerenja”. Po Wilcoxu izbori 2004. također pokazuju “evoluciju uloge religije u politici. Dok je nekoć glavna tema bila kandidatova vjerska pripadnost, danas je ona značajna zbog religioznih uvjerenja glasača, odnosno indicija o političkim temama koje proilaze iz njihovih vjerskih uvjerenja.”

Za demokrate, kojima ateisti i zagovornici liberalnog odvajanja crkve i države predstavljaju značajno izborno tijelo, to je veliki problem: što se predsjednički kandidat više okreće religioznim temama, to će se opredijeljenost glasača-ateista smanjivati. Stoga se čini da katoliku Johnu Kerryju na ovim izborima njegova religiozna pripadnost neće isuviše pomoći u pridobivanju onog viška religioznih glasova potrebnih za pobjedu. Jezičac na demokratskoj vagi predstavljaju uvjereniji glasači, demokrati koji u pravilu češće izlaze na izbore. Zbog toga se George Bush posebno bori za glasove četiri milijuna religioznih glasača koji prošli puta nisu izašli na izbore.

Da Kerryjeva strategija pridobivanja religioznih glasača nije imala posebnog uspjeha, posebno se vidi u Gallupovom istraživanju javnoga mnijenja. Jedan od značajnih rezultata toga istraživanja odnosi se na ispitivanje glasača prema spolu. Udio se Bushovih glasača po spolu nije mijenjao, ali se mijenjaju razlozi za glasanje: dok su Bushova moralna i religijska uvjerenja bitna samo za 10% njegovih glasača muškaraca, ona su vrlo važna za 22% žena. U Kerryjevom slučaju samo je 1% muškaraca, i još manji - statistički beznačajan postotak žena glasao za Kerryja zbog istih razloga. Problem sa ženama koje se opredjeljuju za demokrate jest u tome da podrška njihovom kandidatu značajno opada kada se postavi pitanje o tome hoće li "glasati za Kerryja", a ne za demokrate općenito. Tako nastaje "paradoks" žena demokratskih glasača: njima Kerryjeva religiozna uvjerenja (pa ni poštenje i integritet) ne predstavljaju značajni razlog za glasanje, ali one u velikom broju nisu izašle na izbore upravo zbog njegove "osobnosti", što se može tumačiti njegovim inzistiranjem na religijski obojenim temama.

Mnoga su sredstva američkog javnog informiranja objavila da je na ovogodišnjim izbornim utrkama među strankama došlo do "religijskog" ili "Božjeg" jaza. Prema istraživanju javnoga mnijenja koja je prošli mjesec objavio *USA Today*, religiozni će glasači (naime oni koji redovito odlaze u crkvu) većinom glasati za Busha. Ove godine međutim, "nije riječ o podjeli na katolike i protestante, Židove i ne-Židove, već na one koji crkvu posjećuju redovno i one koji u crkvu odlaze tek povremeno ili nikada." A kako je broj izuzetno religioznih u Sjedinjenim državama po svemu sudeći razmjerno visok, čini se da takva podjela odgovara sadašnjem predsjedniku.

Ta podjela na religiozne i manje religiozne, bila je poznata od početka izborne utrke. Stoga je Kerry u travnju imenovao Maru Vanderslice, evangelistkinju, za koordinatoricu svoje kampanje prema religioznim

glasačima, ali ju je, nezadovoljan njezinim rezultatima, kasnije zamijenio.

Prema brošuri američkog Ministarstva unutrašnjih poslova (Department of State) koji prati izbornu utrku, "obje stranke pokušavaju dohvatiti što više općenito religioznih glasača. Ali kandidati i stranke obraćali su se najviše dvjema skupinama: katolicima i evangeličkim protestantima. Katolici i evangelički protestanti međutim predstavljaju dva vrlo različita glasačka tijela i imaju bitno različite oblike glasačkog ponašanja, pa se i stranačke strategije razlikuju s obzirom na te glasače." Kerry je naime prvi katolički kandidat od vremena Johna Kennedyja. U prošlosti se smatralo da katolici, koji tvore oko 20% američkog glasačkoga tijela, predstavljaju vrlo monolitan glasački blok. Danas politolozi ne misle da je to još uvijek slučaj. U ispitivanju Pew Foruma za religiju i javni život, pokazalo se da samo 32% katolika, za razliku od 75% evangeličkih protestanata, tvrdi kako njihova religiozna uvjerenja utječu na glasanje.

Kerry nije uspio uvjeriti evangeličke protestante da glasaju za njega, zbog nekoliko ključnih ideološko-religioznih tema. Jake stavove protiv istospolnih brakova, istraživanja matičnih stanica ili abortusa monopolizirale su evangeličke zajednice i njihovi protagonisti, a ni katolicima takvi stavovi nisu strani. Kako Kerry nije nametnuo izborne teme koje bi bile posve neutralne s obzirom na religioznu pripadnost glasača, mnogi katolici nisu glasali za "svojeg" kandidata.

U svojem govoru na Demokratskoj konvenciji prilikom izbora, Kerry je svoju religioznost izrazio polemički na sljedeći način: "Značajnije je moliti da smo mi na Božjoj strani, negoli tvrditi da je Bog na našoj", čime je pokušao otupiti i izvrnuti Bushovu religioznu retoriku. Ali neki komentatori, poput Alana Wolfea, smatraju da Kerry u svojim govorima ne uspijeva konkurirati uvjerljivosti "izbaviteljskog stila predsjednika Busha".

Bush je stoga uspio "raspoloviti" demokratsko biračko tijelo temama koje nemaju veze s ratom, ekonomijom ili ne-baš-sjajnim stanjem političkih prava i sloboda u SAD-u. Premda je demokratski institut, Centar za američki progres, 9. lipnja u Washingtonu održao veliku konferenciju svećenika različitih religioznih vjeroispovijedi, tzv. "religiozne ljevice", takvi skupovi nisu bitno pridonijeli učvršćenju Kerryjeva izbornog tijela.

Tablica 1. Stranačka opredijeljenost prema religijskim denominacijama

	1987-88		2002-03		Promjena	
	Rep. %	Dem. %	Rep. %	Dem. %	Rep. %	Dem. %
Ukupno	26	37	29	31	+3	-6
Protestanti	29	37	33	32	+4	-5
Bijeli evangelisti	34	31	44	23	+10	-8
Bijelačka glavnina	33	29	35	26	+2	-3
Crni	10	69	5	68	-5	-1
Bijeli katolici	26	39	30	30	+4	-9
Redovito posjećuju	26	41	33	29	+7	-12
Rijetko/nikada	26	36	25	31	-1	-5
Židovi	22	47	17	54	-5	+7
Bez religije	18	32	14	28	-4	-4

Izvor: The Pew Research Center (<http://people-press.org/reports/>)

Tablica o stranačkoj pripadnosti unutar religioznih denominacija pokazale značajne trendove u prilog reizboru sadašnjeg američkog predsjednika. Premda ukupno ima više katolika i Židova koji se opredjeljuju za demokrate, struktura se članstva posljednjih petnaestak godina bitno promijenila. Prvo, pred petnaest je godina bilo gotovo isti broj bijelih evangelista na strani republikanaca i demokrata, taj se broj posljednjih nekoliko godina bitno promijenio u korist republikanaca. Drugo, dok su pred petnaestak godina najreligiozniji bili katolici, danas se broj najredovitijih vjernika među katolicima bitno smanjio, a među evangelistima bitno povećao. Treće, ukupni se broj članova konzervativne stranke među protestantima povećao, dok je kod katolika (koji su inače bili stranački opredjeljeniji), taj broj ostao isti.

Zbog svijesti o bitnoj povezanosti religije i predsjedničkih kandidata (ili njihovih programa), na marginama govora predsjedničkih kandidata, javnost je počela preispitivati značenje ustavne odredbe o "odvajanju crkve i države". "Kongres neće donijeti nikakav zakon o ustanovljenju religije", tvrdi Prvi amandman Američkoga ustava. Tek se 1802. taj članak povezao s odvajanjem crkve i države. Godine 1971. u parnici Lemon protiv Kurtzman, Vrhovni je sud presudio da je pomoć vlade religio-

znim školama neustavna, a u obrazloženju te odluke kaže se da je zakon u vezi s religijom ustavan samo ako ima sekularnu svrhu, ako je neutralan s obzirom na religiju odnosno ako nema posljedice koje će pretjerano povezivati vladu i religiju.

Trenutno najakutnije pitanje povezanosti religije i politike odnosi se na djelatnosti crkvenih organizacija u političkim kampanjama. Prema javnim publikacijama i pravnim tumačenjima, crkvena je djelatnost ograničena pravilima o njihovom izdvajanju iz poreznog sustava. Crkve mogu aktivno sudjelovati u kampanjama, organizirati registracije glasača, poticati glasače da razmišljaju o bitnim temama, ali u teoriji one bi trebale biti politički nepristrane. One ne smiju financirati kandidate i ako se pokaže da su politički bitno pristrane, njima se može odreći status poreznih olakšica (izdvajanja). Kada se dokaže politička pristranost crkvenih organizacija, one gube status dobrotvornih ustanova. U suprotnom bi svaki građanin mogao organizirati svoju crkvu, zatražiti izdvajanje iz poreznog sustava, a pri tome se baviti stranačkom politikom.

Veliki britanski povjesničar Thomas Carlyle sredinom prošlog stoljeća rekao je: "Postoje tri velika elementa suvremene civilizacije, barut, tisak i protestantska religija". Začudo, stoljeće i pol poslije, čini se da se ta teza ponavlja.

* * *

S obzirom da religioznost općenito sve češće igra ulogu u političkom odlučivanju, mogli bismo se zapitati kakva je situacija kod nas, odnosno postoje li pouke trenutnih rasprava u Americi za naš politički život? Neke su agencije za ispitivanje javnoga mnijenja pred desetak godina ustanovile da u Hrvatskoj postoji oko 30% glasača vrlo jakog religioznog uvjerenja, koji tradicionalno glasaju za konzervativne političke opcije, što takvim strankama, kako se nedavno i pokazalo, daje izuzetnu početnu prednost na izborima. Takva demografska konfiguracija održavat će na životu neke stranke konzervativnog profila koje ne pripadaju vladajućoj stranci. One su naime potrebnije ljevici negoli desnici.

OGRAĐENE I ZATVORENE MASE

Što su to “gated communities”? “Zatvorene zajednice” su ozidani privatni teritoriji na kojima s fizički ili elektronski kontrolira dostupnost toga područja. Taj se pojam uglavnom odnosi na rezidencijalna područja bogatijih stanovnika, ali katkada se odnosi i na radna područja, odnosno privatna područja koja se koriste za komercijalne ili rekreacijske svrhe (poput trgovačkih centara ili zabavnih parkova). Osim teritorija, većina “zatvorenih zajednica” ima svoj sustav nadzora, svoj sustav upravljanja, pa čak i svoju “etiku”. (Primjerice, neke firme koje prodaju stanove i vile u zatvorenim zajednicama preporučuju kupcima da prije potpisivanja ugovora obrate pozornost i na posebne anekse ugovora kojima se regulira koliko će gostiju smjeti primiti, ili kakve će kućne ljubimce smjeti imati.)

Procjenjuje se da danas oko 50 milijuna Amerikanaca živi u nekoj vrsti stambene “asocijacije”, tj. zajednica poput kondominijuma, kooperativa, planskih naselja s upravnim odborom, zatvorenih zajednica i sl. Za te je “asocijacije” karakteristično da stambeni poduzetnik konstruira naselje i prodaje dijelove naselja, ali uz brojna pravila; on stvara upravni odbor ili neko drugo tijelo koje ima legislativnu moć i moć da se kupci tih pravila pridržavaju. Premda je riječ o dobrovoljnim zajednicama, upravni odbori ili slična tijela tih zajednica djeluju poput mini-vlade; oni donose zakone, imaju moć oporezivanja i kažnjavanja rezidenata, kao i moć da sudski provedu svoje odluke, svoje službenike sigurnosti, svoje vatrogasce i svoje smetlare. Neki sociolozi, poput Petera Levinea⁴⁸, tvrde da su u izvjesnom smislu te “mini-vlade” ili “vlade u sjeni” snažnije od pravih vlasti koje su ograničene Ustavom. Naime, u tim zajednicama moguće je zabraniti raspačavanje posebnih novina i informacija, ili posjedovanje raznih vrsta materijala koje zajednica smatra neetičnim ili pornografskim. Sličan je opis takvih zatvorenih zajednica dao i poznati novinar-putopisac Robert Kaplan u svojem poznatom članku “Je li demokracija bila samo trenutak?”

Osnovna motivacija stvaranja zatvorenih zajednica jest strah od kriminala, prometna izdvojenost, briga prema vlasništvu, odnosno oblikovanje života u zajednicama ljudi sa sličnim životnim stilom. Strah od

⁴⁸ Levine, Peter. 2004. “Condos, Gated Communities, and Shadow Governments”, http://www.peterlevine.ws/mt/archives/2004_06_04.html

“stranoga” posebno je izražen u multikulturalnim društvima, kao i u izrazito klasnim društvima.

U srednjem su vijeku gotovo sve zajednice bile zatvorene, opasane zidinama ili tvrđavama, ali su uključivale sve slojeve stanovništva. U ranom devetnaestom stoljeću razvijaju se prve zatvorene zajednice nalik na današnja “geta za bogate”, poput Tuxedo Parka u New Yorku ili Llewellyn Parka u New Jerseyu. Geta za bogate novijega doba nastaju isprva u Južnoj Africi, Rodeziji, Brazilu i Argentini, a potom se šezdesetih godina prošloga stoljeća, nakon velikog vala migracije iz gradskih centara na “ladanje” ili gradske rubove, šire u Sjedinjenim državama (posebno u naseljima za starije na Floridi, poput Leisure Worlda i Seal Beacha), te u Britaniji.

U Sjedinjenim državama, prema popisu stanovništva iz 2001. bilo je više od 7 milijuna domaćinstava (6% ukupnog broja domaćinstava) koja žive u zatvorenim naseljima. Danas se u SAD 10% svih novogradnji gradi u zatvorenim zajednicama, dok je na području Kalifornije taj broj 40%. Najveći broj tih zajednica nastaje uz velike gradove, poput Los Angelesa (u kojem ima preko 250 takvih naselja), New Yorka ili na Floridi.⁴⁹ U Južnoj Americi, primjerice u okolici Buenos Airesa, danas ima više od 300 takvih naselja s oko 20.000 stanovnika⁵⁰.

Za takva naselja postoji sve veća potražnja. Cijena nekretnina je stabilnija od cijene u “otvorenim” naseljima, jer ne ovisi o slučajnostima prodaje i useljavanja “nepoželjnih” susjeda. Djeca su sigurnija jer nema vanjskog prometa. Prema prodavačima takvih nekretnina, one “dobro održavaju ponos zbog vlastite imovine”.

Neka se zatvorena naselja grade prema posebnom interesu stanovnika. Ona tipično simuliraju starogradske ili malograđanske život (imaju upravnu zgradu s tornjićem na središnjem starinskom trgu), nekoliko dućana, velike parkove s jezerima, njegovanim biljkama i divljači, ali često uključuju i terene za golf, tenis i druge sportove. Svaka zgrada obično ima svoj ukusno ukrašeni “lobby”, posebna mjesta za parkiranje vlasnika i gostiju i sl.

Unatoč činjenici da sve više ljudi želi živjeti u “zatvorenim zajednicama” one su postale nov i specifičan sociološki problem. Prema sociologu

⁴⁹ El Naser, Haya. 2002. “Gated communities more popular, and not just for the rich”, *USA Today*, December 15.; Lang, Robert, Karen Danielsen. 1997. “Gated Communities in America: Walling Out the World?”, *Housing Policy Debate*, vol. 8. #4.

⁵⁰ Thuillier, Guy: “Gated communities in the greater Buenos Aires: the new suburban utopia?”, <http://parole.aporee.org/work/hier.php>

Kurtu Engelhartu⁵¹ postoje dva motiva za stvaranje “zatvorenih zajednica”. Prva strategija “Trojanaca”, strategija je izolacije pred širom zajednicom. U tom se slučaju stvara “tvrđava” koja posjeduje sve što je potrebno za održanje određenog životnog stila, a isključuje sve što stanovnici tvrđave smatraju neukusnim ili ugrožavajućim. Prema drugom pristupu, u tzv. strategiji “Naš grad”, zajednica se smatra ugrožena nekom prirodnom ili socijalnom nepogodom: bit te strategije je da stanovnici imaju obavezu održavanja svog životnog stila pred nadolazećom nepogodom. Takvi su primjeri gradova uz poplavljena zemljišta, ili “kondominijumi” u kojima građani sami motre ima li nepoželjnih koji ulaze na njihov teritorij. (Najčešće se pod “gated communities” ipak misli na strategiju Trojanaca).

Britanski sociolog Anthony Giddens u svojem slavnom udžbeniku sociologije tvrdi kako zatvorene zajednice predstavljaju primjer društvene isključivosti na vrhu socijalne ljestvice, koji podriva društvenu solidarnost i koheziju. Takve zajednice, slično kao i u slučajevima geta, tvrdi Giddens, ugrožavaju socijalnu integraciju i normalno funkcioniranje društva.

S takvom se tvrdnjom slažu i autori Mary Gail Snyder, profesor urbanog planiranja s Berkeleyja, i Edward Blakely, dekan Škole za urbano planiranje Sveučilišta Južne Kalifornije u djelu *Tvrđava Amerika: Zatvorene zajednice u Sjedinjenim državama*.⁵² Proučavajući utjecaj urbanog zatvaranja na “osjećaj zajedništva” oni tvrde da su zatvorene zajednice 1. reakcija na sadašnje socijalne uvjete i 2. uzmak od američkog ideala o zajedničkom, civilnom životu. Snyderova i Blakely se pitaju: “Kako govoriti o narodu kada podjele između susjedstva zahtijevaju ograde i sigurnosne djelatnike koji zabranjuju pristup drugim građanima? Što se zbiva sa samom idejom socijalne ili političke demokracije kada su javne službe pa čak i lokalne vlasti privatizirane, kada odgovornost prema zajednici prestaje na vratima ograde? Može li nacija ispuniti svoj društveni ugovor u odsutnosti bilo kakvog socijalnog kontakta?” Odgovor na njihovo posljednje pitanje je negativan. Zatvorene zajednice izoliraju (“balkaniziraju”) segmente zajednice, i ne pružaju rješenja pitanja sigurnosti zbog kojih navodno nastaju. Autori iz intervjua sa stanovnicima tih naselja dokazuju kako “vrata” pružaju samo iluziju sigurnosti. Primjerice, naručite li pizzu usred noći, ili vodoinstalatera, potrebno je posebno oba-

⁵¹ Engelhart, Kurt. 2003. “Gated Communities: Privilege or Necessity”, <http://kengelhart.home.igc.org/gatecomm.htm>

⁵² Blakely, Edward; Snyder, Mary Gail. 1999. *Fortress America. Gated Communities in the United States*, Boorings Institution Press, Washington.

vijestiti službenika sigurnosti, a odgovornost za njegov ulazak u naselje preuzimate vi. U brojnim naseljima za ulazak je potrebno samo pričekati prvo vozilo da uđete za njim, ili pak pozvoniti na sva zvonca. Ali zato zatvaranje u zatvorena naselja potiče nove podjele već fragmentiranog društva. “Vrata” u stvari pojačavaju socijalne podjele, polarizaciju na “nas” i “njih” (na nas i “one druge”). Prema autorima, prava rješenja su poboljšanja u sprječavanju nasilja, regulaciji prometa i u nastajanju “održivih zajednica”.

Prema Sethi Low, profesorici City University u New Yorku, i autorici knjige *Iza vrata: Život, sigurnost i traganje za srećom u Tvrđavi Americi*,⁵³ strah kao glavni motiv zatvaranja u zatvorene zajednice “nije strah pred kriminalom ili “drugima”; riječ je o odrazu bitne nesigurnosti koju stvara moderni život. Ljudi se osjećaju sve nesigurnijima. Dosada je glavni odgovor na taj strah bio je sve jača policijska zaštita, sve intenzivnija prisмотра, sve jače privatne snage sigurnosti i zabarikadirani domovi. Većina ljudi koja se seli u zatvorene zajednice nije svjesna čega se odriče u svojoj potrazi za privacijom i sigurnošću. Odrastanjem s mentalitetom tvrđave, djeca će osjećati sve veći, a ne sve manji strah pred ljudima izvan ograde.”

Socijalna isključivost “zatvorenih zajednica” postala je tema filmova poput *Truman Showa* ili *Sekte*, TV serija, primjerice u epizodi *Arcardia* iz *Dosjea X*, pa čak i SF romana, poput E. O. Butlerove *Bajke o koscu* (1993.) ili *Snježnog kraha* N. Stephensona (1992.). U tim romanima priča se odvija u tobožnjem građanskom ratu između bogatih zatvorenih zajednica i ostatka grada. U Butlerovoj *Bajci* glavni lik priča: “Premda neki naši susjedi nisu baptisti, rado dolaze k nama (kada otac drži nedjeljne mise). Inače bi morali ići van, a tamo su stvari tako opasne i lude. Nije li strašno što neki, recimo moj otac, moraju ići van barem jednom tjedno. Nitko od nas više ne ide u školu. Odrasli polude kada djeca odu van.” Sva ta djela pojačavaju socijalnu paranoju prema životnome stilu koji je orijentiran isključivo prema sigurnosti i prismotri nepoželjnih oblika života ili osoba.

Ali prema nekim teoretičarima dramatični zaključci o antisocijalnom, elitističkom i ekskluzivnom utjecaju novih zatvorenih naselja na socijalnu integraciju nisu opravdani. Francuski geograf Renaud le Goix proveo je nekoliko godina u kalifornijskim zatvorenim naseljima i zaključio da se u novije vrijeme mijenja “klijentela” zatvorenih naselja: sve je veći

⁵³ Low, Setha. 2004. *Behind the Gates: Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. Routledge, New York; vidi i njezin članak “Imprisoned by the Walls Built to Keep “the Others” Out”, *Los Angeles Times*, December 19, 2003.

broj pripadnika srednjeg sloja koji se odlučuju za takva rješenja. U skladu s tom potražnjom nastaju i nove vrste zatvorenih naselja, s običnim, jednosobnim ili dvosobnim stanovima. Pokazalo se također da se i rasne skupine (Latinosi i Azijati) rado zatvaraju u posebne zatvorene zajednice. Stoga otpada barem elitistički dio prigovora zatvorenim zajednicama.⁵⁴

Isto tako, nedavno istraživanje Bill Smith-Bowersa i Tony Manzija sa Westminster sveučilišta u Londonu pod naslovom “Zatvorene zajednice: segregacija ili socijalna kohezija?”⁵⁵ pokazalo je da “zatvorene zajednice” mogu pripomoći socijalnoj inkluzivnosti, poboljšati uvjete u lokalnim zajednicama, pripomoći urbanističkoj obnovi. Prema toj studiji, “zatvaranje” može pripomoći da ljudi ostanu živjeti u zajednicama u kojima jesu, umjesto da se presele u bogatije četvrti, i posve prepuste napuštene četvrti višestruko depriviranim pojedincima. Pomoć u urbanom obnavljanju sastoji se u čuvanju cijena nekretnina, čime susjedstva postaju manje segregirana negoli bi to bila bez “zatvaranja”. Nadalje, “zatvorene su zajednice” vrsta zajedničkoga dobra, naime grupni odgovor na stvarne ili navodne probleme kriminala, vandalizma ili antisocijalnog ponašanja. Stoga su zatvorene zajednice “klupska dobra” poput sindikata, sportskih i drugih klubova u kojima se ljudi druže radi ostvarenja svojih ali i zajedničkih interesa. Stoga autori zaključuju kako navodni problem socijalne segregacije ne možemo urbanistički riješiti tako da zabranjujemo nastanak “zatvorenih zajednica”.

Zatvorene zajednice bez sumnje odgovaraju na neke bitne potrebe slojeva stanovništva koji takve, relativno više cijene mogu platiti. Sociološki je zanimljivo promatrati kako se zbog tih “prirodnih” potreba jedna vrsta političkog sustava postupno pretvara u svoju suprotnost; kako se kapitalističko poduzetništvo počinje pretvarati u nove feudalne odnose gotovo posve neovisne o centralnoj vlasti i od zajedničkih ideala stanovnika jedne nacije

Hoće li takav projekt (u uvjetima relativno nerazvijenog kapitalizma i razmjerno niske socijalne segregacije) uspjeti u Hrvatskoj? Teško je reći. Ali barem kada je riječ o ovoj temi ne mislim da je istinita tvrdnja jednog poznatog sociologa da u “slici razvijenih, nerazvijeni vide sliku vla-

⁵⁴ Le Goix, Renaud. 2003. “The Suburban Paradise or the Parceling of Cities? An analysis of discourses, fears and facts about the sprawl of gated communities in Southern California”, UCLA Proceedings.

⁵⁵ Manzi, Tony, Bill Smith-Bowers, 2002. “Gated Communities as Club Goods: Segregation or Social Cohesion?” London Research Focus Group, University of Westminster, vidi: www.wmin.ac.uk/lrf/g/

stite budućnosti”. Jer dok su u drugim društvima “zatvorene zajednice” bile odgovor na već postojeće probleme, kod nas bi se takvim poduzetničkim aktivnostima socijalni problemi tek mogli stvoriti.

ZNANJE ZA MASE

Većina znanja čovječanstva danas je dostupna gotovo svakome, pomoću starih i novih tehnologija, Interneta, filmova, CD-romova, a pritom se čini da se razmjeri našega neznanja, ili barem prihvaćanja znanja, naoko povećavaju. Premda se mnogi neće složiti s tom tvrdnjom, nije posve slučajno što je niz sociologa znanja i znanosti pokušao izračunati koliko je informacija koje dobivamo u stvari relevantno. Na području znanosti, primjerice, američki sociolog Derek de Solla-Price je izračunao da bi ukupni broj danas živih znanstvenika (koji je veći od broja svih znanstvenika koji su ikada živjeli prije ove generacije) trebalo korjenovati da dobijemo broj relevantnih znanstvenika. A iz ukupnog broja znanstvenih članaka trebalo bi izvući treći korijen da dobijemo približnu sliku relevantnih članaka. Sudeći po broju znanstvenika u Hrvatskoj i njihovoj produktivnosti, Solla-Price uopće nije pogriješio.

I dok je mlađima posve razumljivo da uz sebe nose “spržene” Britannice i ostale vrijedne enciklopedije (koje bi pred desetak godina zauzimala čitave sobe ili stanove), mnogi se stariji znanstvenici još uvijek opiru novim tehnologijama, vjerojatno po uzoru na Ambrosea Biercea, autora znamenitog *Đavoljeg rječnika*, koji je tvrdio da je obrazovanje ono što mudrome otkriva, a glupome prikriva pomanjkanje znanja.

Bilo kako bilo, suvremena dostupnost informacija isprva je stvorila eklektični “misaoni” pravac pod imenom postmodernizam. Bila je to filozofija prema kojoj velike i jake misli i teorije, veliki koncepti (primjerice u arhitekturi) u stvari podjarmljuju našu kreativnost i maštu. Velike teorije i koncepcije svijeta i života, poput moderne, predstavljale su jedan oblik ili nadomjestak stvarne političke moći njihovih protagonista. Sve je postalo relativno: tzv. “slaba misao” postmodernista mogla je svoje “središte” pronaći u vudu magiji, znanosti, stripovima ili u privatnoj praksi. Ali, umorni od stalnog relativiziranja, raskrinkavanja i maglovitog jezika, pojavili su se mnogi nezadovoljnici sa posljedicama jadnog stanja našeg uma koji je proizvela postmoderna.

Došlo je vrijeme za drugu fazu kormilarenja informatičke entropije. A tu današnju fazu karakterizira pokušaj sređivanja onoga što je bitno za znanje i čovječanstvo: pokušaj da se stvore nove, ali ovaj puta “privatne” enciklopedije. U toj fazi, koja još nema pravoga imena (osim možda tzv. “treće kulture”), znanstvene spoznaje i duboki bunari povijesti više ne

smiju biti suhoparni izvori koji “preživljavaju nakon što smo zaboravili ono što smo ikada učili”, suprotstavljeni lijepim književnostima i užitku čitanja.

Primjer takvog novog trenda dvije su po mnogo čemu slične, sjajne, nedavno objavljene knjige iz vrlo neočekivanih pera. Prva je knjiga *Obrazovanje. Sve što moramo znati*,⁵⁶ bestseller nedavno preminulog njemačkog pisca Dietricha Schwanitza, autora campus-romana i u Njemačkoj svojedobno poznate i duhovite analize “transformacija suvremene muškosti”. Druga je knjiga *Kratka povijest gotovo svega*⁵⁷, još duhovitijeg i poznatijeg američkog putopisca Billa Brysona. Premda obojica imaju slično (formalno) obrazovanje - kao profesori engleske književnosti, oba su se autora okušala u pothvatima kojima bi pozavidjeli mnogi političari-osnivači državnih leksikografskih i enciklopedijskih zavoda. Naime, njihova je deklarativna namjera da nam ispričaju sve što je ljudima važno znati. I u tom su poslu čini se dva anglista dobro podijelila rad. Schwanitzova je knjiga enciklopedija “onoga što se mora znati” na području društva (povijest Europe, literature, umjetnosti, glazbe, filozofije, “odnosa među spolovima”), i onoga što se “mora moći” (naime o pravilima “po kojima se komunicira među obrazovanima”). Brysonova je knjiga naprotiv enciklopedija priča o “cutting edge” teorijama prirodnih znanosti: biologije, kemije, fizike, paleontologije, antropologije, geologije, meteorologije i dr.). Rezultat te jedinstvene nakane su dvije izuzetne, ali razmjerno opsežne knjige.

“Za mene je šarm enciklopedije u tome da ona zna ono što ja ne moram”, tvrdio je u prošlom stoljeću pisac Francis Yeats-Brown. Više nije tako. Poanta Schwanitzove i Brysonove enciklopedije nije u tome da smo njihovim knjigama dobili dodatne dvije u kojima ćemo pronaći podatke koji nam trebaju (jer takvih enciklopedija ima dovoljno – doduše ne kod nas), već u tome da uživajući apsorbiramo i pokušamo shvatiti doista najzanimljivije i najznačajnije epizode naše kulturne i intelektualne povijesti.

“Tko ne poznaje osjećaj frustracije, iz školskog doba, kada nam se gradivo činilo mrtvim, običnim nagomilavanjem nezanimljivih činjenica koje s našim pulsirajućim životom nemaju nikakve veze?”, započine svoje knjigu Schwanitz. “Ali oni kojima je školsko doba bilo ispunje-

⁵⁶ Schwanitz, Dietrich. 2002. *Bildung. Alles was man wissen muss*, Goldman, Frankfurt a/M.

⁵⁷ Bryson, Bill. 2003. *The Short History of Nearly Everything*, u hrvatskome prijevodu: *Kratka povijest gotovo svega*, Biovega, Zagreb, 2004. prevele Milica Lukšić i Sanja Petrovečki.

no takvim iskustvima, mnogo godina kasnije otkrivaju bogatstvo naše kulture. Kako to da im već ranije nije palo na pamet da je studij povijesti duhovni mentol koji osmišljava vlastito društvo? Da literatura nije čudno gradivo već jedan oblik magije u čijem iskustvu možemo participirati a da je istodobno promatramo? Sve je više ljudi koji imaju takva iskustva. A razlog za to je činjenica da je naše znanje i naš obrazovni sustav u krizi. Staro gradivo nam izgleda strano i ukalupljeno u formule. Čak ni profesionalci u obrazovanju ne zastupaju ga s uvjerenjem." Zbog toga je znanje ukalupljeno u formule potrebno ponovno provjetriti i razmotriti naše kulturne spoznaje s nekog novog stajališta. Za neke od nas koji imaju potrebu obogatiti svoj život tako da dođu u dodir sa znanjima naše kulture, kaže Schwanitz, bit će to jedan posve nov razgovor.

Kako vas ne bih zamarao s onime što vjerojatno znate, (ali se niste usudili pitati ili konzultirati u Krležinoj enciklopediji), bit će zanimljivije navesti karakterističnije dijelove. Za razliku od klasičnih enciklopedija, Schwanitzova naime govori i o onome što ne treba znati. "Već nas je Adamov pad mogao nečem poučiti. Znanje može biti bolno i nespojivo s obrazovanjem." Nije točno da znanje ne može biti štetno. "Tako na primjer znakom dubljeg obrazovanja nećemo smatrati poznavanje četvrti s crvenim svjetiljkama u svim većim gradovima neke zemlje. A ni duboko poznavanje Alana Forda i Laso romana ne bi trebalo smatrati obrazovanjem. Zato oni koji su tek nedavno ušli u zemlju obrazovanja i koji se u njoj žele familijarizirati, trebaju izbjegavati takva područja znanja.

U područja koja ne treba znati pripada "za žene vrlo opasno područje poznavanja europskih kneževskih i kraljevskih kuća... Poznavanje dinastičkih odnosa Habsburga, Bourbona i Wittelsbacha u 18. stoljeću u svakom slučaju pripada korpusu obrazovanja. Ali detaljne informacije o trenutnim obiteljskim problemima kuće Windsor i bračnih problema u kneževini Monaco, može nažalost srušiti ugled vašeg obrazovanja."

Za ugled vašeg obrazovanja još je opasnije područje poznavanje TV programa. "Kako svatko zna TV program i različite vrste emisija, njegovo poznavanje odaje mnogo o intelektualnoj razini, profilu interesa neke osobe, i o načinu njegova korištenja vremena. Ako netko kaže da dobro poznaje Explosiv, vjerojatno je pisac ili nezaposleni sa proleterskim sklonostima i s malo socijalnih kontakata; on je vjerojatno osoba koja tijekom popodneva s pivom u ruci sjedi za televizorom umjesto da čita Hamleta na originalu... Samo izuzetni intelektualci mogu si priuštiti da priznaju što sve televizijski konzumiraju: kod njih je riječ o studijskom putovanju u domenu vulgarnosti i lošeg ukusa. Takvi su pojedinci u stanju povezati Sado-Maso emisiju s Danteovom Božanskom komedijom."

Slično vrijedi i za novine. “Žuti je tisak naravno tabu, ženske novine čitaju žene naravno samo iz dosade kod frizera. U njima sakupljene informacije ili čisto su tehničke prirode: jelo, kuća, moda, žensko tijelo, ili su trivijalne. Ali te tehničke informacije o receptima, pokuštvu, odjeći i dijetalnim programima i širokom polju konzuma u stvarnosti su pseudonimi za simbolične znakove koji u potpunosti sadrže izraze vašeg obrazovnog stanja.” Ako je ženski tisak karakterističan za stanje znanja samo jednoga spola, postoji i analogna muška domena trivijalnosti: sport. “Onaj koji u trenutku može reći kako je Schalke 04 odigrao 1969. protiv Borussia Dortmund, tko je zabio golove i tko je bio zamijenjen, pokazao se kao ekspert za nogomet. Da će se istodobno pokazati dobrim poznavateljem Goetheova kasnijeg djela s posebnim naglaskom na radove o morfologiji, bit će tada jedan stupanj nevjerojatnije.” Ukratko, kako je nekoć govorio Alan Gregg, “dobro obrazovanje treba ostaviti mnogo stvari koje bi trebalo poželjeti”.

Dok Schwanitzov cinizam ima ozbiljnu funkciju, Brysonova se ozbiljna namjera ne libi manire TV voditelja: “Dobrodošli. I čestitke. Izuzetno mi je drago da ste došli. Znam da nije bilo lako doći. U stvari, mislim da je bilo čak i mnogo teže negoli ste svjesni. Prvo, da biste bili ovdje trilijuni plutajućih atoma nekako se moralo složiti da vas sastavi na delikatan i čudno zahtjevan način. To je tako složeni i poseban aranžman da još nikad dosad nije bio iskušán, i postojat će samo ovaj jedini put. Za sljedeći niz godina (nadamo se) te će se čestice bez pritužbi uključiti u milijarde suradničkih pokušaja nužnih da vas održi u cjelini i da vam omogući krajnje ugodno, ali općenito podcijenjeno stanje koje zovemo postojanjem. Zašto su se atomi toliko pomučili je u izvjesnom smislu zagonetka. Biti Vi nije posebno zahvalno iskustvo na atomskoj razini. Uz svu dužnu pažnju, vaši atomi ustvari uopće ne mare za vas; štoviše, oni ni ne znaju da postojite. Oni ne znaju ni da oni postoje... Loša je vijest da su atomi prevrtljivi i da njihovo vrijeme leti. Čak i duži ljudski život nije duži od 650.000 sati. A kad se primakne to umjereno udaljeno raskrižje, zbog nepoznatih razloga vaši će vas atomi zatvoriti, tiho rastaviti i krenuti drugim pravcem. To će za vas biti to.”

Kod Brysona velike teorije i znanstvene činjenice imaju putopisni karakter. Primjerice u poglavlju “O troposferi”: “Kada imate milijune tona atmosfere koji se kreću 50-60km/h, nije čudo da se debla slamaju a crijepovi lete. Tipična zračna fronta može se sastojati od 750 milijuna tona hladnoga zraka koja se ubrizgava pod milijarde tona toploga zraka. Uopće se ne treba čuditi da su rezultati katkada meteorološki zanimljivi.” Ili: “Zraka groma putuje 435.000km/h i može zagrijati zrak oko sebe

na 28.000 stupnjeva Celzijusa, što nekoliko puta toplije negoli površina sunca. U svakom trenutku na svijetu sijeva 1800 gromova, katkada i do 40.000 dnevno. Svake sekunde oko 100 gromova pogađa zemlju. Nebo je vrlo živopisno mjesto.” Ili: “Iznad 5.500 metara, čak ni najprikladnija žena ne može osigurati dovoljno kisika da se njezin fetus prehrani do porađanja.” U poglavlju o kemijskim elementima: “O mnogo naših zemaljskih kemikalija znamo iznenađujuće malo. Astatin se primjerice gotovo nikada nije proučio. Ima ime i mjesto u sustavu elemenata (odmah uz polonium Marie Curie) i gotovo ništa više. Sve u svemu, na Zemlji ima oko 40 prirodno proširenih elemenata, a jedva je njih šest bitno za naš život... Tko bi pomislio da je silikon drugi najčešći element na zemlji, a titan deseti? Količina ima vrlo malo veze s njihovom poznatošću ili korisnošću. Mnogi opskurniji elementi su češći od onih poznatijih. Na Zemlji ima više cerija od bakra, više neodimijuma i lantanijuma od kobalta i dušika. Cink jedva ulazi na ljestvicu prvih 50, koje zakrivaju opskurni elementi poput praseodimium, samarium, gadolinium i dysprosium. Količina isto tako malo ima veze dostupnošću. Aluminij je četvrti najuobičajeniji element na Zemlji i tvori gotovo desetinu svega što stoji pod vašim nogama, ali njegovo postojanje nije se ni moglo naslutiti do 19. st. pa se dugo godina smatrao rijetkim i dragim. Američki je kongres zamalo postavio pokrov aluminija na Washington Monument kako bi pokazao da je Amerika bogata i prosperitetna nacija, a francuska je carska obitelj u itom razdoblju odbacila sve državne srebrne vilice i žlice, i zamijenila ih aluminijskim. Kada nisu noževi, moda je diktirala sve.” U poglavlju “Tvar života”, Bryson iznosi zanimljivu matematiku genetike: “Da se vaša dva roditelja nisu spojila u onu sekundu, možda u nanosekundu, vi ne biste postojali. Da se njihovi roditelji nisu spojili na isti vremenski precizan način, ni tada ne biste postojali. Krenite unatrag kroz vrijeme, i vaš dug prema precima značajno se povećava. Vratite se samo osam generacija unatrag u doba Charlesa Darwina ili Abrahama Lincolna, i već ima 250 ljudi o čijem je sparivanju ovisila vaša egzistencija. Krenite li dalje, do vremena Shakespearea, i imat ćete ništa manje nego 16.384 pretka koji su ozbiljno izmjenjivali genetski materijal da bi naposljetku čudom nastali vi. Pred dvadeset generacija, broj ljudi koji su prakticirali prokreaciju za vaše dobro penje se na 1.048.576. Pet generacija prije ništa manje nego 33.554.432 muškarca i žene posvećivali su se sparivanju o kojoj je ovisila vaša egzistencija. A pred trideset generacija, ukupan broj vaših predaka, i zapamtite pri tome ne mislimo na stričeve i tetke i slučajne srodnike već samo roditelje roditelja roditelja, u nizu koji dovodi do vas, iznosi preko jednu milijardu (ili točnije 1.073.741.824). Vratite li se 64 generacije, u vrijeme Rimljana, broj ljudi o čijim je koo-

perativnim naporima ovisila vaša egzistencija penje se do jednog milijuna trilijuna, što je nekoliko tisuća puta više od ukupnog broja ljudi koji su ikada živjeli. Naravno da je nešto pošlo krivim putem s našom matematikom. Možda će vas zanimati, odgovor leži u činjenici da vaša linija nije bila čista. Ne biste mogli biti ovdje da nije bilo malo incesta – ustvari prilično incesta – premda s genetski diskretnim razmacima. Ustvari, ako ste sada u partnerstvu s nekim iz vaše rase i zemlje, velike su šanse da ste s njim u nekom srodstvu. Doista, ako pogledate oko sebe u autobusu ili parku ili bilo kojem drugom napućenom mjestu, većina ljudi koje ćete vidjeti vrlo će vjerojatno biti vaši rođaci.”

Saznajemo li dakle od Schwanitza i Brysona sve što doista trebamo znati? Premda je odgovor vjerojatno potvrđan (barem kada je riječ o današnjem stanju znanja), odgovor je da to ipak nećemo učiniti. Prvo, te knjige nisu Biblije, niti će to ikada postati, ma koliko bile popularne. Drugo, ljudi ne čitaju enciklopedije (opće, posebne, ili ovakve literarne) od korica do korica, već nasumce, prema trenutnome interesu ili potrebi. Treće, unatoč postojanju dobrih enciklopedija, postoji nešto što se zove istraživanje iz raznih (životnih) izvora, pa čak i ono što Schwanitz denuncira kao nedostojno obrazovanja. Premda je Schwanitz-Brysonova metoda pouke bitno bolja od drugih, a možda i ponajbolja, naše nam vrijeme i pažnja ne dopušta da se potpuno posvećujemo samo takvim knjigama. Jer osim čitanja i spoznavanja kroz literaturu, postoji još cijeli jedan niz iskustava koji zovemo svakodnevnim ili običnim životom. A to iskustvo pretpostavlja i zaborav. I upravo je zato točna za enciklopediste pogubna misao psihologa B. F. Skinnera: “obrazovanje je ono što preživi nakon što smo zaboravili ono što smo naučili”.

INFORMIRANJE MASA

SLOBODA NOVINA I SLOBODA ZA NOVINARE

Britanski dramatičar Tom Stoppard jednom je napisao: “Slobodu govora apsolutno zagovaram; jedino ne podnosim novine. Mediji – to mi zvuči kao konferencija spiritualista.”

Uspostavom demokracije kod nas je postalo posve prirodno da u novinama pročitamo tajno snimljene razgovore političara, a zadiranje u privatni život (ili pravno gledano – kršenje osnovnog ustavnog prava na privatnost) postao je posve legitiman, štoviše “istraživački” način izvještavanja javnosti. Ljudi su se pomirili da je takvo novinarstvo cijena demokracije i istraživačkog novinarstva, i kada bi se javnost pitala smije li se ograničiti izvještavanje nekim zakonskim pravilima, većina bi prihvatila cost-benefit procjenu prema kojoj je kršenje prava na privatnost u novinama mnogo “bolji” ili podnošljiviji oblik neslobode od političkoga intervencionizma.

Ali dok je kod nas pitanje “odgovornosti medija” i njihove uloge u stvaranju političke javnosti anatema, u svijetu se velik broj nedavno objavljenih knjiga bavi upravo tim problemom. Riječ je o nedavno objavljenim knjigama britanskog novinara Johna Lloyda pod naslovom *Što mediji čine našoj politici*, i knjigama američkih autora *Bogati mediji, siromašna demokracija* Roberta McChesneya, i *Monopol medija* Bena Bagdikiana⁵⁸.

Mediji su prema Lloyd u odnedavno stekli primat u kreiranju političkog i privatnog života. Za medije, pogotovo novine, ne vrijede pravila igre i odgovornosti koja navodno vrijede za demokratski politički život. Ako političari lažu, za njih vrijedi pravilo reizbora. Ali ako lažu mediji, kako ukloniti njih? Lloyd u svojoj knjizi dokazuje da mediji više nisu najfunkcionalniji oblici preispitivanja ekscesa političke klase. “Oni su postali alternativni establishment, koji služi teatralnom nepovjerenju prema političarima i proračunatoj nezainteresiranosti prema složenosti stvarnog života.” Transformacija odnosa moći medija i moći politike možda se najjasnije vidi u odnosu novinara prema političarima. Dok

⁵⁸ vidi: Lloyd, John. 2004. *What the Media are Doing to Our Politics*, Constable and Robinson, London; McChesney, Robert, John Nichols. 2002. *Our Media, Not Theirs: The Democratic Struggle Against Corporate Media*, Seven Stories Press, New York; Bagdikian, Ben. 1997. *The Media Monopoly*, Beacon Press, New York.

su nekoć, kako kaže britanski novinar Jeremy Paxman, novinari postavljali pitanja “Imate li nam još nešto reći gospodine predsjedniče?” danas je nit vodilja intervjuja s političarom: “Zašto mi ovaj prokleti lažov opet laže.”

Ali potonji pristup političarima, prema Lloyd, zatvara umjesto da širi spektar političkoga. U posljednje četiri godine kod nas primjerice više ne postoji ministarstvo koje nema svojeg “glasnogovornika” - novinarsku tampon zonu za izbjegavanje neugodnih susreta s novinarima koji razotkrivaju “lažove”. Postavljanje glasnogovornika samo je strategija izbjegavanja rugla kojem je medijski posve normalno izložen politički posao, ili općenitije, strategija izbjegavanja igre u kojoj “dobričina” lovi “lažova”. Tako se državnički posao pretvorio u farsu, a ne u javno dobro. A o tome što je javno dobro više ne govore političari, već novinari. Kada je, piše Lloyd, prošle godine nakon jake i prljave novinske kampanje s mjesta ministrice školstva u Britaniji odstupila Estelle Morris, BBCjev novinar i politički urednik Andrew Marr nazvao ju je “mesom za odstrel”. “Sugerirana slika politike kao klaonice, ranijim bi generacijama novinara ta fraza bila posve nepojmljiva.”

Lloyd započinje analizom tog novog monopola medija u oblikovanju političkog života. “Ništa, ni religiozno uvjerenje, ni politička rasprava i argumentacija, čak ni razgovor s prijateljima i obitelji nema više takvu vlast nad pažnjom masa kao što to imaju mediji. Njihove teme”, kaže Lloyd, “dominiraju javnim i privatnim životima. Njihove definicije dobra i zla, istine i laži, nameću se politici i javnosti. Njihove priče konstruiraju svijet koji ne doživljavamo neposredno – a to je za većinu nas gotovo cijeli svijet. Demokratska vlast ima sankcije glasanja; a moć medija kao sankciju ima javnost tj. profit. Prva vlast sve više slabi, u nekim slučajevima do alarmantno niskih razina. Na europska birališta izlazi do 20% glasača, a na domaća ne mnogo više od 50%. Druga – medijska vlast, zbog sve većeg udjela zabavnih proizvoda, usluga i izbora za potrošače koji se sve češće pretvaraju u razmaženu djecu, sve više jača.”

Ali ta dominacija mnogo je manje vidljiva od one političke. “Mediji imaju nepisano pravilo – da ne razotkrivaju svoju moć. Oni su vrlo važni igrači u javnom životu: oni na scenu postavljaju ljudske drame i spektakle, oni nas podučavaju koje bismo stavove trebali imati, kakve bi trendove trebalo slijediti, kako prikazivati svoje osjećaje... Oni su od svijeta napravili svoju školjku, a da su se pri tome sami začahurili. Oni stvaraju vizije svijeta u kojem živimo – a da su pri tome iz njega posve izdvajaju. Političare koji preispituju moć medija optužuje se da prebacuju odgovornost za vlastite pogreške; političare koji laskaju medijima karikiraju

kao lakaje, kao da oni ne smiju imati potrebu da njihove poruke, relativno neoštećeno, dođu do svojih krajnjih korisnika.” Istodobno, moć koja leži u rukama informatora postaje neprikosnoveni.

Međutim, premda su mediji veliki igrač u javnom životu nacije, moć medija ne očituje se nužno u višku informacija. Naime, drugi veliki trend kojim se povećava moć medija prema Lloydju je nestajanje jasne granice između vijesti i komentara, činjenica i analiza. Kao što svaki novinski urednik zna, sakupljanje vijesti ili (relevantnih) činjenica mnogo je skuplje od komentara. Stoga mediji postupaju na dva načina. U prvom, našem slučaju, primjerice u Dnevniku HTV-a, vijest je ono kuda je otišao njihov novinar: kukuružišta u Slavoniji, imena beznačajnih ulica u Gospiću, višak turista u poznatom turističkom središtu ili redovna konferencija za tisak oporbenih stranaka. Dok je u Hrvatskoj jednostavno riječ o lošem novinarstvu, u svjetskim je medijima vidljiv drugi trend, trend povećanja broja kolumnista, koji svoje “komportaže” mogu pisati iz kućnog fotelja. Premda za takav trend vjerojatno postoje ekonomski motivi, Lloydja više zanimaju oni politički. Povećanjem broja kolumnista “nestaje granica činjeničnoga i komentiranoga. Novinar je sada mnogo slobodniji da sugerira, ili čak nametne svoj implicitni ili eksplicitni sud o procesima koje opisuje.” U novinskim medijima povećanje broja komentara i vrijednosnih sudova može se manifestirati i tako da se poveća broj reportaža o događajima koji u sebi jasno sadrže neki vrijednosni sud, poput izvještavanja o ratovima.

U procesu otvaranja medija, tvrdi Lloyd, “bilo je mnogih postignuća za civilno društvo; štošta se otvorilo što je nekoć bez potrebe bilo tajno. Ali ta priča nije samo priča o pobjedi. Prihvaćajući ciljeve istraživačkog novinarstva, novinari su se postavili u arbitre političkog života, u javne ličnosti, koje za sebe tvrde da su glavni čuvari istine i moralnosti. I upravo je ta strana postala dominantna, i upravo tu katkada tamnu stranu moramo preispitati zbog njezinog utjecaja na politiku i društvo. Jer cilj informiranja građana ne mora se postizati stalnim aktima agresije ili stavovima sumnje prema političarima i javnim službenicima. Taj cilj može se ostvariti, ili čak bolje ostvariti, tako da se razumiju ili uzmu za ozbiljno manifestni stavovi dužnosnika, potragom za razumijevanjem svijeta javnosti koji je bogatiji od današnjeg svijeta medijskih organizacija.”

Za razliku od Lloydja, američki autori McChesney i Bagdikian svoju analizu usredotočuju na moć medija koja proizlazi iz monopolizacije tržišta, odnosno na smanjenje kvalitete (lokalne) informiranosti. Oni se slažu s Lloydjom da suvremeni izdavači i medijski magnati nikada ne raspravljaju o vlastitoj moći ili o vlasničkim ulozima. Koncentracija

moći medijskih magnata, prema McChesneyu je tako velika da uništava temelje demokratskog odlučivanja. No za razliku od Lloyda i Bagdikiana, izlaz iz takve “nedemokratske” koncentracije moći McChesney vidi u jačoj ulozi državne regulacije, pa čak i u nacionalizaciji. TV mreže ABC, CBS i NBC primjerice tvore oligopol nacionalnih televizija. U američkom svijetu svih masovnih medija, prema Badikianu, dvadeset tri korporacije dijeli 80% tržišta. “Kupujući preostale medije, ti moćni divovi šalju poruke koje nadilaze njihove vlasničke interese i time smanjuju dostupnost informacijama.” Preuzimanjem lokalnih novina i lokalnih TV i radio stanica, takve korporacije ne predstavljaju javno dobro. Premda bez sumnje oblikuju socijalne i političke stavove svojih potrošača, kako kaže Bagdikian “ti mediji više ne služe američkim glasačima”.

Sve tri knjige postavljaju pitanja medijske “odgovornosti” pred javnošću (i to ne samo nacionalne televizije za koje porezni obveznici izdvajaju dio svog novca), koje je kod nas naoko još uvijek preuranjeno. Ne zbog toga što bismo sporili da mediji imaju bitnu ulogu u stvaranju civilnoga društva i demokratskog političkog života, već zbog uvriježenog stava da su političari još uvijek jedini kreatori naše sudbine, dok su novinari “dobri momci” koji raskrinkavaju njihove psine. Pitanje odgovornosti medija u kreiranju političkog života kod nas će se postaviti kao bitno pitanje javnosti tek kada počnemo misliti da “elita političara” nema moć da kreira naše blagostanje. Njegovo javno postavljanje bilo bi znak političkog smirenja, i normalizacije političkog (ali i ekonomskog) života. Možda je upravo zato vrijeme da se ono postavi.

Post scriptum

Pitanje društvene odgovornosti javnih glasila postavio je nedavno pred hrvatsku javnost gotovo najnevjerojatniji forum - Haaški sud, upućujući optužnice nekim hrvatskim novinarima i urednicima za objavljivanje imena i svjedočenja tajnih svjedoka toga suda. U raspravi koja se o tome vodila u hrvatskoj javnosti po prvi put se tematizirala “sloboda medija” u kontekstu javnoga dobra, odnosno društvene “odgovornosti medija”. Nije bila riječ samo o tome da “i novine mogu ubiti čovjeka” – premda je to bio povod optužnicama, već o sukobljenim društvenim vrijednostima, među kojima je “pravno na informaciju” samo jedna od njih, uz brojne druge (poput zaštite pravde odvijanja sudskog procesa).

Optuženi su bili manje značajni novinari i urednici. Ali je svima bilo jasno da su slična krivična djela (objavljivanje transkripata i sl.), i to mnogo češće i pogubnije, počinjale i druge, mnogo utjecajnije novine.

Po prvi se puta, nažalost ne zbog snage domaće javnosti, nego uz “malu pomoć izvana”, dovela u pitanje ideološka i stvarna svemoć novih centara moći.

OTUĐENE MASE U UREDIMA

“Svaki peti Britanac svoga šefa smatra nekompetentnim, ali to nije razlog da se tome ne bismo trebali smijati... Upoznajte Davida Brenta, menadžera srednjeg ranga firme za trgovinu papirom Wernham-Hogg, ogranak Slough...” Tako je televizijska postaja BBC Prime oglašavao svoju netom repriziranu TV-seriju *The Office*, nagrađenu s dva Zlatna Globusa. Upoznajte i druge likove: Tima Canterburyja, “starijeg predstavnika prodaje”, i Garetha Keenana, “vođu tima”, Dawn Tinsley, debeljuškastu recepcionerku i njezinog momka iz skladišta, Leeja; Neila Goodwina, Davidovog novog šefa, nakon spajanja podružnice Swindon. “Kada biste mogli imati radni ručak s nekim, živim ili mrtvim, tko bi to bio”, bilo je prvo pitanje koje je Davidu uputila konzultantska firma Cooper & Webb, zadužena za “lov na glave” i “controlling”. (Martin Luther King, Dalai Lama). “Kada bi o vama napravili film, tko bi igrao vaš lik?” (Russell Crowe. Russell je već dobio Oscar i dokazao se kao dobar glumac, znači: mogao bi u svoju ulogu ubaciti strast i nužni commitment.” “Koji su bili vaši heroji iz djetinjstva?” (Gandhi, Pele, Ali, Clapton. Molim primijetite visok postotak obojenih.) “Koje su vam jače strane?” (Sposobnost da zaposlenici kažu: “David, ne samo da te ubrajam u svoje najbolje prijatelje, već te poštujem i kao šefa.”) David želi biti zabavan, duhovit, komunikativan, šef kojega svi vole. Upoznajemo ga kao starog ropera u 30-ima (39) kojemu danas slogan više nije “živi intenzivno, umri brzo”, već “živi intenzivno, živi dugo”, kao organizatora dobrotvornih priredbi (“poljubac za funtu”) i maškara, kao vic-mahera kojemu politički nekorektnne šale ne uspijevaju, već ga službenici prijavljuju, osobu koji traži prijateljstvo i privrženost svojih podređenih. Odbija unaprjeđenje da ne mora otpustiti cijelu podružnicu. Volio bi da je podređenima uzor i heroj, ali ništa nije dalje od istine.

Komika Office-a pojačana je dokumentarističkim pogledima u kameru, crno-bijelom i kolor montažom, neprimjerenišću običnih situacija u službenoj okolini, sitnim detaljima nepodopština izdosađenih službenika. Na svim kompjutorskim ekranima vide se screen-saveri. Tim se želi vratiti na fakultet i završiti studij psihologije, Dawn bi najradije bila slikarica za dječje knjige. (“Daj si oduška”, kaže David, kako jednoga dana ne bi mogla reći da nisi ni probala.) Garreth je asistent regionalnog menadžera (koji sebe naziva: asistent regionalni menadžer), bivši kapetan teritorijalne obrane, obučen za “tajne operacije”, čiji je opis radnog

mjesta “vođa tima bez ovlasti da zapošljava, otpušta, promovira ili utječe na bilo što. Ovo radno mjesto s taštım naslovom otvoreno je za sve što dotični želi biti, ali nikada neće postati. Idealni kandidat je pohlepan urotnik s nezdravom opsesijom vojskom”; on prati tajnu simpatiju koja se razvija između Dawn i Tima (kako bi mogao raportirati Leeju), a ako se veza između Rachel i Tima ostvari, Garreth je moli da upotrijebi kondom (čime pokazuje svoj interes).

U Office-u se mogu prepoznati bezbrojne birokratske ustanove, čiji je smisao očito upitan. Stoga se na kraju prve serije (realistično) ukida ogranak firme u Swindonu, a na kraju druge serije, šef David dobiva otpremninu kao dio “tehnološkog viška”. (David: “Možete li zamisliti Isusa koji kaže: “O, rekao sam nekima u Betlehemu da sam Božji sin; mogu li sada ostati s mamom i tatom?” Ne, Isus se morao pokrenuti prema Nazaretu. Tako i ja. Moram izaći i proširiti vijest. Poslije Slougha, tu je Reading, Aldershot, Bracknell.”) Unatoč tim “hrabrim” riječima, David očajnički moli da ga ostave na poslu. I premda je otpočetka posve jasno da je cijela firma zapravo “tehnološki višak”, gledatelji na Internetu nezadovoljni traže da se Brent vrati, a serija produži. Današnji holivudski senzibilitet više ne priznaje gogoljevski smijeh-kroz-suze. Smije li serija tako okrutno nalikovati na stvarnost?

The Office je postmoderni opis otuđenja, koji je Marxu bio posve nepoznat. Prepoznajemo ga, ali mu se smijemo (jer tako je barem nešto lakše). Otuđenje ne nastaje zbog tlake, niti zbog odvajanja “od proizvoda svoga rada” (papira?), niti zbog “otuđenja od vlastite rodne biti”; već zbog dosade, zbog toga što je posao stvoren kao izlišan i besmislen (ali koji pomaže da preživimo), zbog nesposobnosti da se realiziraju naši pravi ciljevi (jer moramo bilo što raditi kako bismo preživjeli), ili zbog nemogućnosti da na poslu koji traje cijeli dan s ljudima budemo posve otvoreni i prijateljski. Pokušaj ostvarenja takvog zajedništva i prijateljstva nailazi na otpor: jer šef je ipak šef, službenici službenici, a posao posao. Pobrka li šef te razine, svima se loše piše. Premda je cjelodnevni posao postao cijeli život, naš je pravi život ostao negdje drugdje, ali više nitko ne zna gdje. Za par funti razlike, čak ni napredovanje više nije izazov. Druženje u pubu samo je loša refleksija onoga što se zbiva u firmi (sve je isto – samo su svi pijaniji).

Bez obzira misli li netko da smo mi u Hrvatskoj još daleko od takvih firmi, jer nas po staroj navadi nitko ne može tako malo platiti koliko malo mi možemo raditi, ili pak zato što se radni sati nisu proširili na cijeli dan, vratite nam Davida Brenta. On se barem nadao da firma može zamijeniti obitelj, a suradnici prijatelje.

KRITIČNE MASE

Okretanje plime, naslov jedne od osamdesetak knjiga američkog lingvиста i anarhista Noama Chomskoga (r. 1928), dobro opisuje situaciju koja je nastala potkraj 20. stoljeća, a pogotovo od dolaska na vlast Georgea W. Busha na čelo jedine preostale svjetske velesile i terorističkog rušenja tornjeva WTC. Prvo, ideja i praksa slobodne trgovine i globalizacije dovela je do posljedica kojima se brojni stanovnici svijeta nisu nadali: sve je veći jaz između bogatih i siromašnih, i to na svjetskom i na interno-nacionalnom planu; državne barijere sve se više ruše, a u uvjetima sve jače konkurencije nastaju sve veće međunarodne aglomeracije sa sve manjim sredstvima političke kontrole stanovništva; sve se češće čini da su globalizacijski pobjednici multinacionalne korporacije, a ne pojedinci, njihova sloboda i standard; politika je postala sporedni proizvod ekonomije – političari sve više služe kanaliziranju interesa velikih ekonomskih subjekata, a sve manje zaštiti interesa pojedinaca; rušenje državnih barijera omogućilo je i sve jači utjecaj svjetskog terorizma; napokon, tu je i utjecaj jedinoga carstva u kreiranju svjetske politike prema vlastitim imperijalnim interesima.

Devedesetih godina činilo se da su demokracija i kapitalizam gotovo istoznačni i da se mogu legitimirati samo u paketu. Danas, samo petnaest godina nakon baršunaste revolucije i pada Berlinskog zida, situacija izgleda bitno drukčija. Danas vlast jedine velesile koristi sofisticirana sredstva mučenja građana jedne osvojene države; države osvojene kako bi carske kompanije monopolizirale najvažniju sirovinu – naftu. Danas američke vlasti u ime borbe protiv terorizma eksteritorijalno zatvaraju optuženike za terorizam, uključujući i neke svoje državljane, gotovo bez ikakve pravne pomoći i legalnih sredstava obrane. Izbori se namještaju, političke pozicije nasljeđuju ili kupuju.

Prema mnogima, takve posljedice globalizacije izdaja su obećanja i nada kojima su se brojne zemlje svijeta pokrenule iz dogmatskog drijemeža, svrgnule komunističke vlastodršce i prihvale nejake demokratske institucije kao ograde protiv globalističkih sila. Te su zemlje uhvaćene u zamku. Prema Chomskome i drugim antiglobalistima, zaduženost tih zemalja sada se manifestira kroz prihvaćanje političkog diktata MMF-a i Svjetske banke, odnosno zemalja koje njima dominiraju.

Ali, Noam Chomsky ne misli da je riječ o okretanju plime, već o jednom stalnom obrascu američkog imperijalizma, o konstanti američke

politike, od Wilsonove doktrine debele batine početkom 20. stoljeća do danas. Događaji se pravilno ponavljaju od vremena kada je počeo pisati o političkim temama (1965.) pa sve do danas. Kada joj odgovara, u državama pod svojim protektoratom ona namiješta diktatore, a katkada, kao u slučaju bivših komunističkih zemalja, koristi obrnutu strategiju - jaku propagandu demokracije i slobode tržišta. Ali to je samo propaganda: nije riječ o nekoj želji da svijet postane slobodan, već da postane potčinjen interesima američkoga kapitala. Kako bi zaštitila svoje interese, Amerika ne preza od upotrebe vojne sile, a pogotovo ne od vojne pomoći zemljama koje smatra "svojima". Razočaravati se prema Chomskome mogu samo oni koji do sada nisu shvatili moć propagande i zločinačko djelovanje kapitalističkog militarizma. "Sjedinjene države su vodeća teroristička država u svijetu", u više je navrata tvrdio Chomsky, za koju međunarodni politički i pravni poredak nikada nije predstavljao pretjeranu prepreku za ostvarivanje njezinih interesa.

Plima anti-amerikanizma i antiglobalizacije, val antikapitalizma, povići protiv multinacionalnih korporacija, Svjetske banke i MMF-a, perfidija tajnih službi, mutnih smjena lokalnih tirana, i sve intenzivnije propagande, zasigurno su razlog zbog kojeg Chomsky zahvaljuje svoju obnovljenu svjetsku, i tek nastalu domaću popularnost u osvit 21. stoljeća. U samo tri godine, od 2001., kod nas je objavljeno i prevedeno desetak Chomskyjevih knjiga ili knjiga o njemu⁵⁹. *Gusari i carevi* već duže vrijeme zaokupljaju *Vjesnikove* stranice, a povodom objavljivanja spomenutih knjiga održala su se i multimedijiska predavanja, predstavljanja renomiranih stručnjaka i td. Unatoč činjenici da na hrvatski nemamo prevedenu nijednu njegovu znanstvenu (lingvističku) knjigu, s pravom možemo reći da je Chomsky gotovo najprevođeniji autor novije hrvatske publicistike.

Premda je autoritet Noama Chomskoga, odnosno njegove teorije o urođenosti lingvističkih struktura danas neosporan, na području politike Chomsky je otpočetak svog političkog aktivizma, od protesta protiv vijetnamskog rata 1965., bio sporan i osporavan. Njegov se politički stav obično obilježava kao libertinski socijalizam ili anarhizam. Prema *Chomskome za početnike*, "to nije doktrina. To je u biti nehije-

⁵⁹ *Moć i Teror* (Jesenski-Turk 2003), 11-9 (Jesenski-Turk 2002), *Novi militaristički humanizam* (Adamić 2003.), *Mediji, propaganda i sistem* (Strpić 2002), *Propaganda i javno mišljenje* (VBZ 2002.); tu su još knjige *Chomsky za početnike* (Jesenski-Turk 2003) i knjiga Jeremyja Foxa *Chomsky i globalizacija* (Jesenski-Turk 2001), a tijekom prošle godine objavljene su još tri njegove knjige: *Gusari i carevi* (Izvori), *Hegemonija ili opstanak* (Ljevak) te *Stari i novi poretci* (Jesenski-Turk).

rarijski način razmišljanja, djelovanja i odnošenja prema drugim ljudima... Libertarijanski socijalist želi vidjeti kako centralizirana država ili ekonomska moć slabi i dolazi pod kontrolu kooperativnih sudionika". (Druga dva oblačića na istoj stranici stripa kažu: "Time se dokazuje da se radničkom kontrolom povećava učinkovitost", i "Ali kapitalisti to ne žele. Kapitalisti se brinu o kontroli – a ne o produktivnosti ili učinkovitosti".)

"Nehijerarhijski način razmišljanja i djelovanja" doista točno izražava Chomskyjev vrlo jak kritički stil. Ali, razmotrimo primjerice njegove tekstove o Kosovu i Balkanskoj krizi. Chomsky u tekstu "Krizna na Balkanu"⁶⁰, citirajući različite izvore, optužuje NATO da je bombardiranjem posve uništio demokratsku opoziciju u Srbiji, te da je stvorio više civilnih žrtava na Kosovu negoli ih bilo prije intervencije. U stvari, prema Chomskome, civilne žrtve uslijed bombardiranja bile su post hoc opravdanje za intervenciju. On tvrdi da su Sjedinjene države "minirale" diplomatsko rješenje, sporazum u Rambouilletu, kako bi mogle vojno intervenirati (premda nije posve jasno zašto bi to Sjedinjenim državama bilo u interesu). Sažeto rečeno, Chomsky bi mogao potpisati srpski grafit "Slobo = Clintone". Prema Chomskome, Amerikanci su potpomagali Hrvate ("koji su počinili brojne zločine tijekom II svjetskog rata"), da bi posljedica toga bio "najveći egzodus jednog naroda u sukobu na području bivše Jugoslavije – srpskog".

Ustvari, ideološki sukob Chomskoga i Sjedinjenih država (u bilo kojem političkom obliku) Sjedinjene države nikako ne mogu dobiti jer a) uvijek interveniraju prerano – dok se diplomatska sredstva nisu iscrpila b) prekasno – kada su već počinjeni nebrojeni zločini; c) jer uopće nisu djelovale ili su "otupjeli oštricu djelovanja UN-a"; d) jer su intervenirale – "zašto-baš-tamo-a-ne-negdje-drugdje?"

Premda je intervencija primjerice na Kosovu možda bila kršenje međunarodnoga prava – to je vjerojatno uvijek slučaj u međunarodnim ratovima, (a srpske su se vlasti pouzdavale u to kao argument da ih NATO neće napasti), naše ratno iskustvo pokazuje da je Chomskyjeva "shotgun" strategija, strategija prema kojoj je moralno pogrešno i djelovati i ne djelovati, barem u nekim slučajevima pogrešna, pa čak i nemoralna. To iskustvo nam kaže da bi preemptivna intervencija doista mogla spasiti brojne živote, što je ustvari i učinila. No, čini mi se da to ne bi trebala biti glavna zamjerka Chomskome. Prema brojnim zapisima koje

⁶⁰ Chomsky, Noam: 1999. "Crisis in the Balkans", *Z Magazine*, May, 1999 <http://www.chomsky.info/articles/199905--.htm>

Chomsky objavljuje gotovo svaki tjedan, moramo se štoviše čuditi energiji kojom on, preko novina, prati svjetska zbivanja.

Jedna od glavnih zamjerki anarhističkoj kritici leži u činjenici što Chomsky u svojim knjigama ne nudi nikakva rješenja. (Takva se kritika nekoć, u doba komunizma, zvala – “kritizerstvo”). Na spomenutom primjeru Kosova vidi se kako Chomskyjeva kritika nikada ne bi mogla postati temelj neke sustavne politike.

U slučaju terorističkih napada na WTC, Amerikanci su, prema Chomskome, sami krivi za terorističke napade na svom teritoriju, jer su vodili pogrešnu politiku na Bliskome istoku. Arapi u biti nisu teroristi, oni samo uzvraćaju udarce koje im je nanijela američka politika zajedništva s Izraelom. Treba “razumjeti” korijene njihova nezadovoljstva.

Pretpostavimo da je to točno. Ako je točno da svako djelovanje ima neke “uzroke”, onda je vjerojatno točno da i siromaštvo ima neke uzroke. Prema Chomskome, to je uvijek zbog izrabljivanja neke svjetske sile. U slučaju bivših komunističkih zemalja – prvo Rusije, a potom Amerike. Ali, stvarnost je dosta složenija. Neke su se bivše komunističke zemlje dobro oporavile. Pritegnule su kaiš, umjesto da troše dohodak na luksuz, investirale su ga pametno, i postale su “normalne” i civilizirane zemlje koje svoju sudbinu imaju u “svom džepu”. Onima pak, kojima je za njihovo stanje bio kriv komunizam, a danas – globalizirani špekulativni kapital, kojima je za njihove pogrešne odluke uvijek kriv netko drugi, njima ustvari nema spasa. Jer krilatica “uvijek je kriv netko drugi” dovodi do pasivnosti i apatije, a to je prvi uzrok siromaštva. Isto vrijedi i na razini pojedinačnih odluka. Zar bi zemlje koje racionalno troše svoj dohodak i resurse trebale posegnuti za kreditima Svjetske banke i MMF-a, i time se izlagati “špekulantskom kapitalu” i utjecaju vlasnika novca?

U tome leži možda najznačajnija zamjerka Chomskome, a to je da njegove knjige, ma koliko zanimljive bile, šalju “krivu poruku”, a to je poruka potlačenima i siromašnima ovoga svijeta da je za njihove nevolje uvijek kriv netko drugi. Zbog toga val objavljivanja Chomskyjevih knjiga vidim prije kao recidiv starog, komunističkog nasljeđa, koji je imao vrlo razvijenu “kritiku ideologije”, dok je na domaćem i ekonomskom terenu širio apatiju, negoli kao intelektualni izazov kojim ćemo rušiti nepravde ovoga svijeta. Jer jedno je jasno: da bismo mogli rušiti nepravde, moramo podnijeti barem neki financijski trošak. Jesmo li to voljni učiniti?

KORUMPIRANE MASE

Skandali poput Enrona, financijski inženjering, zaogrtnje vlastitog interesa “u zastavu” ili “nacionalni interes”, rat kao izlika za autoritarnu politiku, protekcionizam u trgovini, dodjeljivanje koncesija prema političko-stranačkoj pripadnosti ili prema visini donacija stranci na vlasti, prikrivanje profita u *off-shore* stranim bankama, kritika opozicije i kontrola medija zbog njihovog “zanemarivanja državnog interesa” i “razjedinjenja kada je jedinstvo najpotrebnije”, nepoštivanje međunarodnih konvencija, zapošljavanje sinova i netjaka, skrivanje nepoćudnih knjiga - sve su to prokušane politološke metode jedne vrste režima koji pripada ropotarnici prošlosti. Ali dok je Hrvatska bila bez demokratskih tradicija, bez iskustva i jake kontrole vlasti, pa joj neki blagonakloniji povjesničar može oprostiti “dječje bolesti” tranzicije, kakvu vrstu blagonaklonosti možemo očekivati za suvremene Sjedinjene države, koje prema riječima brojnih suvremenih Amerikanaca koriste sve spomenute “metode”? Kuda su u tako kratkom vremenu raspršila sjajna demokratska tradicija?

Jedan od najžešćih i danas najpoznatijih kritičara metoda autoritarnosti i ekonomske politike današnje američke administracije je ekonomist Paul Krugman, profesor s Princetona i kolumnist *New York Timesa*. Po mnogima on je jedan od rijetkih usamljenih jahača među pacificiranim novinarima, s dovoljno znanja i hrabrosti da u knjizi sakupljenih kolumni pod naslovom *Veliko raskrinkavanje*⁶¹ predsjednika Busha nazove lašcem, a njegovu “plutokraciju” najgorom administracijom u američkoj povijesti. Prema Krugmanu, današnja se američka administracija pretvorila u “revolucionarnu silu, silu koja ne prihvaća nikakav legitimitet političkog sustava... Postoje brojni dokazi da današnja vlast vjeruje kako američke političke i socijalne institucije s dugom tradicijom u načelu više ne bi trebale postojati; ona više ne prihvaća pravila koje smo smatrali samorazumljivima... Njezin cilj izgleda otprilike ovako: stvoriti zemlju koja u biti nema nikakve socijalne pomoći, koja se uglavnom oslanja na vojnu moć kako bi provela svoju volju u inozemstvu, stvoriti škole u kojima se ne predaje evolucija ali u kojima se podučava religija, i stvoriti zemlju u kojoj su slobodni izbori – po mogućnosti

---

⁶¹ Krugman, Paul: 2004. *The Great Unravelling: From Boom to Bust in Three Scandalous Years*, Gardners books, New York.

– tek formalnost.” Poteškoća s revolucionarnom silom jest u tome, tvrdi Krugman citirajući Kissingera, što opozicija obično tretira revolucionarnu moć blagonaklono, kao da su znakovi te revolucionarnosti tek taktičke varke, kao da takva vlast u stvari prihvaća postojeći legitimitet, ali ističe svoju politiku samo zato da stekne bolju pregovaračku poziciju, kao da postoje posebne otežavajuće okolnosti koje se mogu nadoknaditi posebnim koncesijama. U takvim vremenima “oni koji upozoravaju na opasnost nazivaju se alarmistima, a oni koji predlažu umjerenost smatraju se pametnima. Ali u biti revolucionarna je moć ona koja ima hrabrosti za svoja revolucionarna uvjerenja, i dovoljno želje, štoviše strasti, da svoja načela dovede do krajnosti.”

Najgora metoda za provedbu “revolucionarne” strategije prema Krugmanu jest njezino opravdanje ratnom situacijom. Kada su veze Al Qaeda i Husseina ostale nedokazane, bilo je potrebno izmisliti oružje za masovno uništenje, a dokazi, kao što znamo iz britanskog primjera, bili su izmišljeni. “Iračka narudžba aluminijskih cijevi bila je pogrešno protumačena: cijevi nisu mogle poslužiti za njihovu navodnu namjeru da obogate uran i stvore bombu. Drugi dokaz, narudžba urana iz Nigera, pokazalo se da je bila čisti falsifikat.” Kada se pokazalo da je riječ o falsifikatima, bilo je već kasno. Prema Krugmanu, isti se model za ostvarenje politike provodio i u području energetske politike, politike zaštite okoliša, zdravstvene zaštite, školstva i td. “U svim tim slučajevima administracija je uvjerala umjerenjake da nema radikalne ciljeve, i pružala razloge za provedbu svoje politike pretvarajući se da je drukčija... a ljudi koji su bili naviknuti na stabilnost, suočivši se s revolucionarnom silom, nisu mogli vjerovati da se tako nešto može dogoditi, pa su bili posve neučinkoviti u oponiranju.” Zašto se sve to događa? “Bogatima je u devedesetima išlo vrlo dobro; otkuda takva mržnja prema svemu što iole liči na redistribuciju? Korporacije su cvjetale; otkuda taj nagon da se ukinu svi oblici umjerene okolišne regulacije? Crkve svih denominacija su prosperirale; čemu taj atak na odvajanje crkve i države? Američka moć i utjecaj nikada nije bila veća; čemu taj nagon za uništenjem naših savezništava i pokretanje vojnih avantura?”

Krugman ne nudi velike sociološke odgovore. Ali predlaže nekoliko pravila “raskrinkavanja”. Prvo, nemojmo pretpostavljati da prijedlozi političkog postupanja imaju veze s ciljevima koji se objavljuju u javnosti. Drugo, napravimo domaću zadaću i otkrijmo koji su stvarni ciljevi, ono što ljudi na vlasti *stvarno* žele. “Trebamo samo pogledati što su zagovornici određene politike govorili prije negoli su svoju politiku prodavali široj publici.” Čini se da je to novinarima teško, jer ne žele izgledati kao neki ljudi teoretičari zavjere. “Ali nije realistično pretpostaviti da takve zavje-

re nema, premda je ona uglavnom javna". Treće, nemojmo pretpostaviti da vrijede uobičajena pravila politike jer revolucionarna vlast ne smatra da mora igrati po pravilima. "Stephen Griles, lobist industrije ugljena, zamjenik ministra unutrašnjih poslova, intervenirao je u raspravi o istraživanju energije na strani bivšeg klijenta; još uvijek je na vlasti. Thomas White, jedan od bivših direktora Enrona, dobio je položaj sekretara u Ministarstvu vojske; pokazalo se da je njegov odjel Enrona bio izvor fantomskih profita – ali još je uvijek na vlasti. Za Richarda Perlea, ravnatelja Savjeta za obrambenu politiku, pokazalo se postoji sukob interesa, ali sve što se dogodilo bilo je da od ravnatelja postane član. A predsjednik i zamjenik predsjednika odbacili su, naravno, bilo kakve primjedbe na njihove vrlo problematične poslovne karijere." Kako se takve vijesti brišu iz očiju javnosti? Jednostavno: brojnim znakovima za uzbunu od terorističkih napada.

Četvrto, od revolucionarne vlasti očekuj da na kritiku odgovori napadom. Prema Krugmanu, revolucionarna vlast koja ne prihvaća legitimnost postojećeg sistema, ne prihvaća niti pravo drugih da ih se kritizira. Kritičare, čak i one s jasnim patriotskim kredibilitetom, poput senatora Kerryja, vijetnamskog veterana, napadaju kao osobu koja "prelazi sve granice ponašanja". "Kerryjevo iskustvo samo je posljednji primjer u nizu epizoda demoniziranja i po mogućnosti uništavanja karijera kritičara... Bushova administracija postala je notorna po svojoj netoleranciji prema različitim mišljenjima, čak i onih ljudi koji su na njegovoj strani." Naposljetku, nemojmo misliti da postoje bilo kakve granice ciljevima revolucionarne vlasti. "Postaje sve jasnije da užu krug administracije smatra rat protiv Iraka tek početkom "Bushove doktrine", prema kojoj će se moć SAD-a koristiti u cijelome svijetu... S Iraka to bi moglo prijeći u Siriju i Iran, ali vojnom moći nećemo ugrožavati demokratske države, ili...?"

Jedno od glavnih uporišta Krugmanove ekonomske kritike jest sukob interesa pojedinaca na vlasti i u privredi. "Kada se raspao Enron, najslavnija kompanija svoga vremena, slavljena kao pravi model modernog biznisa, odmah sam vidio posljedice: ako je takva poznata i slavna kompanija mogla biti Ponzijeva shema (financijskog inženjeringa) teško je bilo povjerovati da je ostatak američkog poduzetništva bio čist... Ali ta epizoda nam govori nešto što mnogi ne žele čuti – o razmjerima u kojima je današnje političko vodstvo dio problema. Jer jednostavna je činjenica da su se George W. Bush i Dick Cheney obogatili vrlo sličnim trikovima, premda u manjoj mjeri kao i direktori Enrona i drugih korporacija opterećenih skandalima." Krugman kritizira model poduzetnič-

kog ponašanja koji je doveo do stvaranja i pucanja “poslovnog mjehura”, ili tzv. sedam navika loših investitora: 1. misli kratkoročno, 2. budi gramziv, 3. vjeruj da postoji još veća budala, 4. trči za stadom, 5. stvori velike generalizacije, 6. budi u skladu s trendom, 7. igray s tuđim novcem. Kako je došlo do takvog pucanja, do recesije? Zamislimo, kaže Krugman da postoje neandertalci medvjedeg klana i neandertalci bikovog klana (bear i bull su oznake tržišnih strategija). “Medvjedi” love malu divljač, ali je uspijevaju uloviti svaki dan. “Bikovi” love mamute, ali ih obično love mnogo rjeđe. Međutim, ako “bikovi” u nekom razdoblju uspiju uloviti mamute svaki dan, velika je vjerojatnost da će “medvjedi” postati ljubomorni i prebaciti se na strategiju “bikova”. Ali upravo tada će vjerojatnost velikoga ulova postajati sve rjeđa.

U uvjetima recesije, nastale zbog “odumiranja mamuta”, uz velike izdatke za naoružanje i vođenje rata, Krugman smatra da je smanjivanje poreza najlošija ekonomska politika. Ona je i najnemoralnija ako od smanjenja poreza najviše profitiraju najbogatiji slojevi. Bushovo smanjenje poreza možda nema takav izravan učinak, ali će se takva politika, prema Krugmanu manifestirati takvim nejednakostima time što će se sredstva od smanjenog proračuna namicati iz fondova socijalne sigurnosti i smanjenjem izdataka za zdravstveno osiguranje. A to će pogoditi upravo siromašnije, naime osiguranike tih fondova. Krugman smatra da je moralno odbojno kada državni službenici govore o neučinkovitosti tih fondova (i kada traže njihovu “reformu”) budući da su upravo ti fondovi financirali državu kupnjom državnih obveznica. Vjerojatno je logika još jednostavnija: ekonomija ne može prosperirati ako se proračun smanjuje, a da pri tom rastu vojni izdaci i troškovi protekcionističke intervencije u određenim industrijama (poput čelične). “Dugom razdoblju prosperiteta i mira je kraj”; Krugman ironično citira naslov “glavne vijesti” u satiričnom časopisu *Onion*. Prema Krugmanu, jedina dobra vijest bit će kada prestane ovaj grozni trenutak američke povijesti.

Sve nam to djeluje pomalo poznato. Ima li onda u Krugmanovim analizama pouka za Hrvatsku? Nemamo li dovoljno domaćih briga da bismo morali brinuti za Ameriku? U uvjetima nastajanja jedinog svjetskog carstva, jasno je da su sve oči okrenute prema jedinom središtu. A gledano lokalno, postoje možda dvije pouke. Prvo je upozorenje kojeg je ejdž-di-zi vrlo brzo po osvajanju vlasti postao bolno svjestan: premda je smanjenje poreza popularna mjera, ona se ne može provesti bez socijalnih lomova u uvjetima prezaduženosti, a pogotovo ako ste uz to dali obećanja (ili sklopili koaliciju sa) socijalno ugroženijim kategorijama stanovništva. Druga je pouka politička: od dječjih bolesti od kojih smo

ozdravili, mogu oboljeti i odrasli. Čini se kao da su autoritarne metode mini-država, kao i proto-ekonomska sredstva bogaćenja poput financijskog inženjeringa, bili su samo trening za jednu mnogo veću utakmicu sa sličnim rezultatom. Da rezultat može biti isti i u svjetsko-povijesnom derbiju ne mora nas ispunjavati posebnim ponosom.

KONZERVATIVNE MASE

Američko-židovski intelektualac Irving Kristol, osnivač i urednik časopisa *The Public Interest*, jedne od prvih konzervativnih publikacija koja se bavila pitanjima kulture, religije i "vrijednosti", bivši profesor Njujorškog Sveučilišta poznat kao "kum američkog neokonzervativizma", godine 1995. objavio je svoju knjigu *Neokonzervativizam. Autobiografija jedne ideje*⁶². Kristolova opsežna knjiga sastavljena je od četrdesetak vrlo zanimljivih, popularno pisanih, i raznovrsnih eseja objavljenih u vremenu od 1965. do 1994. godine o politološkim i kulturnim temama, o utopizmu i "novoj klasi" ljevičara, o rasi, spolu, obitelji, kontrakulturi, demokraciji i kapitalizmu, o tzv. "socijalnoj pravdi", američkoj revoluciji, socijalizmu, židovstvu, hladnom ratu i sl.

Netko će reći da se od tada do danas mnogo toga dogodilo: Bush i problematični izbori, irački rat i kršenje ljudskih prava, uspon fundamentalističke religiozne desnice, Enron – kao simbol financijskog i moralnog pada korporacija, sve veća korupcija političke klase i sve veće nepovjerenje u "elektorski koledž" – te da zbog tih vrlo važnih događaja u novijoj povijesti, ideja neokonzervativizma mora izgledati bitno drukčije negoli je to bilo u razdoblju u kojem su pisani Kristolovi eseji. A dodatni je problem da niti jedan esej ne daje sistematičnu sliku i jednoznačni odgovor na pitanje što je to zapravo neokonzervativizam. Zbog toga, u vrlo dobrom pogovoru, prof. Zvonko Lerotić radi pregled klasičnijih klasifikacija i definicija konzervativizma.

Knjiga je "autobiografija jedne ideje", čime Kristol ukazuje i na postupnu promjenu vlastitih stavova – od ljevičarskih iz ranih pedesetih godina, preko liberalnih do onih posve konzervativnih novijega datuma, čime je, barem za niz njegovih ljevičarskih kritičara, doveden u pitanje Kristolov moralni i teorijski integritet. Ali postoji i dublji razlog objavljivanju eseja starih četrdeset godina.

U prošlogodišnjem članku pod naslovom "Neokonzervativno uvjerenje" Kristol objašnjava: "Neokonzervativizam nije "pokret". Neokonzervativizam je "uvjerenje" koje se tek sporadično i nasumično

⁶² Kristol, Irving, 1995. *Neoconservatism. Autobiography of an Idea*, u hrvatskome prijevodu: *Neokonzervativizam. Autobiografija jedne ideje*, Algoritam, Zagreb, 2004. prevela Božica Jakovlev.

manifestira tijekom vremena, a njegov jasni smisao možemo steći tek retrospektivno. Povijesna zadaća i politički smisao neokonzervativizma jest da pretvori Republikansku stranku i američki konzervativizam općenito, protiv njihove volje, u novu vrstu konzervativne politike koja će biti sposobna vladati u modernoj demokraciji.” Riječ je o pokušaju uspostavljanja načela konzervativne vlasti umjesto nasumične reakcije na zablude demokrata i liberala. Takva je konzervativna politika posve američka, misli Kristol, jer ništa slično ne postoji u suvremenoj sekulariziranoj Europi. Neokonzervativizam je za razliku od “bivših” oblika desničarskih ideologija politika nade, on gleda unaprijed a nije nostalgican, njegov je opći ton vedar a ne tmuran. “Većina Republikanskih političara ništa ne zna o neokonzervativizmu, i to je uopće ne brine. Unatoč tomu, oni ne mogu ostati slijepi prema činjenici da je politički konzervativizam, time što nadilazi svoj tradicionalan politički i financijski temelj, pripomogao da on postane prihvatljiv većini američkih glasača. A isto tako nije zanemarivo da je upravo ta neokonzervativna politika, a ne tradicionalna republikanska, ona koja je dovela na vlast Republikanske predsjednike.”

Nekoliko vrlo važnih obilježja karakterizira tu ideologiju. Tradicionalno ona uključuje smanjenje poreznih stopa radi stimulacije ekonomskog rasta. Ali opravdanje je danas drukčije: dok je nekoć zbog te politike dolazilo do sukoba između bogatih i siromašnih, danas se ta politika opravdava nadom u ekonomski prosperitet za sve. Upravo je zbog toga naglasak na ekonomskom rastu, a to znači da je takva politika proračunski manje rigorozna od tradicionalnog konzervativizma: “Temeljna pretpostavka neokonzervativizma jest da će zbog demokratskog širenja bogatstva među svim klasama, populacija vlasnika i poreznih obveznika biti s vremenom imunija na egalitarne iluzije i demagoške fraze, te da će postati osjetljivija prema temeljima ekonomskog ponašanja.”

Drugo, “neokoni” ne vole koncentraciju usluga u rukama države, ali oni nisu alarmirani Hayekovim upozorenjem da ta koncentracija “vodi u ropstvo”. “Premda ne vole državno uplitanje, ljudi su oduvijek više voljeli jaku negoli slabu državu”, tvrdi Kristol.

Treće: neokonzervativci su slični tradicionalnima i po tome što u američkoj kulturi primjećuju stalno propadanje i nove dimenzije vulgarnosti. To ih razlikuje od neokonzervativaca Hayekove provenijencije – jer njih, tzv. “neoliberalne”, kultura, a to znači pozitivna sloboda koja se manifestira u sve većim količinama javne prostitucije, narkomanije, u stalnom sniženju obrazovanja, uopće ne zanima kao nešto čime bi se trebala baviti država.

Neokonzervativizam se posebno jasno ogleda na području vanjske politike: "Prvo, patriotizam je prirodan i zdrav osjećaj, te bi ga privatne i javne institucije trebale poticati. (To je posebno važno u uvjetima visokih stopa imigracije.) Drugo, svjetska je vlada užasna ideja jer može dovesti do svjetske tiranije. Treće, državnici bi prije svega trebali imati sposobnost da razlikuju prijatelje od neprijatelja. I četvrto, za veliku silu "nacionalni interes" nije geografski pojam. Mali narod može misliti da njegov nacionalni interes počinje i završava na njezinim granicama. Veća nacija ima šire interese. Sjedinjene države danas neminovno osim materijalnih interesa imaju i ideološke. Sjedinjene države će se uvijek osjećati prisiljenim da po mogućnosti brane demokratsku naciju pred napadom nedemokratskih sila, unutrašnjih ili vanjskih. I zbog toga osjećamo da je nužno danas braniti Izrael ako je ugrožen njegov opstanak. Nisu nam potrebne nikakve složene kalkulacije nacionalnog interesa."

S usponom moći, američkoga carstva, došle su i nove odgovornosti, koje mnogim tradicionalnim konzervativcima nisu drage. "Kada imate takvu moć, ili ćemo mi naći načina da je iskoristimo, ili će je drugi otkriti za nas." Tradicionalni konzervativizam također nije mogao pomiriti ekonomski konzervativizam sa socijalnim ili kulturnim (jer je najbitnije pitanje bilo ograničiti moć države). Ukratko: "Pokazalo se da je predsjednik Bush i njegova administracija posve "kod kuće" u tom novom političkom okolišu, premda tu ulogu ni on, ni njegova stranka nisu mogle anticipirati. I zbog toga neokonzervativizam doživljava svoj drugi život u vrijeme dok mu neki još uvijek pišu osmrtnice."

Ali, gledajući sa strane, ili ako hoćete iz europske perspektive, razlike tradicionalnog konzervativizma i neokonzervativizma doista nisu tako velike kako to Kristol misli. Postojalo je razdoblje, početkom devedesetih godina, kada je radikalni ekonomski liberalizam imao veliku podršku i među konzervativcima i među bivšim ljevičarima. (A knjiga "Neokonzervativizam" svjedoči uglavnom o toj fazi.) Međutim danas, u vrijeme Bushove vladavine, te su se nade u opće ostvarenje Millovih "negativnih sloboda" i prava posve izjalovile. Taj gubitak univerzalnosti – koji je još nedavno pružala ideologija univerzalnih prava i ravnoteža tržišta, i njezino nadomještanje "američkim nacionalnim interesom", uništilo je temelje političke pravednosti i svjetske stabilnosti. Američka sila koja se danas koristi za razlikovanje "prijatelja i neprijatelja" i iskorjenjivanje "zla", mogla se mnogo pravednije – i trajnije – iskoristiti za već gotovo ostvarene ideale pravne jednakosti pojedinaca, jednake važnosti svih naroda svijeta i za univerzalnu uspostavu "Carstva zakona". I ma koliko neokoni veličali američku moć, njihova je ideologija u samo

nekoliko godina postala drastično provincijalnija, odnosno tradicionalnije- konzervativna, i time postala opasnija i za svijet i za njih same. I zato veličanje partikularnijih vrijednosti neće biti posebno dugog vijeka.

MASE I NJIHOVA PREHRANA

“Ljudi će bolje spavati ako ne budu znali kako se rade kobasice i kako se vodi politika”, navodno je rekao Otto von Bismarck. Dva događaja iz nedavne hrvatske povijesti potvrđuju istinitost te tvrdnje.

Prva je bila vijest da su u našim trgovinama navodno pronađene namirnice sa sastojcima od genetski modificiranih organizama u postotku većem od dopuštenog (1% $\geq$). Ta je vijest kod nas izazvala prvi pravi slučaj "moralne panike". Ministar zdravstva je objavio da će temeljito ispitati te tvrdnje, njegov pomoćnik je tvrdio da imamo sredstva da to ispitamo, voditelji laboratorija za ispitivanje kvalitete hrane su tvrdili kako trgovački lanci nemaju mogućnosti provjeriti sastav hrane koju prodaju već da bi certifikate trebali tražiti od proizvođača, Zelena akcija je zahtijevala dosljednu primjenu Zakona o kvaliteti prehrane, po broju reakcija TV gledatelja čini se da je tema za javnost vruća, a da je klima toplija možda bi bilo i demonstracija. Seljaci, koji trenutno imaju akutnih problema s konkurencijom govedine iz EU, (i otkada se zapravo po prvi put shvatilo značenje priključenja EU), proširili su paniku tvrdnjom da ćemo iz EU dobivati kravlje ludilo. Ne treba zaboraviti da su neke zemlje, poput Norveške, upravo zbog EU režima poljoprivrede i ribogojstva odustale od priključenja.

Istodobno, čini se da EU brinu analogne, ali upravo obrnute brige: kako zaštititi svoje tržište od neprovjerene hrane koja dolazi s istočnoga tržišta. *Guardian Weekly* prošli je tjedan objavio da će EU djelovati kako bi se zaštitila od GM hrane uvezene iz Istočne Europe, tj. iz zemalja koje će 1. travnja postati dio velikog europskog tržišta. Najveća poljoprivredna zemlja Istočne Europe, Poljska, (isto tako i Češka) već nekoliko godina uzgaja GM žitarice, a da nema primjerene laboratorije za testiranje takve hrane.

NGO grupe za zaštitu okoliša optužuju biotech kompanije poput Monsanto i Pioneera da koriste zemlje bivšeg Istočnog bloka kao “trojanskog konja” kako bi svoje GM proizvode plasirale na tržište EU, premda te kompanije posluju legalno u EU već sedam godina. “Problem nije u zakonima”, tvrdi Paul Brown. “Sve nove članice imaju zakone o GMO slične ostatku EU. Poteškoća je u tome, mogu li one provesti te zakone, ako znamo da njihova sredstva za testiranje nisu adekvatna.” (Isto vrijedi i za Hrvatsku). Stoga će prilikom ulaska pridruženih zemalja EU, sljedeći

korak zajednice biti rješavanje problema detekcije takve hrane; odnosno zahtjev da se problem riješi u roku od mjesec dana po zvaničnom ulasku tih zemalja u Europu. Ako te zemlje same neće moći riješiti problem, prema riječima Beate Gminder, glasnogovornice Direktorata za zdravstvo i zaštitu potrošača EU, one će morati ugovorno platiti laboratorije iz Europe koji će taj posao obavljati za njih.

Na jednom skupu o GMO u Salzburgu, šecujući se po tržnici na glavnom trgu s pseudo-mozartovskim kočijama, prisjećam se kako je tadašnji ravnatelj Wellcome trusta, Roger Morgan izjavio: “Ljudi se ovdje brinu ima li njihova hrana GMO, ali ne brinu koliko je štetnih gena iz izmeta ovih konja upravo palo na ove njihove namirnice.” Za znanstvenike koji se bave GMO, taj mini-rat, i moralna panika oko toga tko je zapravo odgovoran za transfer “tog smeća”, kako je namirnice s GMO-om nazvao voditelj naše Zelene akcije, cijela je situacija prilično apsurdna. Sreća je da se vodi oko problema koji znanstveno (pa ni kulinarski) gledano ne postoji, jer GMO u hrani nemaju nikakve veze s njezinom kvalitetom. Dosada nije ustanovljen ni jedan slučaj da je promjena gena neke namirnice uzrokovala ikakvu bolest.

Za razliku od toga, sjetimo se samo naših brojnih vijesti o salmoneli. Kod nas se primjerice nitko ne buni kada čuje da su ljudi umrli od salmonеле, a slučajeva zaraze je kod nas bilo vrlo mnogo. Koliko nas odlazi na “kolinje”? Jedno je vrijeme, uštede radi, bilo uobičajeno da se uzorci svinjskog mesa atestiraju s one strane Dunava (jer su testovi bili jeftiniji). Čini se da velik dio stanovništva Hrvatske ima interes da se kontrola kvalitete hrane ne provodi u skladu sa Zakonom. I umjesto da dva milijuna kuna koja će se kod nas trošiti za kontrolu kvalitete prehrane troše na akutne probleme stvarno problematične prehrane, mi ćemo ih trošiti za skupa genetska ispitivanja namirnica koja nemaju veze s njihovom kvalitetom.

Nema nikakve sumnje da javnost ima pravo znati za sastav prehrane. Zanimljivo je da gotovo sve zemlje određuju pravila igre za postupke proizvodnje i konzervacije hrane. Recimo, u Sjedinjenim je državama zabranjeno kiseljenje kupusa. Svježi sir i vrhnje, kao ni brojne vrste europskih sireva, zbog potencijalno štetnih sastojaka fermentacije gljivica i drugih sastojaka u njima također ne možete dobiti. Velika je gužva u EU nastala oko dopuštenog sastava piva i njegovih dodataka (glavna zainteresirana strana – Njemačka) ili pak čokolade i sireva (zainteresirana strana – Francuska). Odnedavno je u EU počela velika navala patentiranja *imena* pojedinih nacionalno-kulinarskih proizvoda. A kada uđemo u Europu, naše privatno pećanje rakije bit će zabranjeno.

Ali isto tako postoje brojni primjeri kada javnost smatra opravdanim zabraniti postupke konzervacije prehrane koje smatra odioznim, unatoč sudu znanstvenika. Najistaknutiji primjer bila je znanstvena spoznaja da roentgenskim zrakama bez štete možemo zaštititi velik dio hrane od njegova kvarenja. Što bi se primjerice dogodilo kada bi se u javnosti proširila znanstveno dobro poznata činjenica da se rajčice, jagode i drugi proizvodi standardno podvrgavaju nuklearnom zračenju, kako bi se uništili nametnici koji dovode do njihova truljenja? (Otkrivam li ja ovdje novu frontu za naše ekologe?) Neke su zemlje zabranile takav postupak, dok ga druge standardno koriste.

U svim tim primjerima vidimo potvrde Bismarckove teze. Prvo, očito je da prehrambena politika ima velike veze s “velikom” politikom, kao i sa znanstvenom politikom, te da je problematika GMO-a u hrani samo jedan mali skup “političkih” problema prehrane. Javnost određuje politička a time i prehrambena pravila igre.

Drugi korolar (koji se tiče nas) mogao bi biti da je nekim narodima važnije kako se radi politika negoli kakav je sastav njihovih kobasica. Ali to me dovodi do glavne teze: u svim povijesnim razdobljima, u svim krajevima svijeta, pobjeđivali su oni narodi koji su znali upotrijebiti tehnologiju (recimo biološku, informatičku ili nuklearnu) za svoje ciljeve. A ludističko odbacivanje tehnologije kao nečeg nezdravog, suprotnog “božanskim namjerama”, ostavljalo ih je na margini. Stoga će inzistiranje na tome da je GMO hrana “nezdrava” biti dobar predviđalački okvir za to hoćemo li se uopće htjeti pridružiti tehnološki razvijenom svijetu.

HRVATSKE MASE I NJIHOVO ŠKOLOVANJE

Isčitavanjem bisera iz školskih udžbenika, bivši je ministar školstva otvorio jednu malu Pandorinu kutiju važnih problema našega školstva. Jedno od najbitnijih pitanja koje bi ta naoko sporedna rasprava mogla otvoriti jest kakvo školstvo građani Hrvatske ustvari žele.

Jedna je krajnost strogi centralizam: kako su naše škole (uglavnom) državno vlasništvo, i budući da se obrazovanje zakonski tretira kao “opće dobro”, te da oko toga među građanima navodno postoji konsenzus, jasno je da ministarstvo prosvjete treba propisivati što treba učiti i kako. A to znači da treba odrediti ne samo nastavne planove, nego i udžbenike, a po mogućnosti i autore. Prema zastupnicima strogog centralizma, uopće nema smisla imati više udžbenika za isti predmet, a još je izlišnije postojanje više konkurentnih nakladnika. Štoviše, prema zastupnicima takvoga stava, “udžbenička kriza” nastala je upravo zbog utjecaja nakladničkog novca kojim se kupuju odluke ministarstva, kojom se povećava profit na račun kvalitete, odnosno zbog interesa da udžbenici budu što kratkoročniji, kako bi se već sljedeće godine mogli tiskati posve novi.

Druga je krajnost – odustajanje od ideje da učenici u okvirima pojedinih predmeta na cijelome teritoriju Hrvatske moraju naučiti određeno državno-propisano gradivo. Prema takvome – libeterskom stavu, dobrim, ambicioznim nastavnicima nikakvi udžbenici nisu dovoljni, a lošim nastavnicima ni dobri udžbenici neće pomoći: ne postoji *ersatz* za kvalitetne nastavnike. Nastavnik je krajnje mjerilo kvalitete nastave, a učeničko znanje proizvod. Stoga, kada je riječ o udžbenicima, treba dopustiti da cvjeta tisuću cvjetova, i u potpunosti prepustiti stvar nastavničkoj i udžbeničkoj konkurenciji.

Između te dvije krajnosti postoji tisuću varijanti: ne postoji gotovo ni jedan nastavnik koji ne bi mogao ponuditi svoju varijantu. Kako bismo mogli prosuditi što bi trebalo učiniti, pogledajmo prvo što ne valja u dosadašnjem sustavu.

Prvo, nakladnici igraju igru pod imenom oligopol. Riječ je o dogovorima i pregovorima nekoliko izdavača kojima jedan izdavač prepusti udžbenik određenog predmeta kako bi mu drugi (ili treći) prepustio udjedan drugi. Kako bi do tih pregovora uopće moglo doći, izdavači moraju imati “konja za utrku”, tj. imati pripremljene rukopise za *sve*

predmete, a kako je trošak autora minimalan, kvaliteta tih rukopisa nije posebno bitna.

U slučaju da se ne uspije postići dogovor, kreće drugi mehanizam, mehanizam “lobiranja” pri ministarstvu. Kako bi se osigurao “pečat” ministarstva, nakladnici čak biraju autore koji bi mogli imati utjecaj na odluku ministarstva, pa je ime autora bitnije od sadržaja rukopisa. (Ustvari, ministarstvo traži da se na natječaj već prilože tiskani primjerci knjige.) Najpoželjniji je autor onaj koji ujedno i sjedi u komisiji koja odobrava udžbenike ili zauzima dužnosničko mjesto. Najčešće se to izvodi u ko-autorstvu s nekim tko “ima iskustva u nastavi”. U slučaju odobrenja udžbenika, profit je toliko izvjestan, jer se zna točan broj primjeraka koji će se prodati, da se lobiranje pri ministarstvu itekako isplati, pa se ne biraju sredstva da se iz igre izbace svi nakladnici koji nemaju registraciju “udžbeničkih nakladnika”. Trenutno, vijeća koja odobravaju udžbenike radije odobravaju više udžbenika negoli da budu optužena za korupciju (što bi i bila vrlo logična optužba). Odluka o izboru udžbenika sada se prepušta školama. A škole iz upravo spomenutog razloga kombiniraju udžbenike različitih izdavača.

Možda najveći problem leži u zakonski određenim nastavnim programima. Iz iskustva pisca udžbenika mogu reći: Oni su zastarjeli i propisuju stvari koje ne bi trebali propisivati, poput broja stranica rukopisa. U nastavi, ti su programi svetinja: nastavnici se boje bilo kakvog otklona ili nepridržavanja, jer je to vjerojatno jedini razlog mogućega otkaza. Takav je sustav tijekom niza godina stvorio opće pomanjkanje nastavničke inicijative, nekreativnosti i bezvoljnosti. Nastavnici su se tako naučili da čekaju da im se sve servira, da im inspektori kažu kako treba raditi a da udžbenici kažu što (po mogućnosti tako da se može tražiti učenje naizust). Ako prosvjetne inspekcije kvalitetu nastavnika mjere “odrađenim” gradivom u udžbeniku, naravno da u takvim uvjetima nijedan udžbenik neće moći zadovoljiti baš sve kriterije.

Kao društvenjaka odgojenog na sloganu “medij je poruka”, više me brine likovna oprema negoli sami tekstovi. Učenik bi trebao zavoljeti knjigu, kako bi jednog dana potražio informacije i drugdje: ali ako je njegov udžbenik ružan, jeftino izrađen, loše oslikan ili smrdi, (i ako mu se uz to nudi tekst koji ne razumije ili mu je mučan), onda on u njemu vidi simbol svega onoga što bi što prije trebalo odbaciti.

Nije moguć povratak na stari sistem: jedan udžbenik, jedan izdavač, i takve sustave općenito ne bi trebalo ponavljati. Bilo bi mnogo jednostavnije priznati da je nastavnik glavni kriterij kvalitete nastave, da ima veliku odgovornost i da mu se može (i mora) prepustiti izbor didak-

tičkih sredstava. Mjerenje kvalitete nastavnika pomoću znanja učenika, ili upisivanja pojedinih fakulteta mnogo je bolji kriterij negoli “sljede-nje programa” i udžbenika. A ako se pri tome dogodi da neki udžbenik stvarno uspije (da ga učenici žele sačuvati za budućnost) tim bolje za autore, učenike, nastavnike i izdavače.

Post scriptum

U međuvremenu, nastao je HNOS!– Hrvatski nacionalni obrazovni standard, koji rješava neke spomenute probleme (recimo ne propisuje se broj stranica koje treba imati udžbenik). Ali povratak na stari sustav - jedan udžbenik – jedan izdavač, ipak je moguć. U cijeloj priči, koja nali-kuje Sizifovom poslu (jer ma koliko mi željeli “okameniti” spoznaje, ono se uvijek iznova mijenja), možda je najzanimljivije da gotovo svi “akteri” u igri – nastavnici, roditelji i ministarstvo podržavaju “povratak na stan-darde”, ili na “provjerene” vrijednosti udžbenika. Ta je činjenica možda najbolji lakmus papir za sposobnost sadašnje ili buduće učiteljske elite da se suoči s raznolikošću znanja, mišljenja, a to znači i s nužnošću da se bude tolerantan prema drukčijim stavovima. Sloboda mišljenja (i podu-čavanja) stoga će i dalje ostati mrtvo ustavno slovo na papiru. Hrvati će radije izabrati “standarde” znanja negoli da plivaju u “kaosu” raznoliko-sti mišljenja.

SLIKA POJEDINCA U BABILONU INTERNETA

Zamislite da na internetu nađete na stranicu www.moje-ime.com, i da se na njemu prikazuje pornografski materijal. Ovlašno listanje po Internetu pokazuje da takva ideja nije daleko od stvarnosti: domena Darka Prokeša www.infosite.hr/darko, ili pak darkothedragon.free.fr kao i izvjesnog Domo-Darka www.fnord.pwp.blueyonder.co.uk opasno se približavaju ostvarenju te fiktivne slike. Kombinacija Darko i Polsek često se pojavljuje u Indoneziji, Maleziji i Singapuru. Domena cygnus.ee.its-sby.edu bilježi popis: Polsek Batu. Polsek Kapenjen. Polsek Lawang. Polsek Singosari. Polsek Karangploso. Polsek Dau. Polsek Tumpang. Polsek Ponco Kusumo. Polsek Pakis. Polsek Jabung. Polsek Pujon. Polsek Kesamben, a na portalu indonezijske policije postoji još petstotinjak Polseka. Ime Darko počelo je odnedavno dominirati Netom engleskog govornog područja zbog kulturnog tinejdžerskog filma Donnie Darko, shizofreničnog putnika kroz vrijeme. Tu je još i Darko Farma u Gani, Darko irski rock band, finski site expage.com/darkonhoitsikka9 - portal za ljubitelje konja; a onda i domena izvjesnog Darka s “umjetničkim fotografijama” žrtava rata u bivšoj Jugoslaviji. A tu je i prazna, ali zaštićena internet domena www.darko.com.

Nije li onda samo pitanje dana kada će neki “poduzetnik” na internetu registrirati kombinaciju našeg imena i prezimena? Kako biste utužili vlasnika? Ima li on pravo “na vaše ime”? Ako Vam se čini da je odgovor na posljednje pitanje negativan razmotrite sljedeće primjere i parnice.

Kanadski poduzetnik Jeff Bugar, vlasnik je internet domena s imenima Celine Dion, Albert Einstein, Bruce Springsteen, Michael Crichton i brojnih drugih. Nedavno mu je Svjetska organizacija za intelektualno vlasništvo (WIPO) oduzela Internet domenu jrrolkien.com, a duh Alberta Einsteina u obliku Hebrejskog Sveučilišta u Jeruzalemu pokušao mu je oduzeti ime poznatog fizičara. Parnicu protiv Springsteena Bugar je dobio. Zastupnici Rolling Stonesa tužili su muzičara Billa Wymana iz Atlante kako bi prestao koristiti svoje ime, odnosno ime njihovog bivšeg člana, unatoč činjenici da se bivši Stoneovac rodio kao William George Perks. Njemačka automobilska firma Porsche pokušala je zaštititi ime Carrera, ali joj to osporavaju stanovnici istoimenog švicarskog sela. “Selo Carrera postojalo je prije Porschea”, napisao je jedan građanin pravnicima Porschea. “Porscheovo ime je krađa reputacije seljana iz Carrere.

Naše selo emitira mnogo manje buke i zagađenja od Porschea Carrere.” I operni pjevač Jose Carreras, imao je svoje razmirice oko istoga imena. Nedavno je kompanija Starbucks tužila kinesku tvornicu kave s imenom XINGBAKE. Na kineskom se zvijezda kaže xing, a “bake” i “bucks” podsjčaju na Starbucks.

“Svijetu počinju nedostajati imena”, piše James Gleick u nedavnome članku “Bježi s mojeg imena”⁶³. “Popis mogućih imena čini se beskonačnim, ali potražnja je za njima još veća. S povećanjem instant komunikacije, biznis se širi svijetom i internetom: on uništava zemljopisne udaljenosti, a sukobi na području jezika i intelektualnog vlasništva postaju notorna činjenica. Pravila igre omogućuju brzo unovčavanje zarade, a zakoni o imenima nikada dosad nisu bili u takvome rasulu. Nije čudno da pravnici trljaju ruke.” Broj parnica koje se vode oko vlasništva imena i internet domena postaje sve veći, a pravni problem sve akutniji. Moramo li patentirati naše ime? Je li registracija imena na internet portalu analogna ili identična “zaštitnome znaku”? Kako presuditi u parnicama? Što je primjerice Domino, pita se Gleick. To je kompanija za proizvodnju pizza, u software industriji program za e-poštu, u glazbenoj industriji poduzeće za proizvodnju “nosača zvuka”, a tu je i proizvođač igračaka. Tko ima pravo na zaštićenu internet domenu?

Zanemarimo li obične proizvođače jabuka koji bi mogli imati pravo na “patent” domene ili zaštitni znak jabuke, nedavno je između firme MacIntosh i proizvođača ploča i CD-ova Apple došlo do spora, kada je kompjutorska firma otvorila trgovinu CD-ova. Što je s imenom Madonna? Pjevačica Madonna Ciccone uspjela je zaštititi domenu Madonna.com u parnici protiv pornografa Dana Parisia, ali mogli bismo postaviti opravdano pitanje je li na to imala pravo, ako znamo da ga je iz sličnih pobuda “preuzela” od jedne povijesno mnogo poznatije i moralnije gospođe.

U Sjedinjenim državama vlasnička prava nad internet domenama dodjeljivala su se vrlo liberalno, po načelu: “tko prvi njegova djevojka”. Prvi sporovi su nastajali zbog početno potpuno slobodne registracije imena na internetu. Kompanije poput *New York Timesa*, koje su rano shvatile značaj interneta otkupile su od “običnih” vlasnika, prava na internet domenu sa “svojim imenom”. Ali cijena za kompanije koje to nisu odavno shvatile i učinile počela je naglo rasti, otkako se shvatilo da “zaštitni znak” i patent ne pretpostavljaju registraciju na internetu. Sličan je problem s izvedenicama imena. Time Warner je uspio regi-

⁶³ Gleick, James. 2004. “Get Out of my Namespace”, *New York Times*, 21. ožujka.

strirati domenu Harry-Potter.com jer je pravo na ime otkupio od autorice poznatog dječjeg lika, ali ima li kompanija pravo i na sve varijacije imena – primjerice “Ja-volim-Harryja-Pottera.com”?

Kako u tim situacijama postupa i što preporučuje Svjetska organizacija za zaštitu intelektualnog vlasništva (WIPO)? Prvo, osporavatelj vlasništva imena domene mora pokazati da trenutni vlasnik nema legitimno pravo na to ime, a to je često vrlo teško ili čak nemoguće postići. Primjerice, Anand Ramnath Mani, grafičar iz Vancouvera registrirao je domenu sa svojim skraćenim imenom - Armani.com i ostavio je potpuno praznom. Vlasnik zaštitnog znaka firme Giorgio Armani pokušao mu je osporiti to pravo, ali u tome nije uspio. Zanimljivo je da prema sadašnjim pravilima WIPO-a, glumci, glazbenici i pisci imaju pravo na zaštitu svog imena, ali političari, znanstvenici i religiozni vođe nemaju.

Nadalje, osporavatelj mora pokazati da vlasnik domene koristi to ime s “lošim namjerama”. Ali, “loše namjere” vrlo su dvosmislene. “U praksi se pokazuje”, tvrdi Gleick, “da bilo kakva namjera zarađivanja od domene već na prvi pogled dokazuje “loše namjere””. Zašto fan klub neke zvijezde ne bi mogao imati domenu s imenom svojeg idola?

Svjetska organizacija za zaštitu intelektualnog vlasništva pokušava proširiti pravila igre kako bi pokrila i probleme izvan domene interneta. Ali teme su vrlo globalne i teško rješive. Prema riječima potpredsjednika WIPO-a, Francis Gurryja, imena obično imaju poseban, samorazumljiv status u lokalnim zajednicama, ali uz nova sredstva telekomuniciranja i transporta, vlade više ne mogu kontrolirati kretanje osoba, dobara, kapitala, a kamoli imena. Posljedica nemogućnosti takve kontrole u međunarodnim razmjerima jest sve veća zbrka koja upravo nastaje. Imaju li Nijemci pravo na grčko ime feta (za sir), ili pak Francuzi na zaštitu imena “šampanjac”? Imaju li Amerikanci pravo na Budweiser? Smiju li domaći poduzetnici rezervirati www.limar.com ili www.vodoinstalater.com? Prema našem, a očito i međunarodnom pravosuđu, za sada smiju, a kasnije... vidjet ćemo.

Bitka za internet samo je jedna od instanci općeg patentnog grabeža. Danas se mogu patentirati geni osoba, populacija, novih organizama, a ako ih pronađete čak i prirodni elementi. Uskoro će se slično ludilo, preko internet domena, proširiti i na osobna imena. Ideja patentiranja samoga sebe (što god to značilo) stoga više nije smiješna. Kako bi izbjegli buduće parnice, poslušajte savjet: odmah registrirajte barem svoju internet-domenu.

PROPAST MASA I NJIHOVIH CIVILIZACIJA

“Zašto društva propadaju?“, velika je socijalna tema koju su stoljećima obrađivali povjesničari, filozofi, sociolozi, politolozi i ekonomisti. Spengler i Toynbee početkom prošlog stoljeća tvrdili su da su kulture i civilizacije poput organizama koje imaju svoj životni vijek – svoju biološku sudbinu. Malthus je tvrdio da društva propadaju zbog gladi i ratovanja jer geometrijskog porast ljudske populacije ne može prehraniti aritmetički porast sredstava prehranjivanja. Marx je tvrdio da do društvenog kolapsa dolazi zbog neminovnog sukoba “proizvodnih snaga” i “proizvodnih odnosa”. Jared Diamond, ekolog, evucijski biolog, profesor fiziologije na medicinskom fakultetu sveučilišta UCLA, ponudio je novi niz odgovora na to pitanje u nedavno objavljenoj knjizi *Kolaps. Kako društva izabiru između propasti i preživljavanja*⁶⁴.

I prethodna Diamondova knjiga, *Puške, bakterije i čelik. Sudbine ljudskih društava* bavila se sličnom temom – društvenim opstankom i civilizacijskim napretkom. U toj je knjizi društveni razvoj povezan s gustoćom stanovništva, viškom hrane, razvijenijom podjelom rada, uvođenjem centraliziranog pravnog sustava, stalnom vojskom. Zbog društvene gustoće i intenziteta komunikacije stanovnici takvih društava izloženi su prirodnim agensima, virusima i bakterijama, ali i ranije razvijaju imunitet, koji će im, uz “oganj i mač” pružati selektivnu prednost u osvajačkim pohodima na djevičanske populacije.

Ali ratovi se najčešće pojavljuju nakon niza “sušnih godina”, kao reakcija na glad, u trenucima kada je propast kulture već na vidiku. U trenutku dolaska Španjolaca, Inke i Maye već su bile iscrpljene glađu. Često se govori kako je i komunistički blok propao zbog “gladi” stanovništva prema zapadnjačkom obilju.

U knjizi *Kolaps* Diamond raspravlja o ekološkim uzrocima društvene propasti ili uspjeha. Klima i raspoloživost resursa predstavljaju najbitniji okvir za preživljavanje, ali prema Diamondu oni nisu “sudbina”, jer društva biraju načine ophođenja sa svojom okolinom. “Neodrživa praksa proizvodnje dovodi do iscrpljivanja i ekološkog uništenja, manjka hrane, gladi, i ratova za sve skromnije resurse. Napokon, zbog ratova i

---

⁶⁴ Diamond, Jared. 2005. *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive*, Allen Lane, London.

bolesti populacija počinje stagnirati, a društvo počinje gubiti svoju političku, ekonomsku i kulturnu složenost koju je razvilo na svojem vrhuncu... U najgorim slučajevima potpunog kolapsa, svi članovi društva emigriraju ili umiru." Kolaps često slijedi neposredno nakon vrhunca kulturnog razvoja. To se zbiva zato što je društvo nesposobno promijeniti praksu ili sklop vrijednosti koji ga je doveo do vrhunca, ali je u uvjetima smanjenih resursa postao kontraproduktivan.

Društva propadaju kada ne predvide nadolazeću katastrofu, kada ne vide probleme kada oni postoje, ili ako ne znaju riješiti problem koji se već pojavio. I zbog toga propasti civilizacija u prošlosti nose svoje pouke. Ekološki, današnja društva u pravilu troše više obnovljivih resursa nego što "investiraju". Ali glavni je razlog društvene propasti nepriлагоđavanje društvenih vrijednosti danim okolnostima, odnosno nesposobnost društva da promijeni svoje vrijednosti i navike kada se promijene okolnosti. Izolirana kultura Uskršnjih otoka propala je jer je sjekla šume za podizanje svojih golemih kamenih statua, dugo nakon što je postalo jasno da drva za stanove i ogrjev više neće biti. Umjesto da se ugledalo na Inuite, tako da promijeni svoje prehrabene, tehnološke i socijalne navike, vikiško je društvo na Grenlandu propalo jer je održavalo način proizvodjenja i ponašanja iz svoje domovine – Norveške, sječu drveta, uzgoj krava i ovaca, istodobno razmjenjujući stečeno za uvezeno vino i plemenite metale. Indijanska civilizacija Anasazi propala je zbog loše socijalne prilagodbe u uvjetima nestašice vode. Civilizacija Maya propala je (između ostaloga) zbog međusobnog sukoba oko izvora prehrane. Današnje društvo u Ruandi doživjelo je kolaps zbog maltuzijanskih razloga: golemi porast stanovništva nisu pratile adekvatne prilagodbe u sustavu nasljeđivanja obradivog tla. Suvremena Kina. Negdašnja Hispaniola, odnosno današnji Haiti i Dominikanska republika, izvrstan je Diamondov primjer kako različiti sklop vrijednosti u načinu iskorištavanja resursa dovodi do bitnih kulturnih razlika: francuska eksploatacija resursa na nekoć razvijenijem Haitiju ostavila je današnje stanovnike bez sredstava subzistencije. Oni danas preživljavaju gastajbarberskim radom na španjolskom, tj. dominikanskom dijelu otoka koji je sačuvao resurse zbog španjolskog nemara i "ekološki svjesnih" diktatora poput Trujilla i Balaguera.

Brojne slične studije slučajeva uspjeha i neuspjeha u prošlosti i sadašnjosti opiru se jednostavnom shematiziranju. One predstavljaju glavni i najzanimljiviji dio Diamondove knjige. Ali knjiga je i polemična. Teza da društva mogu "izabirati" strategije odnosa prema resursima, učiti od susjeda ili mijenjati vrijednosti u skladu s ekološkim promjenama, pole-

mički je usmjerena protiv naivnih oblika ekološkog, ali i ekonomističkog fundamentalizma. Primjerice, godine 1972. Rimski je klub objavio niz pogrešnih predviđanja o mračnoj budućnosti čovječanstva. Osam godina potom, Ehrlich, Harte i Holdren objavljuju još jedno posve pogrešno predviđanje prema kojem će nestašica i nagli porast cijena pet metala dovesti do globalne svjetske krize. Znači li to da u apokaliptična ekološka predviđanja treba sumnjati, ili da ekologija ne predstavlja problem? “U drugim područjima života”, piše Diamond, “prihvaćamo zdravorazumni stav prema lažnim uzbunama. Naša lokalna uprava plaća skupe vatrogasne postrojbe, premda se one rijetko koriste. Mnoge su uzbune lažne. Ali nijedna normalna osoba ne bi ni sanjala da ukine vatrogasce.” Isto vrijedi i za ekološke uzbune. Neke će biti lažne, ali to ne znači da ne moramo stvoriti mehanizme za rješavanje problema.

Današnje društvo barata brojnim ekološkim i anti-ekološkim poklicima. Većina ekologa primjerice misli da su velike naftne kompanije danas glavni primjeri ekološke neosviještenosti i izvori opasnosti. Ali sve je više kompanija, tvrdi Diamond u posebnom poglavlju, koje poput Chevrona u zaštiti prirode vide svoju tržišnu komparativnu prednost, jer ih sve više zemalja izabire za koncesionare njihovih crpilišta. S druge strane, naše vjerovanje da će tehnologija riješiti ekološke probleme kada se oni pojave, velika je iluzija. Isto je takva iluzija da ćemo jedan iscrpljeni prirodni resurs lako moći zamijeniti drugim. Iluzija je također da ne postoji maltuzijanski problem: da je posve svejedno koliko ljudi živi na zemlji. I marksizam je dijelio iluziju da više ljudi znači više inventija i više bogatstva. Od deset najbogatijih zemalja samo jedna ima više od 100 milijuna stanovnika – Sjedinjene Države. A sedam od deset najbogatijih ima manje od 9 milijuna. Od deset najbrojnijih zemalja, osam ima GDP manji od 8000\$ po stanovniku, a pet ih ima i manje od 5000\$.

Prema Diamondu, ekološke brige nisu luksuz koji si dopuštaju samo intelektualci razvijenih zemalja. Za većinu siromašnijih zemalja te su brige pitanje čistog preživljavanja. U globaliziranom svijetu, najveća je pogreška misliti da će ekološka katastrofa uslijediti tek kada mi budemo mrtvi. I zato Diamondovi povijesni primjeri dobrih i loših načina ophođenja s prirodom u prošlosti, i njegova teza da društva moraju znati izabirati strategije odnosa prema prirodi, nose vrlo aktualne poruke sadašnjosti.

DOKTOR PANGLOSS U ŠPANJOLSKOM APARTMANU

“Svi su događaji povezani u najboljem od mogućih svjetova; jer, konačno, da vas zbog ljubavi prema gospođici Cunegondi nisu najurili iz jednoga lijepog zamka snažnim udarcima noge u stražnjicu, da vam nije sudila Inkvizicija, da niste pro-pješačili Ameriku, da niste tako majstorski proboli baruna, da niste izgubili sve svoje ovnove iz dobre zemlje Eldorado, ne biste ovdje jeli kandirane citrone i pista-cije.”

“To je dobro rečeno”, odgovori Candide, “ali treba obrađivati vlastiti vrt”.

VOLTAIRE, CANDIDE

SASTANAK U ŠPANJOLSKOM APARTMANU?

U filmu *Španjolski apartman* Cedrica Klapischa, pariškome studentu Xavieru na intervjuu za posao poslodavac izjavljuje kako će zbog jačanja Europske Unije biti sve više potrebe za “stranim” ekonomistima, te mu savjetuje da studira jednu godinu ekonomije u Španjolskoj, te da će mu potom posao biti osiguran. Nakon beskonačnih birokratskih procedura, Xavier dobiva stipendiju za studij u Barceloni, ali već prvih dana lutanja po gradu shvaća da će se fakultetska nastava odvijati isključivo na njemu nepoznatom - katalonskome jeziku. U potrazi za smještajem nailazi na apartman – komunu koju čini niz sličnih studenata iz raznih europskih zemalja. Njegov se život počinje odvijati isključivo na privatnome planu. Xavier je tijekom te godine naučio mnogo – ali ne o ekonomiji, već o Europljanima.

Klapischev film slavi europsko zajedništvo, ali posve nenamjerno ocrtava grotesku sustava europskog obrazovanja koji se predviđa tzv. “bolonjskim procesom”. Što rade toliki studenti u Barceloni studirajući na njima nepoznatom jeziku? Tzv. “Bolonjskom deklaracijom” i “bolonjskim procesom” kojim se objedinjava sustav visoke naobrazbe u Europi, Europska Unija, ili točnije: cijela Europa, krenula je putem intelektualne integracije kojoj trenutno ne znamo posljedice. Ideološki – to je posve jasno – riječ je o izvrsnom naumu. Ali što je s intelektualnim posljedicama? Hoće li se takvom integracijom doista ostvariti bolja kvaliteta studiranja kako bi 600 europskih sveučilišta postalo intelektualna velesila koja će napokon moći konkurirati na svjetskom tržištu znanja?

Prihvatanje novog sustava na razini “visoke politike” nije slijedilo opće oduševljenje “u bazi”. Unatoč potpisivanju deklaracije (19. lipnja 1999.) elementima te deklaracije odupirale su se brojne zemlje potpisnice: Njemačka, koja je imala jedinu čvrstu točku vlastitoga visokoškolskog sustava – četverogodišnji sveučilišni i dvogodišnji stručni studij; Francuska – zbog brige za vlastiti jezik; Grčka – zbog kaosa koji će nastati pretvorbom četverogodišnjeg u trogodišnji sustav. Manje zemlje, poput Hrvatske, prihvatile su Bolonjski proces kao način vlastitoga integriranja u Europu.

Od potpisivanja deklaracije prošlo je već gotovo devet godina, a do realizacije namjere te deklaracije ostalo je još samo tri. Zemlje koje su pristupile “procesu” kasnije, poput Hrvatske, za rasprave i strukturalnu

prilagodbu imaju još mnogo manje vremena. Stoga ne čudi da visoko obrazovanje u cijeloj Europi doživljava vrlo kaotične dane: četverogodišnji se programi pretvaraju u trogodišnje; titule se mijenjaju. Negdašnji diplomanti postaju magistri, negdašnji magistri postaju doktori. U Engleskoj, čiji je visokoškolski sustav ustvari bio model za uspostavu standarda trogodišnjeg studija, sve je više glasova i planova za prelazak na četverogodišnji sustav koji je Europa odbacila. Neke su zemlje potpisale tzv. Lisabonsku deklaraciju o priznavanju diploma drugih zemalja, a neke nisu. To znači da će se jedan od ciljeva Bolonjske deklaracije, mobilnost studenata i radne snage, po dovršetku studija vrlo selektivno provoditi. Irska, dosadašnji uzor u provedbi načela Bolonjske deklaracije, počela je s restrikcijama u izdavanju vize za strane studente, jer je "studiranje" na raznim jezičnim tečajevima ili na "doškolovanjima" po kozmetičkim salonima, postalo isuviše čest i vrlo atraktivan način imigracije iz Rusije i dalekog Istoka, koji osim dozvole boravka omogućuje i dozvolu za rad.

Sustav praćenja kvalitete nastave tek je u povojima. Tzv. ENIC/NARIC skupina EU zadužena za registriranje programa studija u Europi vrlo se dobro razvija, ali popisi ne ukazuju na kvalitetu, jer sustav ENQUA (Europske mreže agencija za praćenje kvalitete) tek treba osmisliti jedinstveni program procjene kvalitete – a to će zbog različitih nacionalnih prioriteta biti vrlo teško. Sustav bodovanja, jedno od glavnih obilježja Bolonjskog procesa, ili tzv. ECTS, tek je numerički izraz za opterećenje nastave, i po mom sudu on će biti besmislen sve dok se ne pretvori u američki sustav, u kojem bodovanje nastavnog programa odgovara određenoj kvaliteti a ne količini nominalno održane ili odslušane nastave.

Unatoč brojnim nepoznicama, Europska unija ubrzava bolonjski proces raspisivanjem natječaja za tzv. Erasmus Mundus programe, i brojna su sveučilišta (posebno skandinavska i nizozemska) počela surađivati i dodjeljivati zajedničke diplome (negdašnje magisterije). Čini se da je Bolonjski proces nezaustavljiv.

To objedinjavanje međudržavnih programa s međunarodno priznatim diplomama vjerojatno je pravi put – o kojem se kod nas može još samo sanjati.

Hrvatska se još uvijek bavi tehničkim pitanjima smanjenja količine dodiplomske nastave, ili, što je još gore, pitanjima integracije sveučilišta. Od 2006. godine studira se po Bolonjskom programu (3+2) i mnogi su se ovogodišnji bruceši pitali hoće li biti zapostavljeni u odnosu na buduće bruceše, jer će od sljedeće godine bruceši dobivati titule

lu magistra (nakon pet godina), a ovogodišnji titulu diplomiranih studenata. (Rješenje će biti da će svi dosadašnji diplomirani studenti četverogodišnjeg studija također imati nominalni status magistrara. Hrvatski ENIC/NARIC već izdaje takva rješenja za strane studente s četverogodišnjim studijem.) Na stranicama Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa možete naći zapisnike dvadesetak sjednica koje su održane povodom pretvorbe dosadašnje nastave u "bolonjski sistem". Brojni su dekan i stručnjaci izražavali vrlo specifične brige. A jedna od najvećih briga je vrijeme.

Upravo ovih dana (ožujak 2005.) završava rok za predaju prilagođenih planova i programa svih visokih učilišta u Hrvatskoj, koje će, kako je istaknuo ministar Primorac, posebne agencije i Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu morati procijeniti u roku od mjesec dana. Na temelju takvih prosudbi, u lipnju ove godine ministar će izdati rješenja, ili točnije, nove dopusnice za rad visokim učilištima. Čovjek koji imalo pozna je sustav visokoga školstva u Hrvatskoj morat će zaključiti da je zadatak neizvediv. Osim, naravno, u slučaju da se svi programi "bianco", tj. nominalno prihvate, što će se vjerojatno i dogoditi. Jer kada ne bi bilo tako, postavilo bi se pitanje: što će se dogoditi sa studijima koji neće dobiti dopusnice? Hoće li takvi fakulteti prestati raditi?

Posve neovisno o sadržaju i kvaliteti ponuđenih kolegija, to će pitanje ponovno razotkriti bitne slabosti hrvatskog visokoškolskog sustava: tada će se pokazati da će neki studiji nastaviti živjeti jer imaju dopusnicu Nacionalnoga vijeća, a neki jer imaju "placet" sveučilišta. Jer prema današnjem sustavu fakulteti, ili točnije "programi", mogli su raditi bez procjene kvalitete Nacionalnoga vijeća, ali voljom sveučilišta prema klauzuli o njihovoj autonomiji, ili obrnuto: bez prave volje autonomnih sveučilišta (slučaj: Hrvatski studiji), ali voljom ministarstva (i Nacionalnog vijeća).

Napokon, neki fakulteti ponudili su trogodišnje programe prema kojima završetkom dodiplomskog studija studenti neće biti kvalificirani za zapošljavanje u struci. Takva se pretvorba izrijeком protivi načelu Bolonjske deklaracije o povećanju brzine studiranja i zapošljavanja. I umjesto da skratimo studij i dobijemo kvalificiranu radnu snagu za tri godine, naše će se rekordno dugo studiranje (7-8 godina) još više produžiti. Jer za dobivanje titule (magistra) koja kvalificira za rad, sada će trebati odslušati barem godinu dana više nego dosada.

* * *

Godine 2000. Europska je komisija objavila izvješće pod naslovom *Prema Europskom istraživačkom području* (European Research Area), u kojemu piše: "21. stoljeće bit će stoljeće znanosti i tehnologije. Međutim, situacija je u Europi zabrinjavajuća. Bez zajedničke akcije koja će popraviti sadašnje trendove, u Europi će se zaustaviti rast i kompetitivnost u uvjetima sve globalnije privrede. Europa možda neće uspjeti s tranzicijom prema ekonomiji utemeljenoj na znanju." Autori izvješća nastavlja ju: "Zašto takva negativna slika? Prvo, prosječno ulaganje u istraživanja u Europi trenutno iznosi 1,8% GDP-a, dok je u Sjedinjenim Državama stopa ulaganja 2,8%, a u Japanu 2,9%. Drugo, čini se da se taj zaostatak povećava. Razlika u investicijama za istraživanja između SAD-a i Europe bila je godine 1992. 12 milijardi eura, dok je 1998. iznosila 60 milijardi. Treće, prema broju zaposlenih, u Europi je zaposleno 2,5 promila industrijske radnje snage, za razliku od 6,7 promila u SAD odnosno 6 promila u Japanu. Četvrto, europski trgovački deficit u razmjeni proizvoda visoke tehnologije u proteklom desetljeću iznosio je 20 milijardi eura godišnje, i on se povećava. Peto, broj diplomiranih europskih studenata u SAD-u dvostruko je veći od broja američkih studenata u Europi, dok 50% studenata koji žele ostvariti doktorat u SAD-u tamo i ostaje, katkada zauvijek. Šesto, istraživanje i tehnologija utječe s oko 25-50% na ekonomski razvoj i bitno utječe na konkurentnost, zapošljavanje i kvalitetu života Europljana."

Euroljani prema tom izvješću investiraju sve manje svog bogatstva u napredak znanosti, ali još je gora činjenica da je slika znanosti u očima Europljana postala negativnija negoli je bila u prethodnom desetljeću. Ona danas u ljudima izaziva sve više strahova, a sve manje nada.

S druge strane, podaci koje objavljuje i prati Cordis, agencija za znanost Europske komisije u Luxemburgu, pokazuju da Europa proizvodi trećinu svjetskoga znanja, i da je u prednosti u područjima medicinskog istraživanja i kemije. Postoje i uspješne priče s područja tehnologije – primjerice na području telekomunikacija i aeronautike. Takav potencijal treba održati, povećati i iskoristiti, tvrdi se u tom izvješću EC.

To izvješće EC uzburkalo je znanstvenu i političku javnost Europe. Ubrzo po objavljivanju tog izvješća Europska komisija je organizirala sastanak na vrhu u Lisabonu (2000) a potom i u Barceloni (2002). Na sastanku u Lisabonu osnovan je Europski istraživački prostor (ERA). Tada su donešene vrlo bitne i dalekosežne odluke: Prvo, da EU do 2010. godine postane najkompetitivnija i najdinamičnija ekonomija utemeljena na znanju; nadalje, da bude sposobna za održivi ekonomski razvoj s većom stopom zaposlenosti i kvalitetnijim radnim mjestima, te s većom

socijalnom kohezijom. Zemlje članice trebale bi poticati istraživanja koja dovode do društva utemeljenog na znanju (KBS), odnosno iskorištavati rezultate znanstvenih istraživanja na područjima biotehnologije, informatike, komunikacijske tehnologije, nanotehnologije, te tehnologija "čistih" energetskih izvora.

Ti se prijedlozi zajednički nazivaju *Lisabonskom strategijom*. Osnivanjem ERA osviješten je jedan od bitnijih ciljeva integracije EU, naime integracija intelektualnih, znanstvenih i privredno-tehnoloških potencijala.

Prema zaključcima sastanka EU u Barceloni, glavna mjera za ostvarenje takvih odluka, jest povećanje investicija za znanost. Prema toj strategiji, zemlje članice morale bi se obvezati da do 2010. u znanost i razvoj (tzv. R&D) investiraju 3% GDP-a, pri čemu 1/3 treba izdvajati država, a 2/3 privatni tj. poslovni sektor. Lisabonsku strategiju zasada je prihvatilo samo nekoliko zemalja, poput Njemačke i Slovenije.

Na sastanku u Barceloni usvojeni su prioriteti europske znanstvene politike za sljedeće razdoblje. Oni obuhvaćaju "ocrtavanje izvrsnosti" (tj. izbor vrsnih institucija i istraživača), mobilnost istraživača, popis znanstvene infrastrukture, izgradnju mreža znanstvenih programa na svim razinama, poticanje privatnih investicija u istraživanje, rješavanje pitanja intelektualnog vlasništva, izgradnju trans-europske elektroničke mreže, stvaranje uvjeta za potpunu koordinaciju nacionalnih istraživačkih politika, izgradnju pravnog okvira za takvu suradnju, optimalizaciju utjecaja europskih kooperativnih inicijativa, i potpuno uključenje zemalja pristupnica u europski istraživački prostor.

Zbog navedenih razloga i postavljenih ciljeva, prijedlozi znanstveno istraživačkih projekata unutar EU, pod imenom FP6 (Framework Program 6, ili Šesti okvirni program) koji traje od 2002. do 2006., moraju imati pan-europsku dimenziju. Kao što barem neki naši znanstvenici znaju, za dobivanje takvih programa, potrebno je sudionništvo barem tri europske zemlje (od kojih je barem jedna u EU).

Jedan od ciljeva sastanka u Barceloni bio je osnivanje Europskog istraživačkog savjeta (ERC). Na sastanku u Kopenhagenu 2003. osnovano je to tijelo, koje će u sljedećih deset godina raspolagati fondom od 2 milijarde eura za koordinaciju europskih istraživanja. Prema izvješću s Kopenhaškog sastanka potrebno je hitno djelovati na razini Europske unije kako bi se postigli spomenuti ciljevi. Prema kopenhaškim preporukama do kraja 2004., osim utemeljenja ERC-a treba ustanoviti i Europski fond za izvrsnost u istraživanju (EFRE), kako bi se aktivnosti tih dvaju novih institucija mogle financijski i sadržajno predvidjeti do

kraja 2005., kada se postavlja financijski plan za novi projekt, pod imenom FP7 (Framework Programme 7).

Međutim, prema brojnim izvješćima EC, za sada ne postoji “prava europska shema”, tj. koordinacija u europskom istraživačkom prostoru. Neki su čak i sastanak u Kopenhagenu doživjeli kao fijasko. Jedan od razloga za dosadašnji relativni neuspjeh zajedničke europske znanstvene politike jest nevoljkost zemalja članica da aktivno potiču međunarodne “koordinacijske” projekte. Jedan od očitih razloga za takvo sustezanje jesu predrasude prema kapacitetima i resursima drugih zemalja (posebno pristupnica), odnosno mišljenje vlada zemalja članica da se takvim projektima financiraju istraživači iz neke druge sredine (drugim riječima, u tome vlade članica ne vide “svoj interes”).

Ali čini se da je pravi razlog u nečem drugome. Taj razlog ekonomisti nazivaju “transakcijskim troškovima”. Europski istraživački savjet financirat će se u iznosu od 2 milijarde eura godišnje, uglavnom samo zbog pan-europske “koordinacije”. Za sve euro-skeptike, to je možda najvidljiviji znak nekompetitivnosti i nastanka nove, gigantske europske birokracije.

I mi, znanstvenici Europe “treće brzine”, također smo svjesni tih transakcijskih troškova. Prilikom prijave vlastitih projekata, mnogi su naši istraživači izgubili najveći dio vremena u potrazi za pravim partnerima u Europi. Katkada su te potrage bile doslovno komične. Čak i kada su institucije takve projekte naposljetku dobile, vrlo se često postavlja pitanje je li se vrijeme uloženo u takvu potragu i u birokratsku proceduru prijave uopće isplatilo.

Premda je ERA bila zamišljena kao objedinjavanje svih znanstvenih aktivnosti u Europi radi postizanja kompetitivnosti prema drugim zemljama svijeta, prve posljedice njezinog osnivanja imaju brojna postmoderna obilježja: biti istraživač u Europi danas znači “biti prisutan”, odlaziti na što više sastanaka i konferencija koje organiziraju više ili manje poznate institucije koje su uspjele dobiti “koordinacijske projekte”, i na kojima se raspravlja kako koordinirati vlastite aktivnosti, koje su *nota bene* ostale u drugome planu. Nastalo je pravo interno (ali pseudo-državno) tržište, na kojemu mogu profitirati i razmjerno nepoznate institucije. Hoće li se time intenzivirati kvalitetna istraživanja, i hoće li ta nova mobilnost istraživača donijeti kvalitetu koja je potrebna za međukontinentalnu konkurentnost, zasada je teško reći.

* * *

Dok se Hrvatska brinula hoće li postati zemlja pristupnica i kada, Europa je golemim koracima grabila naprijed. Jedan takav korak je razvoj scenarija budućnosti koji su potrebni za što bolju adaptaciju socijalnih sistema novim tehnološkim i razvojnim trendovima i socijalnim potrebama. U vrijeme mojeg studija, strateško planiranje bilo je potpuno nepoznato. Štoviše, smatralo se da predviđanja budućnosti pripadaju sanjaricama, a ne “strogoj znanosti”, pa je svaki pokušaj futurizma unaprijed bio osuđen na propast. (Riječ “plan” također nije bila posebno omiljena u studentskom rječniku.)

Od tada su međutim strateško planiranje i predviđanje postali temelji “održivoga” razvoja, kao i društva utemeljenog na znanju. Smisao takvog strateškog planiranja jest usmjeravati razvoj društva (ili neke organizacije) prema predviđenim dugoročnim socijalnim i globalnim trendovima, kako bi se društvo ili neka njegova organizacija mogla održati, odnosno biti konkurentna u uvjetima sve intenzivnijeg ekonomskog natjecanja na globalnom tržištu.

U okviru Briselskog “generalnog direktorata” tj. ministarstva za znanost formirana je komisija za “foresight” tj. za predviđanje i strateško planiranje (Direktorat K – odjel U-K2), koji djeluje od 2000. godine. Opći okvir za rad pružila je Lisabonska strategija. Posebni direktorat, tj. ministarstvo predstavlja JRC (Joint Research Centre – Zajednički istraživački centar) koji osim 2000 zaposlenih čini i sedam istraživačkih institucija iz pet EU zemalja. U njihovoj je nadežnosti oblikovanje projekata STRATA – tj. strateških analize političkih, a posebno znanstveno-tehnoloških i razvojnih tema. Izvješća o tim analizama uglavnom pruža savjetodavno tijelo Europske komisije, Institut za prospektivno-tehnološke studije sa sjedištem u Sevilli (www.jrc.es). Glavna zadaća tih institucija je pružiti scenarije budućnosti i usklađivati te scenarije budućnosti sa socijalnom politikom Europske Unije, kako bi do 2010. EU postala najkonkurentnija svjetska sila.

Velik broj europskih zemalja posljednjih je godina napravilo svoj strateški plan. Primjeri takvih planova su britanski “Partnership for Progress” i “UK Foresight Programme”, talijansko izvješće Zaklade Roselli, njemački Delphi, nizozemski “Technology Radar”, austrijski Delphi, španjolsko “Prvo izvješće za industrijsko-tehnološko predviđanje”, a slične programe donijele su i druge zemlje. I Hrvatska je donijela nekoliko nacionalnih programa razvoja, ali čini se da nijedan nije bio utemeljen na “predviđanju” dugoročnih tehnoloških trendova koji će utjecati na one socijalne.

Na raznim forumima Europske Unije, posebno u okvirima posebne skupine za “konvergentne tehnologije”, razmatrala su se četiri dugoročna scenarija razvoja “društva znanja” utemeljenom na tehnološkom napretku.

Prvi se scenarij skraćeno zvao “Dragon”. On predstavlja “službenu budućnost”, tj. službeni stav iskristaliziran na temelju Lisabonske strategije. Prema tom scenariju, Europa će koristiti znanost i tehnologiju za pretvorbu starih industrija i stvaranje novih. Prioritet čine izvozne industrije, a “fokalne točke” razvoja vide se u istraživanjima održivosti poput razvoja energetske resursa (“fuel cells”), vode, i monitoringa onečišćenja; u istraživanju i proizvodnji vezanoj za zdravstvo, u proizvodnji za francusko i španjolsko govorno područje (za osvajanje tržišta Južne Amerike i Afrike), kao i istraživanje i proizvodnja proizvoda za različite klimatske uvjete.

Drugi se scenarij naziva “Alter”. On se usredotočuje na industrije koje će se morati restrukturirati pomoću novih tehnoloških istraživanja, kako bi se stvorio “posve održiv ekonomski model razvoja”. Primjeri takvih tehnologija i istraživanja su tehnologije koje će podržavati (političku i ekonomsku) decentralizaciju, energetske “pametna” (štedljiva) rješenja, poput iskorištavanja bio-inženjeringa za proizvodnju vodika, programe koji će rješavati efekt staklenika (tj. bio-tehnološke tvorbe biljaka koje će učinkovito apsorbirati ugljični dioksid), programe telemedicine, razvoj umjetne inteligencije koja će podržavati razvoj obrazovanja i “know-how”, kao i tehnologije koje će omogućavati ekološki monitoring .

Strategija “McDonalds” usredotočuje se na istraživanja izvoznih mogućnosti, inovacija i proizvodnje visokospecijalističkih proizvoda. Primjeri koje ističe ta strategija uključuju teme iz preventivne medicine i zaštite, razumijevanje ljudskog genoma, zbog rane dijagnostike, epidemiologije i javnoga zdravstva, ekologije, i regulacije životnog ciklusa; jačanje informacijske tehnologije zbog analize velikih baza podataka koji se koriste u društvenim znanostima; isticanje istraživanja na poboljšanje moždanih funkcija kako bi se poboljšalo učenje i pamćenje (skladištenje podataka). U tu strategiju valja ubrojiti i investicije u “temeljne znanosti”, posebno zbog razumijevanja odnosa gena i bolesti, te zbog proizvodnje medicinskih naprava, ali i zbog intenziviranja nano-tehnoloških analitičkih i proizvodnih postupaka.

Četvrta strategija nazivala se “Hubbard & Cupboard”. Ona se usredotočuje na kognitivne, biotehnološke i informatičke teme kojima se značajno “poboljšava životni vijek i kvaliteta života. U njoj se ističe prevencija bolesti, a smanjuje potreba za dugoročnim “reaktivnim” terapijama.

Ona ističe i informatičku tehnologiju i robotiku, kao i teme iz “Dragon” strategije, poput održivosti, proizvodnje energenata, i monitoringa onečišćenja.

U sve četiri strategije isticao se značaj medicinske tehnologije, preventivne medicine, telemedicine, “iskrojene” farmacije – za potrebe pojedinačnih pacijenata, kompjutorski monitoring i sl. Razlog tome je svijest o starenju europskih populacija, odnosno sve veći broj starih stanovnika europskoga kontinenta. Drugi fokus tih strategija su ekološke teme, monitoring, i tehnologije koje će smanjiti opterećenje okoliša, zbog gustoće naseljenosti zemalja EU. Treći je fokus proizvodnja kojom će se poticati “uslužni sektor”.

Neke strategije ističu teme koje nisu “općeprihvaćene”, poput poboljšanja kognitivnih sposobnosti. Premda bi razvojno (i tržišno) one mogle igrati značajnu ulogu, čini se da one zbog razmjernog skepticizma europske javnosti prema “problematičnim” istraživanjima neće imati prioritet.

Isticanje ekstremno zahtjevnih tehnologija u razvojnim programima EU vrlo dobro pokazuje našu udaljenost od Europe. Usporedbom hrvatskih i navedenih razvojnih programa vrlo ćemo lako shvatiti da su naši projekti još uvijek radno- i tehnološki “intenzivni”, i da mi još uopće nemamo infrastrukturu i kadar koji bi mogao priključiti Hrvatsku europskim srednjoročnim razvojnim programima.

* * *

Neka će buduća generacija dan kada smo od Europskog parlamenta dobili zeleno svjetlo za pregovore o priključenju Europskoj uniji, proglasiti jubilarnim. Ali prije pravog slavlja, svi tvrde kako trebamo obaviti velik dio posla.

Unatoč stvarnom “pokretanju Hrvatske”, u kojem je Avis njezin najjači znak, naša rasprava o Europi tek je započela, i to razmjerno neslavno. Prema jednoj televizijskoj anketi (2005.), čak je 80% glasača izjavilo da je protiv priključenja Europi. Takav je rezultat gotovo posve nevjerojatan, ali on je po sebi ozbiljan razlog za zabrinutost. Jer kada bi takav rezultat izražavao stvarno raspoloženje građana Hrvatske (u što osobno ne vjerujem), morali bismo se ozbiljno zapitati nalazi li se u shizofrenoj situaciji naša politička elita ili pak izborno tijelo. U svjetlu tih rezultata, čini se da je najvažnija politička zadaća trenutne vlasti objasniti izbornome tijelu zašto je priključak Europi presudno važan za budućnost Hrvatske.

Oni koji su u toj anketi glasali protiv priključenja, vjerojatno su razmišljali na sljedeći način: A. Sada kada smo ostvarili naš tisućljetni san o samostalnoj državi, nije li besmisleno odricati se svog suvereniteta? B. Nećemo li priključenjem postati nova kolonija? C. Što mi imamo ponuditi Europi da bismo mogli biti ravnopravni partneri? S obzirom da nemamo što ponuditi, priključenje zapravo znači novo podjarmljivanje.

U TV emisiji u kojoj su objavljeni gorespomenuti rezultati, neki su sudionici rasprave tvrdili kako nismo spremni za jaku konkurenciju sa golemim stranim kapitalom; a ono što od Europe moramo očekivati jest skidanje svih barijera takvoj tržišnoj utakmici: ukidanje zaštitnih mjera za domaće proizvođače, mjera kojima bismo zaštitili najugroženije socijalne slojeve, poput naših seljaka i sl. Nisu li upravo iz tog razloga Norvežani odustali od priključka?

Ali mi nismo Norvežani. Nemamo jaku naftnu industriju, nemamo jako brodarstvo i brodogradnju, naš je BDP gotovo četiri puta manji od njihovoga, mi nemamo jaku demokratsku tradiciju, nismo zemlja s najmanjim postotkom korupcije u svijetu, i naposljetku, mi nismo u Europu integrirani onako kao što su to Norvežani koji izuzetno dobro poznaju europske jezike, kojima je studij u europskim i svjetskim metropolama posve samorazumljiv i td. Nismo niti Švicarci s golemim bankovnim zalihama, jakom biotehnologijom, vrhunskom fizikom, jakim brandovima u proizvodnji satova, sira, čokolade i sl. Stoga su takve usporedbe posve besmislene.

Problem s takvim “skeptičnim” razmišljanjima jest u tome da život s iluzijama, kao što je to kod nas primjerice iluzija da se može ostaniti izdvojen iz svijeta (i pecati ribu na našoj prekrasnoj obali), ili iluzija da nas se može “ostaviti na miru”, naposljetku dovodi do katastrofa. Norvežani i Švicarci nisu “odustali” od Europe zato što su se htjeli izdvojiti iz svijeta, već zato što su, za razliku od nas, u njega isuviše uronjeni. Kao i u bilo kojem dijelu života, tako i u političkome, za nas vrijedi druga pouka: rano suočavanje s činjenicama, poput uočavanja simptoma bolesti, dovodi do lakšeg izlječenja. Jedan od problema s komunizmom bio je upravo to što je pružao jednu takvu iluziju. A rat, neimaština, nedemokratski bili su tek posljedica pedesetogodišnjeg dogmatškoga drijemeža, tj. odustajanja od stvarnosti. Stoga porazni rezultat spomenute ankete tumačim u kontekstu neprevladanog nasljeđa komunizma: u kontekstu lošeg obrazovanja, najrazličitijih teorija zavjere (prema kojima je uvijek netko drugi kriv za našu situaciju), nesposobnosti da se prihvati osobna odgovornost, ili očekivanja da se netko drugi mora pobrinuti za našu egzistenciju. I druge su balkanske zemlje prepune slič-

nih iluzija: da su Roosevelt ili Staljin krivi za to što ne voze vlakovi, što su polja neobrađena, što su nuklearke izgrađene na geološki trusnim područjima... I mi možemo dalje živjeti s takvim iluzijama (da su nam neke velesile ili njihovi državnici krivi za našu bijedu), ali će posljedice takvoga stava i sudbonosnih strateških odluka preuzimati naša djeca i unuci. Volio bih misliti da ćemo se takvim iluzijama o tuđoj krivnji (uključujući i poslovičnu krivnju domaćih “vlasti”, ovoga ili onoga ministra ili premijera) ubrzo oduprijeti.

Zbog toga raspravu o Europi treba shvatiti i kao prosvjetiteljsku misiju. Mi ne pripadamo Europi zato što smo nekoć imali zajedničke vladare i tradicije. Imali smo naime i drukčije, modelirane po uzoru na azijske satrapije. Mi ćemo pripadati Europi samo onda i samo u onoj mjeri u kojoj ćemo moći i htjeti aktivno sudjelovati u njezinoj politici, a to znači i u donošenju odluka važnih za naš život.

Ali, prema staroj anonimnoj poslovice, “postoje dva razloga da nešto učinimo: vrlo dobar razlog, i pravi razlog.” U slučaju našeg priključenja Europi, možda bismo morali dodati i znanje o tome koji je vrlo dobar a koji “pravi”. Taj pravi razlog ne mora biti skriven (kao što to podrazumijeva poslovice, a niti je naša diplomacija tako jaka da može razdvajati manifestne i latentne razloge). Nije dovoljno samo htjeti biti “dio Europe” (što je vjerojatno vrlo dobar razlog), već je potrebno i znati što želimo u njoj raditi. To ne znači da se moramo opredijeliti za neke nove poljoprivredne monokulture, kao što misle neki naši “euroskeptici” (a to je pak općepoznati znak da je neka privreda kolonijalizirana). Isto tako, ne moramo odmah zamišljati da ćemo sve svoje prihode morati ulagati u neku novu Nokiu (premda bi to bilo korisno). Za početak, dobre su i obične ideje, kao što je primjerice bila slovenska organizacija susreta Bush-Putin, ubacivanje nekog našeg pregovarača u svjetskim sporovima i sukobima... jednostavne obične ideje koje će jednom zauvijek stanovnicima svijeta iz imena Hrvatske izbaciti asocijaciju ustaštva ili suda u Haagu. Hrvatska mora postati dobar “brand”, kao što se to danas kaže dizajnersko-menadžerskim jezikom. U tome Jadransko more (Plitvice ili Velebit) nisu dovoljni. Jer oni su bogom-dani: oni ne pripadaju “nama”, već svijetu prirode. A ono što se od nas traži jest odgovor na pitanje jesmo li sposobni biti kreativni, organizirani, sposobni za učenje i poboljšanje naših proizvoda.

U određivanju tih “pravih razloga”, moguće su i velike nacionalne strategije. Ali i takve nacionalne strategije naposljetku će se svesti na to koliko će pojedinačni vinari moći proizvesti, poboljšati i plasirati svoja originalna vina, svoje sireve, ulovljenu ribu, koliko će umjetnici i znanstve-

nici znati stvarati originalna djela pisana svima razumljivim jezikom, koliko će naši turistički djelatnici znati pružiti “jednokratne doživljaje” svojim gostima, i općenito, hoće li se naši građani znati predstaviti svijetu drukčije osim kao ratoborni nogometni navijači. Budući da smo mala zemlja, ne treba se zavaravati: svi smo mi ambasadori, dio “branda” svoje zemlje. Avis je znak da bi osim ambasadora samo svoje zemlje, jednoga dana naša djeca mogla postati i ambasadori Europe.

* * *

Ideju “Europe dviju brzina” ili “Europe različitih brzina” stvorio je njemački ministar vanjskih poslova Joschka Fisher. U svibnju 2000. godine on je u jednom govoru spomenuo kako zemlje koje ne žele ili ne mogu prihvatiti europske integracijske procese, moraju biti svjesne da će “jezgra” zemalja Unije (a time je mislio u prvome redu na Njemačku i Francusku) brže krenuti s integracijom, tj. neovisno od ostalih. Ideju je mjesec dana kasnije prihvatio francuski premijer Chirac, koji je u Bundestagu Fischerovu nabačenu ideju razradio u svom velikom govoru.

Smisao te *prve* ideje “dviju brzina” bila je blaga prijetnja Britaniji koja je integrativnim procesima postavljala kočnice nepotpisivanjem Schengenskog sporazuma (1991.), a potom i neprihvatanjem Eurozone. Ali Britanija nije jedini euroskeptik. Irska također nije potpisala Schengenski sporazum o ukidanju granica i zajedničkoj politici prema migrantima i stanovnicima zemalja ne-članica. Prošle godine, unatoč ubojstvu ministrice Lindt, Šveđani nisu prihvatili Euro. Slično je bilo i s Dancima na prvom referendumu. Mi smo bolno svjesni da među članicama postoje velika neslaganja o proširenju. Njemačka i Francuska prošle godine nisu ispoštovala dopušteni limit inflacije. Rat u Iraku i problematika zajedničke obrambene politike stvorili su nove podjele.

Ali sve bi ostalo na “kućnim čarkama” da prošle godine u Nici nije došlo do debakla projekta Europskoga ustava, kada Španjolska, i još značajnije – Poljska, koja još uopće nije u Uniji, zbog narušavanja populacijskog – “paritetnog” načina vrednovanja glasova u Vijeću ministara i Europskoj komisiji nisu prihvatile nacrt toga Ustava. Od tada ideja “Europe više brzina” postaje sve popularnija – ili, što je za integraciju Europe mnogo gore, sve realnija.

Poteškoća s idejom “Europe dviju (ili više) brzina” jest u tome što se ona sve češće počela primijenjivati u *drugom* značenju, naime za staru podjelu Zapada i Istoka, odnosno na dosadašnjih 15 zemalja EU, i na

novih deset članica. Članice pristupnice sve se češće ponovno počinju nazivati “bivšim komunističkim zemljama”, a temeljna je implikacija takve podjele da bi za nove članice možda morala vrijediti nešto drukčija pravila igre, unatoč činjenici da se nove članice, osim po svojem BNP-u, po svojim odlukama i namjerama u postojeće podjele EU uklapaju kao komadići slagalice, a ne kao blok.

“Diplomacija je umijeće smirivanja psa, sve dok ne nađemo kamen kojim ćemo ga otjerati”, tvrdio je britanski satiričar Wynn Catlin. Ako je prvi put ideja “Europe dviju brzina” bila diskretna prijetnja Britaniji, *drugo* značenje “Europe dviju brzina” sada se počinje koristiti kao prijetnja novim članicama pristupnicama - u prvom redu Poljskoj. Jedan od prvih znakova takve podjele, ili takvog značenja “dviju brzina”, bila je nedavna odluka Britanskog ministarstva unutarnjih poslova da će za stanovnike novih članica vladati drukčija imigracijska pravila igre. Oni će primjerice u sljedeće četiri godine morati dokazivati da su imali trajni boravak u Britaniji. Bez posla i stalnog boravka prijetit će im izgon, kao i do sada. Prema riječima ministra Davida Blunketta pravo na socijalne doplatke bit će regulirano posebnim registracijskim postupkom. Unatoč mnogim prosvjedima protiv takve politike (unutar, i izvan Britanije), i tvrdnji da britanska ekonomija treba više od 300.000 novih radnika, takva je odluka naišla na veliko odobravanje Britanaca. Nijemci i Austrijanci stišavaju strahove svojih stanovnika vijestima da su slične mjere predostrožnosti bile izlišne, kada je nekoć bila riječ o imigrantima iz Portugala i Grčke.

Ali strah od proširenja time je samo potisnut. Tako je primjerice prošli tjedan njemačka kršćansko-demokratska opozicija utvrdila da je “kuća puna”, što je trebalo značiti da daljnjih proširenja EU u dogledno vrijeme neće biti (pogotovo ne prema Turskoj). A kako će izgledati socijalna karta Europe, i hoće li i dalje vrijediti načela distributivne pravde prema brojnim “gladnim rođacima”, to će se tek vidjeti.

Ideji “Europe dviju brzina” odupiru se brojne zemlje, posebno skandinavske. Tom bloku pridružuju se Irska i zemlje Beneluxa. Nedavno su se protiv te ideje, razumljivo, izjasnile i brojne zemlje pristupnice, posebno Mađarska. Ali svima je vrlo jasno da političko federalno odlučivanje tj. stvaranje konsenzusa 20-ak zemalja može predstavljati veliku poteškoću u razvoju. (To je vrijedilo za bivše predsjedništvo Jugoslavije, sastavljeno od samo osmoro “ujedinjene braće”, a kamoli ne za više od dvadeset vrlo raznolikih zemalja). Isto je tako jasno da ostvarenje ideje “Europe dviju brzina” (u bilo kojem značenju) može dovesti do dosad nepredviđenih razdora koji bi integracijske elemente mogli dovesti u pitanje.

Stoga velike zemlje, poput Njemačke, zasad ideološki ne inzistiraju na “različitim brzinama”, premda se ponašaju kao da je ta ideja prihvaćena. Prvi je razlog povijesne prirode, naime izbjegavanje optužbe za hegemoniju. Ali mnogo je bitniji diplomatski problem, naime bi li “Europa dviju brzina” doista olakšala odlučivanje, odnosno integracije? Kako je lako stvoriti razdor s “Europom dviju brzina”, bilo je vidljivo i na nedavnom Berlinskom sastanku na vrhu između Blaira, Chiraca i Schroedera. Ove će se godine u Uniji još jednom raspravljati o Ustavu, bira se novi sastav Komisije, u lipnju slijede i pregovori o proračunu; ali prava tema summita triju najvećih bilo je ostvarenje europskih ekonomskih reformi do 2010. godine. Britanija, Njemačka i Francuska ostvaruju 50% GDP-a cijele Europe, a europska kompetitivnost sve više slabi. Odmah su se javili ljubomorni glasovi - Italija svakako želi biti u istome klubu. Berlusconi je sastanak nazvao “velikom zbrkom”, Poljaci “novom Jaltom”, a ni Španjolci nisu zaostajali u kritikama. “Ali, nije sastanak bio velika zbrka: Europa je velika zbrka”, tim riječima komentira summit Timothy Garton Ash. S novim Ustavom, kao i s novim djetetom, uvijek će biti pokušaja i pogreški. Berlinski sastanak bio je pokušaj sređivanja, a ne pogreška.

Kakva je pouka kaotične “Europe dviju brzina” za Hrvatsku? Očito je da Hrvatska i druge zemlje Balkana (uključujući i Tursku) za EU pripadaju trećoj brzini. Nejasnoće oko Ustava i načina odlučivanja o zajedničkoj politici postojećih članica bitno otežavaju pristup Hrvatske EU. Mišljenje da naš pristup ovisi o tome hoće li se Gotovina predati, velika je iluzija; to je samo Catlinov kamen za “doobrog psića”. Europa očito trenutno prvo želi konsolidirati odlučivanje nakon proširenja 1. svibnja, pa tek onda vidjeti koliko ima smisla pripustiti nove članice u zajednički klub. Tako treba čitati nedavnu Verhoegenovu izjavu o Hrvatskoj: “pripremajte se kao da ćete ući, a datum ulaska ovisit će (isključivo) o raspletu događaja s idejom Europe dviju ili više brzina”.

Post scriptum

Na sastanku Vijeća ministara Europske unije u Luxemburgu, pod predsjedavanjem Velike Britanije, Hrvatska je 5. listopada 2005. godine prihvaćena u skupinu zemalja kandidata Europske unije zajedno s Turskom. Svi su svjetski mediji pisali o “vezanoj trgovini”, o koncesiji Austrijancima koji su inzistirali na kandidaturi Hrvatske kao protuusluzi za prihvaćanje Turske u skupinu zemalja kandidata. Britanski novinari, posebno Timothy Garton Ash i Jonathan Freedland govori-

li su o pobjedi britanske koncepcije Europske unije,⁶⁵ pobjedi koncepcije “zajednice naroda” i porazu francuske koncepcije unitarne nad-države sa jakim ustavnim ovlastima. Ideja Europe “dviju brzina” kao prijietnja Britaniji posve je zamrla jer je postalo isuviše očito da će se sa svakim novim valom proširenja povećavati i broj novih “brzina”.

Danas, u veljači 2008., godine još uvijek nije jasno kada će Hrvatska ući u Europsku uniju. Trenutno je zapreka tzv. ZERP (Zakon o ekološko-ribolovnom pojasu), zbog kojega pregovore usporavaju Slovenci ili Talijani. Je li to glavna zapreka? Tko će znati. O *Acquis communautaire* kao sredstvu ispunjavanja obveza za pristup više nitko ne priča ozbiljno. Koji *Acquis*?

⁶⁵ Ash, Timothy G. 2005. “How the dreaded superstate became a commonwealth”, *The Guardian* 6. listopada; Freedland, Jonathan, 2005. “European elites can’t ignore the views of their people”, *The Guardian* 5. listopada; “Splendid isolation”, *The Guardian* 5. listopada.

ZAKLJUČAK

Vi ste imali milijune pijastera, kao i vaš Cacambo, a niste ništa sretniji od brata Giroflea i od Paquette... Taj ih novi događaj navede da filozofiraju više nego ikad.

VOLTAIRE, CANDIDE

Danas već postoje brojne studije elitnih izvođača – međunarodnih violinista, šahovskih velemajstora, profesionalnih klizača, matematičara itd. – i istraživači su utvrdili da najbitniju razliku između njih i slabijih izvođača tvori kumulativna količina svjesnog prakticiranja. Ustvari, najznačajniji je talent vjerojatno upravo onaj za prakticiranje. K. Anders Ericsson, kognitivni psiholog i ekspert za tematiku izvođača, primjećuje da je najvažnija uloga i funkcija urođenih faktora, čini se, u određivanju sposobnosti da se izvođač posveti dugotrajnom treningu. On je primjerice pokazao da elitni izvođači mrze trening isto kao i drugi. (I zbog toga atleti i glazbenici obično prekidaju s prakticiranjem kada dođu u mirovinu.) Ali više nego oni slabiji, elitne izvođače karakterizira jača volja da s treningom nastave i dalje.

ATUL GAWANDE (KOMPLIKACIJE, STR. 20)

HEDONISTIČKI MLIN, TRI VRSTE SREĆE I OBRAĐIVANJE VLASTITOGA VRTA

Posljednjih nekoliko godina, posebno u Velikoj Britaniji tijekom Blairova mandata, otkako se utvrdilo da postoje mjerljive društvene korelacije osjećaja sreće, razvila se posebna istraživačka disciplina: znanost o sreći ili “ekonomika sreće”. Glavno ishodište te discipline bilo je otkriće da u zemljama iznad \$10.000 po glavi stanovnika, sreća ne raste proporcionalno bogatstvu, a nakon \$20.000 dodatni dohodak više ne povećava sreću. Premda su sreća i bogatstvo povezani (“pozitivno korelirani”), gledajući kroz duže vremensko razdoblje, u zemljama u kojima GDP stalno raste, primjerice u Sjedinjenim državama i Velikoj Britaniji, količina sreće ostaje uglavnom na istim razinama. Taj nalaz izravno se suprotstavlja “klasičnoj” utilitarističkoj ekonomističkoj koncepciji prema kojoj “više novca = više sreće”. Ili ako hoćete, prema koncepciji u kojoj je količina sreće ukupna količina sretnih trenutaka minus ukupna količina nesretnih trenutaka. Ali ako nijedna od te dvije “klasične” jednadžbe ne funkcionira, i ako je činjenica da sreća nakon izvjesne količine bogatstva više ne raste (barem ne onoliko koliko predviđaju klasične formule), neki teoretičari tvrde da se političke vlasti, pogotovo vlasti bogatijih zemalja više ne bi trebale preko svake mjere brinuti za ostvarenje što većeg društvenog bogatstva, već za ostvarenje što većeg blagostanja – što u ovom slučaju znači – što veće sreće stanovnika.

Čak i kada bi to bilo moguće, naime da se država *želi* uplitati u ostvarenje sreće “svojih” stanovnika, kada bi joj to zakonima omogućili (liberalni zakoni naime pretpostavljaju da je uplitanje države u traženje pojedinačne sreće u načelu nelegitimno, jer je “sreća” nešto subjektivno i neotuđivo), i kada bismo još k tome doista mislili da je povećanje sreće najbitniji cilj u životu (o čemu malo kasnije), ubrzo bismo došli do još jedne “kvake” (“kvake 23”?). A ta je kvaka sadržana u našem utilitarno-ekonomističkom, ili ako hoćete evoluiranom načinu mišljenja: pokazalo se naime da su dobitnici brončanih medalja na Olimpijskim igrama bitno sretniji od dobitnika srebrnih medalja, jer se brončani uspoređu-

ju s onima koji nisu dobili odličje, a srebrni s onima koji su dobili zlato. Ljudi će radije birati stanje u kojem bi zarađivali \$50.000 godišnje, a da drugi prosječno zarađuju \$25.000, negoli stanje u kojem bi zarađivali \$100.000 godišnje, ako bi drugi pritom zarađivali prosječno \$250.000. Ili spomenimo jedan ne-novčani primjer: ako moramo birati između dvotjednog dopusta, dok ostali imaju samo jedan, ili četverotjednoga dok drugi imaju osam, birat ćemo dvotjedni. Ljudi ne prilagođavaju svoj dojam o vlastitoj sreći količini ukupno raspoloživog novca, vremena ili nagrada, već prvenstveno referentnoj socijalnoj okolini.

Spomenimo i druge slične primjere. Premda se zadnjih pedeset godina standard ženskog zapošljavanja u svim razvijenijim zemljama poboljšao, zbog usporedbi s prihodima muškaraca, količina se ženske sreće nije povećala. Istočni su Nijemci nakon ujedinjenja postajali nesretnijima, premda im je rastao standard. Počeli su se uspoređivati sa zapadnim Nijemcima, i zbog toga je njihovo povećanje dohotka psihološki gotovo beznačajno. (Iz Layardovih istraživanja tranzicijskih zemalja saznajemo da, unatoč razmjerno boljim socijalnim indikatorima od drugih zemalja u tranziciji, zemlje Istočne Europe, posebno Rusija i Ukrajina, pokazuju bitno niže razine sreće i životnog zadovoljstva od zemalja Južne Amerike i Azije, poput Čilea, Meksika, Kine, Brazila ili Indije.)⁶⁶ Isto vrijedi i pri usporedbama u obiteljima: što nam partneri imaju višu plaću, to smo mi nezadovoljniji *svojom*. Ili: ako šogoričin suprug zarađuje više od mene, vjerojatnost da će moja supruga početi raditi bitno se povećava. (Prevedemo li izraz Oscara Wildea na hrvatski: “hvatat ćemo korak s Ivanovićima.”)

Premda to “hvatanje koraka” i sustizanje susjeda ima vrlo jaku ekonomsku funkciju, (jer tjera ljude da rade više), ono ima i svoje naličje: ako se cijela naša referentna skupina počne bogatiti, (tj. ako i naši susjedi postaju bogatiji, često i bogatiji od nas), količina naše relativne sreće početak će padati. To načelo “hvatanja koraka”, britanski psiholog Oliver James naziva “affluenzom”, virusnom bolešću koja zahvaća srednju klasu kada postane podložna materijalnoj zavisti prema drugima.⁶⁷ Premda je se navodno možemo riješiti, Jamesov je virus poznat otkako postoji čovječanstvo, pa nije optimistična dijagnoza za ozdravljenje.

⁶⁶ Layard, Richard. 2005. vidi: <http://cep.lse.ac.uk/layard/annex.pdf>. Jedno od mogućih objašnjenja jest stanje “relativne deprivacije” (niže u tekstu). Zemlje Istočne Europe od 90-ih godina svoju sreću mjere razmjerima bogatstva i blagostanja svojih susjeda u Zapadnoj Europi.

⁶⁷ James, Oliver. 2007. *Affluenza*. Vermillion, London. Vidi ulomak: <http://www.telegraph.co.uk/health/main.jhtml?xml=/health/2007/01/09/haffluenza109.xml>

Bez obzira na to što je stanje u kojem se nalazimo zajedno sa susjedima ili grupom s kojim se uspoređujemo loše, sretniji smo ako je naš položaj u odnosu na njih relativno viši. Sretniji smo kada imamo više od susjeda, i bitno nesretniji kada imamo manje, čak i ako se naš dohodak ustvari povećao. Brojna istraživanja pokazuju da ljudi izabiru pad standarda, ako pri tom njihova relativna socijalna uloga ili financijska pozicija raste. (Kod nas je taj fenomen poznat po “molitvama da susjedu crkne krava”). Psihološki taj zakon “podešavanja” vlastite sreće socijalnom usporedbom s drugima, zovemo “relativnom deprivacijom”.

Za našu je temu mnogo značajnija negativna strana medalje, taj ekonomistički paradoks: Prvo, zbog osjećaja relativne deprivacije “neracionalno” biramo manje novca i manje dopusta. Drugo, što se više povećava bogatstvo svijtu, postaje sve teže postići razinu sreće (ili razliku sreće) koju smo imali kada smo bili siromašniji. Taj efekt neki ekonomisti zovu *hedonističkim mlinom*.⁶⁸

Isto vrijedi i s vremenskim usporedbama. Ljudi uspoređuju svoje sadašnje stanje s onim na koje su navikli. Što je rast standarda viši, ljudima za postizanje sreće treba više. Kada ljude pitate koliko bi im bilo potrebno novca da budu sretni, bogatiji će reći kako im treba nesrazmjerno više negoli siromašnjima. Jedan dolar značajniji je siromašnjem negoli bogatijem. S povećanjem bogatstva identična količina dodatnog novca donosi sve manju količinu sreće. Tu psihološku pravilnost zovemo navikavanjem ili *habituacijom*. I doista: istraživanja pokazuju da se broj ljudi koji potvrdno odgovaraju na pitanje “jeste li zadovoljni svojom financijskom situacijom?” smanjuje kada im prosječan dohodak ustvari raste.

Hedonističkim mlinom možemo objasniti relativnu konstantnost osjećaja sreće kod bogatijih naroda: s porastom ukupnog bogatstva, sve je teže (p)ostati subjektivno sretan, jer je za ono sustizanje “Ivanovića” potrebno uložiti razmjerno veću količinu truda.

* * *

Unatoč tomu, britanski ekonomisti Richard Layard, voditelj Centra za ekonomsku učinkovitost na London School of Economics,⁶⁹ i Andrew Oswald, profesor ekonomije na sveučilištu Warwick, pokušavaju uvjeriti svoje čitatelje i javnost da je odustajanje od kapitalističke “pohlepe” pravi

⁶⁸ vidi: Andrew Oswald - <http://www.abc.net.au/rn/talks/bbing/stories/s322438.htm>

⁶⁹ Layard, Richard. 2005. *Happiness. Lessons from a New Science*, Pinguin, London, str. 62.

način postizanja više razine sreće u budućnosti. Oni misle da je uvjerenje ljudi u to djelomični zadatak zajednice u cjelini, tj. države.⁷⁰

Da bismo znali što bi to država u stvari trebala činiti, (ako se s takvim stavom uopće složimo) potrebno je razmotriti što sve utječe na sreću.

Genetski faktori vrlo su važni u doživljavanju sreće. Najveće istraživanje blizanaca (Minnesota) pokazalo je da su identični blizanci mnogo sličniji u doživljavanju sreće negoli dvojajčani. Slične su razlike među vrstama blizanaca mogu primijetiti i u pojavama koje izravno utječu na sreću: u nastanku shizofrenije, manične depresije, alkoholizma, ili u incidencijama maloljetničke delinkvencije i krivičnih osuda. Što znači da genetski faktor igra razmjerno veliku ulogu. Unatoč tome, kako ćemo vidjeti, nije sve u genima.

Na sreću naravno utječu i brojne druge varijable. Tijekom dana, ljudi su sretniji oko 11 sati, a nakon “dna” (oko šesnaest sati), krivulja sreće ponovno raste nakon 17 sati. Nadalje, ljudi su sretniji u sunčanija doba godine. Prehrambene i medicinske studije pokazale su da na osjećaj sreće utječu i visina krvnoga tlaka: U europskim zemljama s prosječno nižim krvnim tlakom (Irska, Danska, Nizozemska, Švedska), mnogo više ljudi tvrdi da je zadovoljno svojim postignućima, negoli u zemljama s prosječno višim krvnim tlakom (Istočna Njemačka, Zapadna Njemačka, Portugal, Finska).⁷¹ Prema vrstama aktivnosti, na sreću najviše utječu (po redosljedu važnosti) seks, druženje, opuštanje, molitva, jelo, tjelovježba, gledanje TV, kupovina, spremanje hrane itd. Prema društvenim interakcijama, (ponovno prema rang-listi) najvažniji su odnosi s prijateljima, potom s rođacima, partnerima, vlastitom djecom (dok su odnosi s klijentima, suradnicima, samoća i odnos sa šefom bitno manje važni).

Prema statistikama koje je prikupio Richard Layard, pet faktora nije bitno povezano sa srećom. Krivulja sreće u obliku slova “U” pokazuje doduše da su najmanje sretni ljudi između četrdesete i pedesete godine života, te da su ljudi sretniji u djetinjstvu i u starosti. Međutim, “manjak” sreće u tome razdoblju treba zahvaliti drugim faktorima, a ne samoj dobi.⁷² Sreća ne ovisi ni o spolu – muškarci i žene prosječno su jednako sretni. Izgled osobe također nema veze sa srećom. Sreća je tek neznatno povezana s inteligencijom osobe, a isto tako sreća nije u izravnoj korela-

⁷⁰ za oštru kritiku Layardovih stavova, vidi: Jones, Helen, Paul Ormerod. 2007. *Happiness, Economics and Public Policy*, iea, London, str. 104

⁷¹ Blanchflower, David, Andrew Oswald, 2007. *Journal of Health Economics*, www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/faculty/oswald/hypertensionfeb07.pdf

⁷² Layardovj tvrdnji o nepovezanosti dobi i sreće suprotstavljaju se Blanchflower i Oswald (2008). Vidi: www.dartmouth.edu/~blnchflr/papers/2008ushapeblanoswald.pdf

ciji s obrazovanjem, premda neizravno, budući da više obrazovanje utječe na dohodak, obrazovanje posredno utječe i na razinu sreće.

Na sreću najviše utječe sedam “velikih” činitelja: obiteljski odnosi, financijska situacija, odnosi na radnome mjestu, zajednica i prijatelji, zdravlje, osobna sloboda i osobne vrijednosti. Od tih sedam faktora, prvih je pet navedeno po redosljedu važnosti. Istraživanja Hallelvela, Blanchflowera, Oswalda, di Telle i drugih,⁷³ pokazala su da na skali od 10-100, pad dohotka za jednu trećinu smanjuje količinu sreće za dva boda. Razvod smanjuje sreću za pet bodova, razdvojenost osam, gubitak supruga četiri, ne biti u braku četiri i pol, a kohabitiranje (u usporedbi s brakom) dva. Nezaposlenost smanjuje sreću za 6 bodova, nesigurnost posla za tri, ukupno povećanje od 10% nezaposlenosti u društvu smanjuje sreću za 3 boda, pedeset postotni pad povjerenja u sugrađane za 1,5 bodova. Kada subjektivna procjena zdravstvenog stanja pada za 20%, naša sreća spušta se za 6 bodova, ako je kvaliteta vlasti loša (recimo razlika između vlasti u Bjelorusiji i Mađarskoj) sreća pada za 5 bodova, a ako niste religiozni nesretniji ste dodatno za 3,5 boda.

Spomenuti faktori (stopa rastava brakova, stopa nezaposlenosti, razina povjerenja, religioznost, kvaliteta vlasti) objašnjava 80% varijance u doživljavanju sreće. Oni također objašnjavaju i brojne druge fenomene, recimo broj saobraćajnih nesreća (jer sretniji ljudi, ljudi “hladne glave” manje umiru na cestama). Isto tako, visoke stope rastava brakova ne utječu samo na smanjenje sreće, nego i na povećanje broja samoubojstava. Dobivanje djeteta trenutačno povećava sreću, ali se nakon godine dana po rođenju djeteta sreća ponovno “vraća u normalu”. (Štoviše, ako je vjerovati spomenutim statistikama, djeca mogu biti i izvor smanjenja sreće.) Ali općenito, oženjeni žive zdravije i duže. I navodno imaju bolji seksualni život.

Paradoksi socijalne usporedbe i relativne deprivacije, i “hedonistički mlin”, reći će možda neki neinformirani psiholog, možda su tek obični proizvodi naše želje “da nam bude bolje”. Možda bi za ukupnu količinu sreće bilo bolje da ne razmišljamo o tome “da nam bude bolje”, nego da nam “bude dobro” ili još bolje, da mi “budemo dobri”. (Čujemo li blagi odjek raznih religija prošlosti?) A ako je i to nerealno, možemo pokušati slijediti i Layardovu preporuku “...i zanemariti usporedbe s uspješnijima od nas: uspoređujte se prema dolje, a ne prema gore.”

Hm?

⁷³ Helliwell, John. 2003. “How’s Life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being,” *Economic Modelling*, 20:342-60.

Tablica 1. Uzroci pada sreće

Uzroci	Smanjenje sreće u bodovima
Financijska situacija	
Dohodak obitelji smanjen za trećinu	2
Bračno stanje (obiteljski odnosi)	
Rastava braka (u usporedbi s oženjenima)	5
Razdvojenost (u usporedbi s oženjenima)	8
Život nakon smrti bračnog druga (u usporedbi s oženjenima)	4
Nikad nije stupio u brak (u usporedbi s oženjenima)	4,5
Kohabitacija (u usporedbi s oženjenima)	2
Rad	
Nezaposlenost (u usporedbi s nezaposlenima)	6
Nesigurnost posla (u usporedbi sa sigurnošću)	3
Rast nezaposlenosti za 10 posto	3
Zajednica i prijatelji	
Općenito, ljudima se može vjerovati"	1,5
Smanjenje građana koji odgovaraju "DA" za 50 posto	
Zdravlje	
Pad subjektivnog osjećaja zdravlja za 1 bod (na skali od 1-5)	6
Osobna sloboda	
Kvaliteta vlasti	5
Primjer: Bjelorusija u usporedbi s Mađarskom 1995.	
Osobne vrijednosti	
"Bog je važan u mojem životu"	
Ispitanicima koji odgovore "NE" (u usporedbi s "DA")	3,5

Izvor: Layard 2005:64

Mogu li nam pomoći *upućeniji* psiholozi?

Prvo pitanje koje se obično postavlja (i koje spominjemo Russellovim navodom s početka ove knjige), jest: treba li sreću uopće smatrati životnim prioritetom?

Evolucijski psiholozi, poput Stevena Pinkera i Desmonda Morrisa⁷⁴ tvrdili su da postizanje sreće kao psihološki prioritet ne bi bio evolucijski podoban: organizam (čovjek) ogrezao u hedonizmu, ne bi vršio druge funkcije potrebne za opstanak, ne bi radio, ne bi se borio, a možda niti plodio. Apsolutno hedonistička strategija ne može preživjeti. "Prirodna

⁷⁴ Morris, Desmond. 2005. *O sreći*, Algoritam, Zagreb (u mojem prijevodu).

selekcija nas nije oblikovala da budemo trajno zadovoljni. Vječno sretna životinja samo bi sjedila, uživala, i ne bi radila korisne stvari na koje nas navodi napetost i nemir – primjerice da tražimo hranu, učvrstimo koalicije, ostanemo pažljivi prema potencijalnim izvorima nepogode itd. Zbog toga je trajno zadovoljstvo čini se recept za genetsku propast.”⁷⁵

Ali, osim toga, tvrde Daniel Gilbert i Timothy Wilson⁷⁶ postizanje sreće vrlo je često i *psihološki* iluzorno. Razmorimo samo razliku između naših ličnosti danas ili u budućnosti, za dan, godinu ili desetljeće. Daniel Gilbert, psiholog s Harvarda, na početku svoje sjajne knjige piše:

“Umjesto da uživamo u svemu onome što nam padne na pamet, mi prihvaćamo odgovornost za blagostanje naših budućih ličnosti, mi odvajamo djeliće naše plaće svakoga mjeseca kako bi *oni* na nekom golf igralištu mogli uživati u mirovini, mi se više ili manje bavimo tjelesnim aktivnostima i čistimo zube zubnim koncem kako bi *oni* izbjegli srčane bolesti i upale desni, podnosimo prljave pelene... kako bi jednoga dana *oni* imali unuke s debeljuškastim obrazima koji će im plesati u krilu... Ali, poput plodova naših stegna, i vremenski nasljednici nas samih često su nezahvalni. Mi se mučimo i znojimo kako bismo im pružili upravo ono što mislimo da će voljeti, a oni daju otkaze, puštaju kosu... i čude se kako smo uopće mogli biti tako *glupi* i misliti da će oni *to* voljeti. Nećemo dobiti pohvale i nagrade za ono što mislimo da je ključno za njihovo blagostanje, a oni će Bogu zahvaljivati što stvari nisu ispile onako kako smo mi predviđali u našim kratkovidnim i tako pogrešnim planovima... (Ali) pogreške koje činimo kada pokušavamo zamisliti našu budućnost također su pravilne, sistematske i zakonolike. I one imaju obrazac koji nam govori o snazi i ograničenjima predviđanja, baš kao što nam optičke iluzije govore o snazi i ograničenjima vida.”⁷⁷

Gilbert i Wilson stvaraju popis razloga zbog kojega naša izvješća o subjektivnim stanjima nisu pouzdana. Naše namjere da postanemo, budemo ili ostanemo sretni proturječne su jer posjedujemo dva različita mehanizma odnosa prema svijetu: svjesni i nesvjesni. Ta su dva mehanizma s izvjesnim razlogom u konfliktu, jer, kako kaže Wilson, “(to) što su nesvjesni procesi adaptivni ne znači da stvaraju sudove bez grešaka. Jedan od razloga zašto je to tako leži u tome što nije uvijek u interesu

⁷⁵ Pinker, Steven, Martin Seligman, Richard Wright: 2008. *Debate on Human Happiness*, vidi: <http://www.slate.com/id/2072079/entry/2072402/>

⁷⁶ Wilson, Timothy. 2002. *Strangers to Ourselves. Discovery of Adaptive Unconscious*, Belknap, Cambridge MA.

⁷⁷ Gilbert, David. 2006. *Stumbling on Happiness*, Vintage, NY. uskoro u mojem prijevodu, Algoritam, Zagreb.

ljudi da svijet vide točno; a izvjesna količina samozadovoljnog zavaravanja također može biti korisna.”⁷⁸ Primjerice, za nas je bolje da mislimo da smo lijepi, pametni, jaki i da se osjećamo sretni, jer su veće šanse da nas tada i drugi ljudi percipiraju na taj način. Mi smo podložni različitim stereotipima koje stvaramo jer moramo brzo transformirati osjetilne podatke, ali vrlo često upravo nas takvi stereotipi varaju. Imamo sposobnost da “ispunimo rupe” u informacijama, ali ta sposobnost dovodi do sustavnih pogrešaka u prosuđivanju. Mi smo puni iluzija pri izvješćima o vlastitim stanjima. Skloni smo najrazličitijim više ili manje svjesnim pobuđivanjima (priming), uvjetovanjima i zbog toga smo vrlo podložni manipuliranju. Skaćemo na zaključak. Sudimo na temelju jednog primjera koji nam je najdostupniji, najbliži, emocionalno najdraži, najlakši i sl. Loše poznamo same sebe, a još netočnije sudimo o sebi. Zbog sukoba svjesnog prosuđivanja i nesvjesnog procesuiranja podataka o svijetu često donosimo pogrešne sudove i odluke. (Tuđi su sudovi o nama češće točniji, nego naši. Bolje predviđamo tuđa ponašanja negoli vlastita. To vrijedi za naš osjećaj sreće, za naše sudove o sreći, za naša predviđanja o budućnosti i za predviđanja našeg budućeg ponašanja.) Ako je to točno, zašto bi onda naš osjećaj, ili naš sud o tome koliko i kada smo sretni bio ispravan?

Ako se ne možemo osloniti na naš osjećaj, niti na sud o tome kada bismo bili sretni, što nam preostaje?

Jedan mogući odgovor nudi nam američki psiholog Martin Seligman.⁷⁹ Postoje, tvrdi Seligman, tri vrste sretnog života: ugodan život, dobar život i ispunjen život. Sreća o kojoj se danas najčešće govori, pogotovo u ekonomističkim teorijama sreće, jest “ugodan”, hedonistički život”. On je, kako točno tvrde Gilbert i Wilson podložan raznim iluzijama. To je život za određene ljude, s određenim karakteristikama, sposobnostima i urođenim karakteristikama (poput ljepote), kaže Seligman. Ali to ne znači da sreću ne možemo naći i u drugim, “dianoetičkim” vrlinama, čije zadovoljenje nije toliko podložno urođenim talentima ili mijenama vremena. “Polu čovječanstva, to je ona polovina koja genetski ne posjeduje pozitivnu afektivnost. Ti ljudi ne izgledaju poput Goldie Hawn, niti se tako ponašaju, stoga bi ideja sreće utemeljena na ugodi bacila tri milijarde ljudi u pakao nesreće. Ali velik broj tih ljudi doista je vrlo sposobno živjeti Dobar Život, ono što Aristotel zove eudaimoniom. Dobar je Život ispunjen primanjem, potonućem, tijekom zbivanja. Kada se uklju-

⁷⁸ Wilson, *ibid.* 40.

⁷⁹ Seligman, Martin. 2004. *Authentic Happiness*, Free Press, NY, cit. prema <http://www.slate.com/id/2072079/entry/2072410/>

čimo u inspirativan razgovor i slušamo izvrsnu glazbu, za nas primjere vrijeme prestaje. U takvome stanju nema svijesti, misli ili osjećaja. Kasnije možda kažemo: "To je bilo zabavno", ali to ne znači da smo osjetili ekstazu, već samo to da smo uronili u samo vrijeme. Živjeti Dobar Život sastoji se od dva koraka. Prvi je jednostavan, drugi težak. Prvo, trebate shvatiti u čemu se sastoji vaša snaga. Posjedujete li socijalnu inteligenciju, brižnost, pravednost, ili duhovnost, ljubav prema ljepoti ili integritet. Potom, i u tome se sastoji teži dio, trebate osnažiti svoj rad, svoju ljubav, svoje prijateljstvo, slobodno vrijeme, roditeljstvo, i koristiti te vaše jedinstvene sposobnosti češće nego inače. Time ćete stvoriti lakši protok aktivnosti u svakodnevnom životu. Premda postoje prečice užitku, nema prečica za Dobar Život. On se može živjeti jedino spoznajom i korištenjem tih vaših osobitih sposobnosti."

I time smo se vratili Candideu i dr. Panglossu s početka poglavlja i knjige. Treba obrađivati vlastiti vrt. Ta Candideova izreka jedna je od najpoznatijih u povijesti filozofije: često je spominjemo, i rijetko shvaćamo ozbiljno (i još rijeđe doslovno). Možda je to još jedan znak duha vremena. A možda je riječ samo o naličju Panglossova uvjerenja da živimo u najboljem od svih mogućih svjetova. Riječ je o uvjerenju da se i sreća, barem za pojedince u približno sretnim narodima, neovisno o statističkim prosjecima i opravdanosti ekonomske sreće, može uvježbavati poput bilo koje druge životne vještine. I kao što kaže popularni kirurpisac Atul Gawande: "najvažnija uloga i funkcija urođenih faktora, čini se, leži u određivanju sposobnosti da se izvođač posveti dugotrajnom treningu... Više nego one slabije, elitne izvođače karakterizira jača volja da s treningom nastave i dalje." Čak je i za to potreban talent.

